

बुद्ध, बुद्धत्व र बुद्ध-दर्शन

तुल्सीलाल अमात्य

मैले यो पुस्तक कसरी लेख्न पुगे ?

२०४१ सालको कृष्णाष्टमीको उपलक्ष्यमा पाटनबाट प्रकाशन गर्न लागेको “धर्मभूमि” को निमित्त श्री कृष्णको बारे एउटा लेख लेख्न साथीहरूले भन्नु भएको थियो र भनिएको थियो कि मैले जेसुकै लेखे पनि छापिने छ । मैले लेखेपछि त्यस लेखलाई प्रकाशकहरूले छाप्ने हिम्मत गर्नु भएन र मैले सो लेख २०४१ साल भाद्रको लालित्यमा छपाएँ । साथीहरूलाई के लाग्यो कुन्नी बौद्धमतावलम्बी साथीहरूले बुद्धको बारे पनि यस्तै एउटा लेख लेख्न भन्नु भयो र उहाँहरूले आफूले भ्याएसम्मको धेरै किताबहरू पुऱ्याई दिनुभयो । यी किताबहरू मध्ये खास खास किताबहरू पूरै पढें । कतिपय किताबहरू सरसरी हेरेर यिनीहरूबाट बगैँचाबाट फूल टिपेर लिएँ भन्ने शार कुरोहरू टिपेर लिएँ । अनि कतिपय किताबहरू भारीबाट एक सुट्टी चामल हेरे भन्ने हेरेर त्यस्को तरित्र बुझ्ने काम गरे । कतिपय कथाहरू मैले सत्य होइन काल्पनिक पाएँ । ललित विस्तर र अन्य कथाका किताबहरूले बुद्धको दर्शनलाई अगाडि राख्नु भन्दा अन्धविश्वास फैलाउने खालएको पाएँ । यसरी बुद्ध दर्शनको शार भिक्न कोशिस गरेर त्यसको आधारमा मैले यो पुस्तक लेखें । हुनत यो पुस्तक २०४२ सालको बुद्ध पूर्णिमाको निमित्त तयार हुनुपर्ने हो तर २०४२ साल जेष्ठको जनआन्दोलनको तरखरमा यो किताब लेख्न ढिलो हुन गयो ।

मैले यो पुस्तक आफूलाई जडसूत्रवादी धार्मिक अन्धविश्वासको साँग्रो घेराबाट उम्केर लेख्ने काम गरेको छुँ । हरेक धर्ममा आ-आफ्नो देन र कमजोरी पनि हुन्छ, यसै निमित्त सही कुरोको समर्थन र व्याख्या गर्दै गलत लागेका कुरोहरूको खण्डन गर्दै यो पुस्तक लेख्ने प्रयास गरेको छुँ ।

मेरो निमित्त सबै धर्म बराबर हुन् । यसै निमित्त चाहे कृष्णबारे लेखौँ चाहे बुद्धबारे लेखौँ बिना पूर्वाग्रह लेख्ने प्रयास गरेको छुँ र ठाउँ-ठाउँमा बुद्धको चर्चा गर्दा गर्दै बेद, उपनिषद, गीता र श्री कृष्णको पनि चर्चा हुन गएको छ । मैले आफूले सकेसम्म कुरोहरूलाई बैज्ञानिक दृष्टिकोणले केलाएर हेरी ठम्याउने प्रयास गरेको छुँ ।

मेरो लेखमा धेरै त्रुटी र कमजोरीहरू हुनु स्वाभाविक हो । तर मैले मेरो अन्तकरणलाई साक्षी राखेर आफूले देखेको कुरोलाई बिना पूर्वाग्रह डर, भय, त्रास, लोभ-मोहको प्रवाह नगरी सत्य कुरोलाई यस पुस्तकमा प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरेको छुँ । उखुको रस

कस्तो हुन्छ भनी व्याख्या गर्नलाई संसारभरको उखु पेलेर हेर्नु पर्दैन । यस्तो गरी मैले बुद्ध दर्शनको शारलाई प्रस्तुत गर्ने कोशिस गरेको छु ।

मैले यो पुस्तक लेख्दा कुनै धर्मको संकुचित घेरा बन्दिमा नरही मानवको हैसियतले सम्पूर्ण मानवलाई ध्यानमा राखी लेखेको छु । अस्तु: । कतै कहीं मानव व मानव समाजलाई नोक्सान हुने कुनै कुरो भएमा अथाव अवैज्ञानिक कुरो भएमा यसको आलोचकहरूलाई धन्यवाद दिँदै मैले पछिल्लो संस्करणमा आफ्नो गल्ती स्वीकार गरी सच्याउने छुं ।

यो पुस्तक लेख्ने प्रस्ताव राख्ने साथीहरू र लेखनका लागि पुस्तकहरू जम्मा गरेर ल्याईदिने साथीहरू र पुस्तक लेखी सिध्याएपछि यसको प्रकाशनको निम्ति आर्थिक सहयोग गर्ने साथीलाई र नपुग मद्दत गर्ने साथीलाई धन्यवाद पनि नदिई रहन सकिन्न । यसबाहेक मेरो पुस्तकमा भाषा सच्याई दिने साथीहरूलाई पनि बिर्सन सकिन्न । उहाँहरू सबैप्रति हृदयदेखि कृतज्ञता प्रकट गर्न चाहन्छु ।

यहाँ आजकाल चोरलाई चैतारो र साधुलाई सुली दिने चलनले गर्दा मैले यो पुस्तकको निम्ति विभिन्न प्रकारले सहयोग दिने साथीहरूको नाम प्रकाशमा ल्याउन सकिन । कुनै दिन देशमा छाएको बादल हट्ला त साथीहरूको नाम पनि बादल नभएको आकाशमा ताराहरू चम्केभैँ स्वयम् प्रकाशमा आउने छ । यस बाहेक प्रेसमा काम गर्ने साथीहरू र प्रेस मालिकलाई पनि धन्यवाद छ ।

२०४३ भाद्र ११ कृष्णाष्टमी

सम्पूर्ण प्राणीलाई सम दृष्टिले हेर्ने अर्हत् भगवान् बुद्धलाई नमस्कार

गौतम बुद्धको जन्मजात चरित्र

आजभन्दा २५५२ वर्षअघि मानव समाजको त्यो आदिकालमा अर्थात् क्राइष्टको जन्म भन्दा ५६६ वर्षअघि विश्व मानव जातिको एक महान् मार्गदर्शक सिद्धार्थ गौतमको जन्म भयो, जो पछि गएर बुद्धत्व प्राप्त गरी गौतम बुद्ध अथवा भगवान् बुद्धको नामले प्रख्यात भयो ।

प्राणी मात्र प्रति करुणा र मैत्री सिद्धार्थ गौतमको जन्मजात चरित्र हो भन्ने कुरो सिद्धार्थले बालक कालमा नै देवदत्तको वाणले घाइते भएको हाँसलाई देवदत्तसँग संघर्ष गरी आफ्नो हातमा लिएको र सो हाँसको घर धोई पखाली मरहम पट्टी लगाई खाई-पिलाई बलियो भएपछि मुक्त आकाशमा छोडि दिएको कार्यले स्पष्ट गर्दछ ।

सिद्धार्थ गौतम दयालु मात्र होइनन् वीर पुरुष पनि हुन् भन्ने कुरो हाँसलाई बचाउन दुष्ट देवदत्तको विरोधमा गरेको संघर्ष तथा यशोधराको स्वयम्बरमा अरू सम्पूर्ण राजकुमारहरूलाई पराक्रमले हराएर यशोधरासँग गरेको विवाहको इतिहासले स्पष्ट गर्दछ । सिद्धार्थ गौतमसँग प्राणी मात्रप्रति अगाध दया मात्रा छ, बल-पुरुष छ, अनि असीम त्याग छ, भन्ने कुरो २९ वर्षको जवानीमा आमा-बाबु तथा जवान र सुन्दर स्त्री र बालक पुत्रलाई त्यागी भविष्यमा आफ्नो हातमा पर्ने राजसिंहासन समेतको वास्ता नगरी मानव मात्रको कल्याणको निमित्त राजदरबार छाडेर तपस्या गर्न वन पसेको कुरोले स्पष्ट हुन आउँछ । अनि दुष्टहरूको दुष्टता र अन्यायको विरोधमा संघर्ष गर्ने दृढता छ, भन्ने कुरो पनि माथी उल्लेखित घटना र बुद्धत्व प्राप्त गरेपछि डाँका अंगुलीमालसँग सामना हुँदाको दृढताले स्पष्ट गर्दछ । सिद्धार्थ गौतम सम्पूर्ण गुणले युक्त व्यक्तित्व रहेछन् भन्ने कुरामा कुनै शंका छैन । यस्ता व्यक्तित्वले राजसिंहासनमा बसे समस्त विश्वमा लोकप्रिय चक्रवर्ती शासक हुने कुरामा कुनै शंका छैन । सिद्धार्थ मानव कल्याण राजपाट सम्हालेर होइन, राजपाट त्यागेर मात्र गर्न सकिन्छ, भन्ने ठहर्या धन-सम्पत्ति, स्त्री-पुत्र, आमा-बाबु र राजदरबारको मोह त्यागेर जङ्गल पसे ।

उनले यो सबै त्याग व्यक्तिगत रूपले आफ्नो मोक्षको उद्देश्यले प्रेरित भएर होइन सम्पूर्ण मानवको कल्याणको निमित्त गरेका हुन् भन्ने कुरो बुद्धत्व प्राप्त गरिसकेपछि सारनाथमा आफ्नो धर्मको पहिलो उपदेश दिइसकेपछि त्यहाँ वर्षाकाल बिताएर आफ्नो स्थान छाडेर जानुअघि त्यो वर्षाकालको चार महिनाभित्र बनेका ६० जना शिष्यहरूलाई सम्बोधन

गरी भनेको कुराले स्पष्ट पार्दछ । भगवान गौतम बुद्धले भनेका थिए, 'भिक्षुहरू हो ! बहुजनको हीतको निम्ति, बहुजनको सुखको निम्ति, लोकमाथि दया गर्नको निम्ति देव मनुष्य सबैको कल्याण र हीत गर्नको निम्ति, सुख दिनको निम्ति तिमीहरू अब संसारमा विचरण गर । दुई जना एक ठाउँमा नजाऊ । म पनि उरुबेला सेनानी ग्राममा धर्म उपदेशको निम्ति जान्छु ।' गौतम बुद्धको यो उपदेशले वहाँ अरूलाई अन्हाएर आफू आरामका साथ गुरु भएर आश्रममा बस्ने सुविधा भोगी साधु, सन्त, स्वामी नभई आफूले पनि सबै सरह दुःख भोगेर काम गर्ने हुन् भन्ने कुरामा शंका रहँदैन । बुद्ध धर्मोपदेशक मात्र होइनन् मानव मात्रको सेवक पनि हुन् भन्ने कुरा उनले रोगी, अशक्त भेटिँदा उनीहरूको सेवा तहल गर्ने गरेको व्यावहारिक पक्षले स्पष्ट गर्दछ ।

गौतम बुद्धको दर्शन

हरेक दर्शनको पछिल्लिर एक मूल प्रश्न हुन्छ, यो विश्व-ब्रम्हाण्ड कसले सृष्टि गर्‍यो ? यिनै प्रश्नको पछाडि सवाल छ, यो विश्व-ब्रम्हाण्डमा ईश्वर छ वा छैन ? ईश्वरको कुनै अस्तित्व छ वा छैन ?

यिनै प्रश्नको जवाफमा विश्वका विभिन्न दर्शनहरू ईश्वरवादी र अनिश्वरवादीमा विभाजित छन् । भारत र नेपालसँग सम्बन्धित जम्मा ९ दर्शनहरू : १) सांख्य २) वेदान्त ३) न्याय ४) वैशेषिका ५) मिमांसा ६) योग ७) बौद्ध ८) जैन र ९) चारवाक् आदि हुन् ।

यी दर्शनहरू मध्ये “वेदान्त” र “न्याय” बाहेक सबै दर्शन अनिश्वरवादी हुन् ।

संसारमा ईश्वर छ कि छैन भन्ने सवालमा सबैभन्दा सजिलो जवाफ हो “ईश्वर छ” भन्नु । यो संसार कसले बनायो ? ईश्वरले बनायो, यहाँ मानिसको दुःख दरिद्रता कसले दियो ? भगवानले दियो । पानी किन पयो ? भगवानले पायो । हैजा, विफर इत्यादि रोग किन हुन्छ ? भगवानले गरिदियो । कस्तो सजिलो जवाफ । केही चिजको खोजी गर्नु परेन । भगवानले दिएको, भगवानले गरेको भनी सन्तोष भएर बस्यो । यस्तो जवाफले मानिसलाई निष्क्रिय पारेर जहाँको तहाँ जाकि राख्छ ।

यसै कारण संसारमा प्रगति चाहने, विद्वान र विवेकशील व्यक्तिहरू माथि उल्लेखित सस्तो र सजिलो जवाफसँग सन्तोष नभएर खोजी गर्न थाल्छन् र यस विश्व ब्रम्हाण्डमा साँच्चै नै ईश्वर छ वा छैन भन्ने कुरामो खोजी गर्ने गर्छन् ।

गौतम बुद्धको भनाई छ, “विश्वमा मानिसहरूमा जुन दुःख, दरिद्रता अथाव कष्ट छन्, अथवा नाना प्रकारका दुष्ट मानिसहरू छन्, त्यो ईश्वरको काम होइन । यदि विश्वमा ईश्वर

रहेको भए विश्वमा भइरहेको यी सबै अन्याय-अत्याचार, दुःख-दरिद्रताको जिम्मेवार ईश्वर नै हुने थियो र यस्तो ईश्वरलाई असल होइन, दुष्ट नै भन्नु पर्ने हुन्छ ।

श्री कृष्णको यस्तै मत देखिन्छ । गीताको अध्याय ५ श्लोक १४ र १५ मा श्री कृष्ण भन्नुहुन्छ,

“न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफल संयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते”
“नादन्ते कस्यचित्पापं नं चैव सुकृतं विभु ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ।”

मतलब हो, यस लोकको काम गर्ने अथवा काम कुनै कुरो भगवानले सृष्टि गरेको होइन । न यस्तो काम गरेर यस्तो फल मिल्छ भन्ने कुरो नै भगवानले सृष्टि गरेको हो । यी सबै कुरोहरू आफैँ भइरहेका छन् । १४ ।

विभुः अथवा भगवानले कसैलाई न पाप दिन्छ, न धर्म दिन्छ, मानिसहरूको ज्ञानलाई अज्ञानले ढाकी दिँदा नै मानिसहरू पाप अथवा धर्म ईश्वरले दिने हो भन्थान्छन् ।

यसरी श्री कृष्णले पनि ईश्वरको अस्तित्वलाई नकार्दछन् । जुन भगवानले कुनै कुरो सृष्टि गर्दैनन् र कसैलाई पाप अथवा पूण्य दिँदैनन् भने ईश्वरको अस्तित्व नै किन चाहियो ? श्री कृष्णको शिक्षाअनुसार सम्पूर्ण मानव नै ईश्वर हो ?

जब मानिसको दिलमा नै ईश्वर छ भने मानिसले मानिसलाई शोषण-दमन गर्नु घोरा अपराध हो र साथै मानिससँग अनन्त शक्ति छ भन्ने कुरो पनि यसले जनाउँछ । हामीले जे काम गर्छौं उही मानिसको निम्ति गने हो भन्ने कुरो पनि श्री कृष्णको गीताको अध्याय १८ श्लोक ६१-६३ ले स्पष्ट गर्दछ । यो मानवतावाद नै गीताको मुख्य सार र केन्द्र हो ।

भारत र नेपालसँग सम्बन्धित ९ वटा दर्शनहरू मध्ये कट्टर हिन्दूहरूले सांख्य, वेदान्त, न्याय, वैशेषिका, मीमांसा, योग ६ वटा लाई मानेर बौद्ध, जैन र चारवाकलाई आफ्नो परिधिबाट बाहिर राख्ने प्रयास गरेको पाइन्छ । कट्टर हिन्दूहरूले सामन्ती स्वार्थकै प्रतिनिधित्व गरे माथि उल्लेखित ६ वटै दर्शनलाई ईश्वरवादी बनाउने चेष्टा गरेको पाइन्छ र सांख्यलाई लोप नै गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ ।

“दर्शन” हिन्दू वा अहिन्दूसँग मतलब छैन । दर्शन नै मानव जातिको मार्गदर्शक हुन् । यसै निम्ति सबै किसिमको दर्शनको छानबिन गरी सही दर्शन अपनाउने र गल्लीलाई त्याग्नु जरुरी छ ।

कट्टर हिन्दूहरूले मानेर आएका ६ वटा दर्शनहरूमध्ये २ दर्शन वेदान्त र न्याय ईश्वरवादी हुन् भने अर्को ४ वटा दर्शनहरू सांख्य, मीमांसा, योग र वैशेषिका अनिश्वरवादी दर्शन हुन् ।

वेद र वेदान्त :-

वेद :

वेदान्त ईश्वरवादी हो, वेद स्वयम् ईश्वरको कल्पनाबाट सुरु भएका होइन । ऋग्वेदको प्रथम अध्यायको पहिलो सूक्तले आगोको स्तुति गर्दछ, ईश्वरको होइन । त्यस सूक्तमा आगोलाई ‘अग्रणि, प्रकाशित, यजनकर्ता, देवदूत र रत्नयुक्त अग्नि’ को रूपमा स्तुति गरिएको छ । स्वाभाविक पनि हो त्यसबेलाको मानिसहरूको निम्ति आगो नै सबैभन्दा ठूलो र शक्तिशाली र उपकारी वस्तु थियो । जाडो भगाउने, भयंकर हिंश्रक पशुहरूबाट रक्षा गर्न, दुश्मनहरूसँग लड्दा पनि हतियारको काम दिने र चारैतिर बसेर जीवन बिताउने साधनको रूपमा आगो त्यसबेलाको मानिसहरूको निम्ति अति उपयोगी र पूज्य वस्तु थियो र यसको पूजा गरियो ।

उही अध्यायको दोश्रो सूक्तमा वायुको पनि पूजा गर्ने चलन देखा पर्छ । उनीहरूले देखे सारालाई उडाएर लान सक्ने हुरी तुफान निश्चित रूपले सबैभन्दा ठूलो शक्ति हो । अनि बाढीदेखि तर्सैर “वरुण” (पानीको देवता) को पूजा गर्न थालियो । पालो आयो “इन्द्र” को पनि । उनीहरूले आकाशबाट शक्तिशाली बज्र अथवा चत्याङ्ग खसेको देखे । कल्पना गरे, जरुर आकाशमा कुनै शक्तिशाली पुरुष होला, जसले यस्तो शक्तिशाली बज्र प्रहार गरेर ल्याउँछ । त्यस शक्तिशाली पुरुषलाई इन्द्रको रूपमा पूजा गर्न थालियो । वेदमा आदिदेखि अन्तसम्म इन्द्रकै रूपमा पूजा वन्दना गरिएको पाइन्छ र आफ्नो रक्षाको निम्ति इन्द्र, मित्र (साथी) वरुण, आगो, मरुदगण (विभिन्न प्रकारको हावा, बतास) र अदितिको आवाहन गरिएको पाइन्छ, नकि ईश्वरको ।

मरुत (हावा) लाई इन्द्र पुत्र भनिएको छ । कतै इन्द्र भनेको सूर्यबाट निकलेको किरणलाई मानेको छ । अनि इन्द्र र आगोलाई ऋषिले आफूले बनाएको सोमरस पिउन आवाहन गर्दछ ।

आगोलाई पहिले सबैभन्दा शक्तिशाली देखाइयो र सूर्यसमेत आगोले टाढासम्म तेज फैलाउन नसकिने हुँदा सृष्टि गरेको हो भनियो । अङ्गिरसले आगोलाई कुण्डमा थुन्न सकेपछि यो देवताहरूको मुख मात्र बन्न पुग्यो । त्यस बेलाको ऋषिहरूले देखे, आगोमा जे जति हालिन्छ सबै सफाचट हुन्छ । विचार गरे यी वस्तुहरू कहाँ जान्छन् ? निश्चित रूपले देवताहरूले खाएको होला भन्ने निचोडमा पुगे । यसै कारण उनीहरूले भने, आगो देवताहरूको मुख हो र होम गर्ने चलन निकल्यो ।

पछि मातरिस्वहरूले जरुर आगो काठभिन्न लुकेको छ भनेर काट घोट्न थाले । साँच्चै नै आगो निकले र बडो परिश्रम गरेर निकलने भएकोले आगोको नाउँ “बल पुत्र” राखिए ।

रिग्वेदको द्वितीय अष्टक अध्याय ६ सूक्त १७ मा भनिएको छ, “इन्द्रले गमनशील पर्वतहरूलाई अचल बनाई दियो, मेघबाट जल गिरायो ।”

अथर्ववेदको षष्ठ काण्ड सूक्त ४९ मा भनिएको छ, “अग्निने वृक्ष, शव र सोमादि लताहरू भष्म गरी उठेको धुवाँले बादल बनाउँछ ।”

एक ठाउँमा यो पनि भनिएको छ कि “बतास सूर्यबाट पृथ्वीमा आउँछ ।”

वेदमा लेखिएका यी कुराहरूको अध्ययन गर्दा स्पष्ट हुन्छ कि वेदमा जे कुरा लेखिएको छ सबै कुरो सही होइन । धेरै कुराहरू वैज्ञानिक नभई काल्पनिक छन् । वेदमा लेखिएता पनि सूर्य आगो अथवा अग्नि देवताले सृष्टि गरेको होइन । न त आगो देवताहरूको मुख हो । कारण आगोले जुन कुरा भष्म गर्छ त्यो देवताहरूको पेटमा नगई यही विभिन्न पदार्थहरूमा विभाजित भई यहीं रहन्छ । यो कुरा हो र चाहिएको खण्डमा वैज्ञानिक परीक्षण गरेर हेर्न सकिन्छ । जहाँसम्म आगोलाई “बल पुत्र” भनियो त्यो कुरा पनि आज होइन, कारण आगो निकाल्न कुनै बल लाग्दैन । पहिले-पहिले पहाड उड्थ्यो र इन्द्रले पहाडको प्वाँख काटेर आफ्नो स्थानमा स्थीर गरी दिएका हुन् भन्ने कुरो पनि काल्पनिक हो । जहाँ आजकल हिमालय छ त्यहाँ पहिले समुद्र थियो । चीन, भारत र नेपाल अडिरहेको पत्रहरू मध्ये भारत नेपालको पत्र उत्तर तिर सकिँरहँदा चीन अडि रहेको पत्रसँग थिचिएर हिमालय पहाड माथी उठेको हो र आज पनि यो भन् भन् उठ्दै छ । हिमालय पहाड अन्तबाट उडेर यहाँ बस्न आएको होइन, न त यसको प्वाँख काटेर उड्न नसक्ने पारिदिएको हो । इन्द्रले मेघबाट जल गिराउँछ भन्ने कुरो पनि उत्तिकै काल्पनिक हो भन्ने कुरो भूगोल शास्त्रले प्रमाणित गरिसकेको छ । अनि अथर्व वेदमा लेखिएको ‘धुवाँले बादल बनाउँछ’ भन्ने कुरो पनि उत्तिकै गलत हो । धेरै धुँवा उडेपछि बादल जस्तो देखिन्छ, तर यो पानी वर्षाउने बादल होइन । पानी वर्षाउने बादल सागरबाट उडेको वाष्पपूर्ण पानीले बन्द, धुँवाले होइन । बतास सूर्यबाट आउँछ भन्ने कुरो पनि उत्तिकै असत्य हो । कारण जो बतास पृथ्वीमा उड्छ त्यो बतास,

हुरी एक ठाउँको हावा अर्को ठाउँमा भएको हावाको चापको फरकले सर्ने मात्र हो, सूर्यबाट आउने होइन । पृथ्वीको एक हजार किलोमिटर माथीसम्म हावा छ, त्यसपछि सूर्य र पृथ्वीको बीच कुनै हावा छैन । स्पष्टतः वेदमा उल्लेखित कतिपय कुराहरू काल्पनिक हुन र ती कुराहरू सत्य र तथ्यमा आधारित वैज्ञानिक कुरो होइनन् ।

वेदान्त :

वेदको सार भनी वेदान्त निकालियो । वेदान्तको प्रणेता महर्षि वादरायन हुन् । वेदान्तले ईश्वरको कल्पना गरेर भन्दछ, “ब्रम्ह सत्यम् जगत मिथ्या ।” जगत किन मिथ्या भन्दा उहाँ कुनै कुरो स्थीर र स्थायी छैन । हरेक कुरो कालान्तरमा लोप भएर जाने हुँदा जगत मिथ्या हो । हामी जे कुरो देख्छौं सब माया-जाल हो । आमा-बाबु, स्वास्नी, छोरा-छोरी सबै भूठा माया जाल हुन् भनी तर्क दिइएको छ । यसरी वेदान्तले यो संसारमा भौतिक उन्नति गर्ने बाटो रोक्दछ र मानिसको मानिससँग आत्मीय सम्बन्ध खतम गर्दछ र आमा-बाबु, छोरा-छोरी र स्वास्नीप्रति गैर जिम्मेदार र उदासीन बनाउँछ ।

हो, मानिसले आफ्नो परिवार स्वास्नी छोरा-छोरीको मात्र स्वार्थ हेरेर हुँदैन । मानिसले विश्व मानव जातिको स्वार्थ सबैभन्दा पहिले रक्षा गर्नु आवश्यक छ । विश्व मानव जातिको स्वार्थ रक्षा हुन्छ भने नै यसैको अङ्गको रूपमा कसैको पारिवारिक स्वार्थ पनि रक्षा हुनेछ ।

के जगत मिथ्या हो ?

वेदान्तीहरूले जगतलाई यस निमित्त मिथ्या भन्छन् कि यहाँ कुनै कुरो स्थायी छैन । आज भएको कुरो भोलि नष्ट भएर लोप भएर जान्छ । उनीहरू यस कुरालाई पानीको फोकोसँग दाँज्छन् । पानीको फोको उठ्छ, केही छिन पछि लोप भएर जान्छ । संसारलाई पनि उनीहरू यस्तै ठान्छन् । स्पष्ट छ ज्ञान आकाशबाट आउने होइन, ज्ञान यही संसारको घटनाहरू हेरेर मानिसले निकालेको निचोडको फल हो । कुनै निचोड सही हुन्छ भने कुनै निचोड गलत पनि हुन्छ । कुनै निचोड वैज्ञानिक हुन्छ भने कुनै निचोड काल्पनिक हुन्छ ।

पानीको फोको उठ्छ, खतम हुन्छ । सवाल छ के सम्पूर्ण फोको नै खतम भएर लोप भएको हो ? होइन, फोकोको रूप मात्र बदलियो । फोकोको पदार्थ नै लोप भएको होइन । जुन पदार्थले सो फोको बनेको हो त्यो पदार्थ पानी उहाँ अर्को रूपमा छ, यस भित्रको हावा उडेर पृथ्वीको हावामा मिल्न जान्छ । पदार्थ नाश हुँदैन, यसको रूप मात्र बदलिन्छ । रूप बदलिँदा पदार्थ असत्य साबित हुँदैन । एउटा मैन बत्ति ठूलो सिसी भित्र राखेर जति तौल हुन्छ, त्यो मैन बत्ति जलेर लोप भएपछि पनि त्यो सिसी जलेर गए पनि सिसीको तौल किन उहाँ भयो ? किन भने मैन बत्ति लोप भए पनि जुन जुन पदार्थहरू मिली मैन बत्ति बनेको

हो ती सबै पदार्थहरू सिसी भित्रै छन् । स्पष्टतः वस्तुले रूप मात्र बदल्छ, वस्तु स्वयम् नाश हुँदैन ।

त्यस्तै यदि एउटा विशाल सिसीमा होम गरियो भने होममा भष्म भएको सबै वस्तुको जति तौल पहिले थियो, उतिनै तौल होम गरि सकेपछि पनि रहनेछ । देवताको पेटमा जाने भए होम गरी सकेपछि देवताहरू फर्केर जाँदा उक्त सामानहरू देवताको पेटमा राखेर लिएको हुनु पर्ने । तौल कम हुनु पर्ने, तर तौल कम हुँदैन । यदि देवताहरूले खाई सकेपछि देवताहरू बाहिर जान नमिल्ने भए त्यो सिसीको तौल बढ्नु पर्ने, सिसीको तौल बढेको पनि देखिँदैन ।

त्यस्तै बीउबाट रुख हुन्छ । खाली चीजबाट रुख बनेर आएको होइन । त्यो बीउले माटोमा रहेको पदार्थहरू, हावा, पानी शोषेर ठूलो भएर आउने हो त्यो रुखको जति तौल छ उति नै तौलको माटो, पानी, हावाबाट रुखले लिएको हुन्छ । पछि रुख ढल्छ, बिलाएर जान्छ अथवा टेबल, कुर्सी, फर्निचरहरूमा रूपान्तर हुन्छ । चाहे रुख, रुख नरहोस् रुखको पदार्थहरू मकेर ग्याँस, पानी, माटोमा बदलिएर गएको हुन्छ अथवा यसले टेबल, कुर्सी फर्निचारको रूप लिएको हुन्छ । तर यसको एक कण पनि नाश भएको हुँदैन । स्पष्टतः संसारमा न एक नयाँ कण बन्छ, न एउटा कण नाश हुन्छ ।

पदार्थहरूको परिवर्तनमा नै यो विश्व ब्रम्हाण्डको कार्य सञ्चालन भई रहेको हुन्छ । यदि सम्पूर्ण पदार्थहरू सत्यताको नाउँमा उही रूपमा रहने भए, यो संसारको कुनै विकास हुने थिएन । रुख रुखै रहन्छ, फर्निचर बन्दैन, पानी पानी नै रहन्छ, यसले हाम्रो प्यास मिटाएर रगत, पिसाब र पसिनामा परिवर्तन हुँदैन, जंगल जंगलै रहन्छ र त्यहाँ शहर बन्दैन । वस्तुहरू यथावत रहने भएपछि मानि “सको शरीर बन्न सक्ने थिएन । यसरी परिवर्तनको कारणले नै यो विश्व ब्रम्हाण्ड सञ्चालित भइरहेको छ ।

यो संसारलाई भूटो भन्नेहरूले आफ्नो शरीरको रक्षा किन गर्ने ? खाद्य पदार्थको किन उपभोग गर्ने ? खाद्य पदार्थ शारीरिक पोषणको निम्ति उपभोग गरिन्छ, पोषणको उपभोग शरीरले सत्कर्म गरोस्, सत्कर्मले जगतको रक्षा होस् भन्ने उद्देश्यको निम्ति गरिन्छ किन भने यो जगत सत्य हो मिथ्या र भूटा हैन ।

“सांख्य” तथा वैशेषिका दुबै दर्शनहरूको भनाई छ कि यो संसारको कुन वस्तु न नाश हुन्छ, न कुनै एउटा कण नयाँ बन्दछ । बरु यी वस्तुहरूको रूप मात्र परिवर्तन हुने हो । यही कुरो श्री कृष्णको पनि भनाई हो भन्ने कुरो श्री मद्भागवत् गीताको अध्याय २ श्लोक १६-१७ ले देखाउँछ । स्पष्टतः यो जगत असत्य होइन सत्य हो । बरु “ईश्वर” स्वयं काल्पनिक हो र यो भ्रान्तिमा आधारित छ भन्ने कुरो महोपनिषद्को चतुर्थ अध्याय श्लोक

७४ मा भनिएको छ । “मीमांसा दर्शन” ले पनि ईश्वरको अस्तित्वलाई नकारी कर्तव्य कर्ममा लाग्ने कुरोमा जोड दिएको छ ।

सांख्य दर्शनको भनाई छ, “प्रकृतिको अधिष्ठाता भएर ईश्वर वा परमेश्वरले सृष्टि गर्छ भन्ने कुरो होइन, किन भने उसले सो सृष्टि कसका लागि गरेको ? आफ्नो लागि हो वा अरूका लागि ? आफ्नो निमित्त उसलाई सृष्टि नै चाहिन्न । अर्काका लागि उसले सृष्टि रचेको हो भने सम्पूर्ण सृष्टि हुनुभन्दा अगाडि उभन्दा अर्को कोही थिएन, अनि उसले कसको लागि सृष्टि गर्ने ? होइन कर्मानुसार नै प्राणीहरूको सृष्टि हुने कुरो मान्ने हो भने कर्मको आश्रय चाहिने स्वतन्त्र भएर काम गर्न नसक्ने ईश्वरको के महत्व ? सांख्य दर्शनको भनाई छ, “अतः ईश्वर वा परमेश्वरले सबै कुरो गर्छ भन्नु त हुती हारा र तत्त्वज्ञान नभएका मानिसहरूको गफ मात्र हो ।”

सांख्यले मूल रूपले ज्ञान मार्गद्वारा मानव व्यक्तित्वको चरम विकास गर्ने योजना प्रस्तुत गर्दछ । यो कृष्णले गीताको अध्याय ५ श्लोक ४ द्वारा सांख्य र योगमा कुनै फरक छैन र मुखहरूले मात्र सांख्य र योगलाई अलग-अलग ठान्दछन् भनेर स्पष्ट पारेका छन् । मीमांसाले ईश्वरको सेवा होइन आफ्नो कर्ममा लाग्ने कुरोमा जोड दिन्छ ।

गौतम बुद्धले सत्यलाई नै अगाडि बढाई ईश्वरको खण्डन गरी मानिसले आफ्नै खुट्टामा उभिई आत्मोन्नति गरी सम्पूर्ण मानवको कल्याणको निमित्त आफूलाई अर्पण गर्ने बाटो देखाए । सांख्य दर्शनको प्रणेता “कपिल मुनि” लाई भगवानको २४ औतारहरू मध्ये एउटा औतार मानिएको छ ।

सांख्य दर्शनले यो विश्व ब्रम्हाण्डमा जे जति भइरहेको छ, ईश्वरले गरेको भनी मान्दैन, प्राकृति रूपले स्वतः भइरहेको मान्दछ । यो कुरो श्री कृष्णको गीताको माथी उद्धृत भइसकेको अध्याय ५ को श्लोक १४ र १५ को भावनासंग मेल खान्छ । सांख्य शास्त्रअनुसार विश्वको अनन्त पदार्थहरूको रूप धारणा गर्दै गएमा पनि सदा अविनाशी रहन्छन् यी वस्तुहरू न घट्छने न बढ्छन् । यसको जति परिणाम यो अनन्त सृष्टिको अगाडि थियो उतिनै आज पनि छन् र भविष्यमा पनि रहने छन् । सांख्यको यो कुरो विज्ञान सम्मत छ भन्ने कुरो पछि छलफलमा आउनेछ र यो कुरो द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको कुरोसंग मेल खान्छ ।

सांख्यले जीव (चेतना) र पदार्थलाई दुई अलग तत्वहरूको रूपमा मानेको छ, तर विज्ञानले “चेतना” पदार्थहरूको खास मेलको स्थितिमा ल्याउने गुणात्मक परिवर्तन ल्याउँछ भन्ने कुरो देखाउन सांख्यले पानको उदाहरण दिएको पाइन्छ ? पान हरियो, चुना सेता, खयर खैरो तर यी ३ वटा कुरोहरू जब मुखमा चपाइन्छ पानले न हरियो, न सेतो न खैरो रङ्ग

दिन्छ, यसले रातो रङ्ग दिन्छ । यो कुरो द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको एक मूल सिद्धान्त “परिमाणमा परिवर्तनले गुणात्मक परिवर्तन हुन्छ” भन्ने कुरासँग बिल्कुल मेल खान्छ ।

सांख्य दर्शनअनुसार विश्वमा जो काम भइरहेको छ त्यसको निम्ति एउटा ईश्वरको आवश्यकता छैन । सांख्य दर्शनले यस कुरोलाई शिद्ध गर्न २ कुरोको उदाहरण दिएको पाइन्छ । नदीले बाटो फेर्छ कसरी ? के भगवानले गरेर ? होइन । जब नदीको पानीले किनारमा थपेडी मारिन्छ, नदीको किनारा भट्कन्छ र नदीले विस्तारै आफ्नो बाटो फेर्छ । जस्तो पहिले इन्द्रचोकनजिकै बगिरहेको विष्णुमती आज इन्द्रचोक भन्दा धेरै पश्चिम बगिरहेको छ । यस्तै गाईले घाँस खान्छ, यसबाट दुध निस्कन्छ । के घाँसलाई दुधमा बदलिदिने भगवान गाईको पेटमा बसी राखेको हुन्छ ? होइन । यो सबै प्राकृतिक नियमअनुसार भएर गएको हुन्छ ।

मीमांसा :

यस्तै “मीमांसा दर्शनको प्रवर्तक जैमिनी ऋषि हुन् । मीमांसाले ईश्वरलाई मान्दैन र मानिसले आफ्नो कर्तव्य कर्म गर्दै अगाडि बढ्ने शिक्षा दिन्छ ।

वैशेषिका :

“वैशेषिक” दर्शनको रचना “कणाद मुनी” ले गरेको हो । यस दर्शनले पनि ईश्वरलाई मान्दैन । यस दर्शनलाई भारत र नेपालसँग सम्बन्धित दर्शनहरूमा सबैभन्दा पुरानो मानिन्छ । कणादले यो विश्व ब्रम्हाण्डको सृष्टि रचनामा परमाणुवाद (ATOMIC) को सिद्धान्तको प्रतिपादन गरेको छ । विज्ञानले यस कुरोलाई प्रमाणित गरेको छ । सांख्यमा भने जस्तै कणादको मतअनुसार पनि संसारको कुनै कुरो न घट्छ, न बढ्छ । यो एटमहरूबाट बनेको विभिन्न पदार्थहरूको रूप परिवर्तन हुन्छ, वस्तुहरू नष्ट हुँदैन । बरु विज्ञानले आजकल परमाणु भन्दा अगाडि बढी इलेक्ट्रान सिद्धान्त निकालि सकेको छ । विश्वमा जम्मा १०८ प्रकारको एटमहरू (परमाणुहरू) छन् र यो सबै परमाणुहरू यिनै प्रोटन-इलेक्ट्रनको विभिन्न मात्रा मिली बनेका छन् ।

युरोपमा परमाणुको सिद्धान्त (ATOMIC THEORY) ईश्वी सन् १८४८ मा वैज्ञानिक जोहन डाल्टनले निकालेका थिए । तर कणाद ऋषिले हजारौं वर्ष अगाडि नै परमाणु सिद्धान्तको आविष्कार गरिसकेको थियो र “कणाद” को दर्शन “वैशेषिका” यसै सिद्धान्तमा आधारित छ । र कणादले परमाणुको मात्र कल्पना गरेको नभै परमाणुहरू मिलेर कसरी अणुहरू (Molecules) बन्दछन् भन्ने कुरो पनि देखाई सकेका थिए । विश्वको सम्पूर्ण पदार्थको आफ्नो अणु (Molecule) हुन्छ । कणादले यस्तो मिश्रणहरूको नाउ

द्यानुका (Binary) र त्र्यानुका भनेका छन् । द्यानुका र त्र्यानुका (Molecules) अणुहरू हुन् । यिनै विज्ञानको आधारमा वैशेषिका दर्शन आधारित छ ।

विज्ञान नै सत्य दर्शनको आधार हो

हरेक ज्ञान कुँवामा पानी उब्जे जस्तै स्वयं उब्जेर आउने नभई, आफ्नो चारैतिको पर्यावरणद्वारा नै प्राप्त हुने हो । मानिस हेर्छ, सुन्छ, अध्ययन गर्छ, कतिपय कुराहरूको वैज्ञानिक अनुसन्धान गर्छ, निचोड निकाल्छ र ऊ ज्ञानमा पोख्त हुँदै आउँछ । पिँजडाको सुगाले भैं हाम्रो शरीर भित्र रहेको आत्मारूपी चराले स्वतः थाहा पाएर बोल्ने काम गर्न सक्दैन । यस्तो हुँदो हो त अन्धकार कोठाभित्र थुनिएको ठूलो भएर आफैँ ज्ञान, गुणको कुरा गर्नसक्नु पर्थ्यो । ज्ञान, गुणको कुरो त परै रहोस्, उसले “क” पनि भन्न सक्दैन ।

५ वर्षको एक केटो दिल्ली शहरमा बस्थ्यो । उसले खेत देखेको थिएन । उसले गहुँ देखेर सोध्यो, “यो गहुँ कसले बनाएको ?” उसको सोधार्इको मतलब हो, जसरी चकलेट, बिस्कुट कारखानामा बन्ने हो त्यस्तै सायद गहुँ पनि कुनै कारखानामा बन्ने होला ।

ईश्वरको कल्पना पनि यस्तै कल्पना हो । चट्याङ्ग खसेको देखेपछि वेद निर्माता ऋषिहरूले आकाशमा रहने एक शक्तिशाली पुरुष “इन्द्र” को कल्पना गरे । यस्तै यो सूर्य, चन्द्र, पृथ्वी, तारागण इत्यादि देखेर मानिसको मनमा सवाल उठ्नु स्वाभाविक हो कि यिनीहरूलाई कसले बनायो । माटोको घडा बनाउनलाई त एउटा कुमाले चाहिन्छ भने सूर्य, चन्द्र, पृथ्वी, नारागण बनाउने त अति नै शक्तिशाली पुरुष होला । त्यो काल्पनिक शक्तिशाली पुरुष नै “ईश्वर” हुनु पर्छ भनी कल्पना गरियो । ईश्वरवादीहरूको समझदारीअनुसार सम्पूर्ण कुरा बनाउने बिगानै ईश्वर हो र यी सबै कुरा केटा-केटीले जस्तै ईश्वरले पनि आफ्नो खेलमा बनाउने बिगानै काम गरिरहेको हो । यसैकारण उनीहरूको समझदारीमा “सम्पूर्ण जगत झूठ र ईश्वर मात्र सत्य हो” भन्ने कुरा स्थापित हुन गयो ।

१०-२० वर्ष अघिसम्म नेपालीहरूमा सीतलामाईको कारणले बालकहरूलाई बिफर आउँछ भन्ने कुरामा विश्वास थियो । यसै धारणामा जब कसैलाई बिफर आउँथ्यो सीतलामाईको पूजा गरिन्थ्यो । यस्तै हैजा विषमज्वर (टाइफाइड) सबै कुराहरू कुनै न कुनै देवताले गरेको भनी सम्झन्थे । गर्मी याममा भिँगा बढ्थ्यो त पाटनको जनताहरू मच्छिन्द्रनाथको रथ पछ्याडि स्थित एउटा देवताको मूर्तिले उत्पन्न गराएको हो यसैले मुठी मुठी भिँगा पैदा गर्दै फ्याक्ने गर्दछ भन्ने कुरामा विश्वास गर्दथे ।

ईश्वरवादीहरू ईश्वरको कृपाले चन्द्रमामा पुग्न सकेनन् । भौतिकवादले नै प्राकृतिक नियमहरूको गहिरो अध्ययन गरी मानिस चन्द्रमामा पुग्न सफल भयो । सूर्यको गुम्ह पत्ता

लगाए, ग्रह नक्षत्रहरू बीच घुम्न थाले । चन्द्रमाका दागहरू चन्द्रमाको भाई 'विष' सँग अंकमाल गर्दा लागेको दाग हो भन्ने कुरा ईश्वरवादी भक्तजनहरूको मात्र होइन स्वयम् भगवानको ७ औं अवतार मानिएको श्री रामको बनाई रह्यो । (तुलसीकृत रामायण) भौतिवादीहरूले यो प्रमाणित गरे कि चन्द्रमाको दाग चन्द्रमामा रहेको पहाडहरू र खाल्टाहरूले गर्दा छेकिएको छाया मात्र हो । चन्द्रमाको आफ्नै प्रकाश छैन र सूर्यको प्रकाश नै प्रतिबिम्बित गर्ने हो भन्ने कुरो पनि आज स्पष्टै छ ।

अन्धविश्वासमा आधारित विश्वासले मानिसले सजिलो जवाफ पाउँछ र कुनै कुराको खोजी निति गरिँदैन । र समाज उहाँ को उही जकडी रहन्छ । आज विज्ञानले सीतला पूजा गरेर होइन, बिफरको भौतिक कारण पत्ता लगाएर, बिफर भन्ने कुरो संसारबाट नै निर्मुल गरे यस्तै हैजा, टाइफाइड जस्ता संक्रामक रोग पनि नियन्त्रण गरिएको छ । भौतिक नियम पत्ता लगाएर नै समाजवादी मुलुकहरूका मानिसहरूले दुःख, दरिद्रता लोप गराएका छन् । जुन कुरा पहिले भगवानको इच्छा र आ-आफ्नो कर्मको फल भनिन्थ्यो । ती कुरा आज भौतिक नियमहरूको आधारमा निर्मुल गरी मानिसहरूको जीवन सुखी, सम्पन्न र सुनिश्चित गरी दिएको छ । ईश्वरवादीहरू आफू भोग ऐश्वर्यमा डुबुल्की मारी जनतालाई यो संसार भूठा हो, जहान-परिवार सबै मायाको बन्धन हो भन्ने प्रचार गर्छन् र आफू माथीको शोषण दमन बिसि भगवानको यस्तै इच्छा हो भनी सहेर बस्ने र भरसक घरद्वार छोडेर जंगलबास जाने कुरा सिकाउँछन् ।

आज भौतिकवादी दर्शन अर्थात द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शनले मनुष्य समाजलाई बदली मानिसले मानिस माथी गर्दै आएको शोषण-दमन खत्तम गरी सम्पूर्ण मानवको जीवन सुखी, सम्पन्न र सुनिश्चित गरी मानिसले जीवनबाट वाक्क भई आत्महत्या गर्नुपर्ने अथवा भोली, दुम्बी लिएर जंगल पस्नु पर्ने स्थिति खत्तम गरी दिएको छ ।

आज विश्वका विभिन्न समस्याहरूलाई भौतिकवादले नै समाधान गरेको छ, न कि ईश्वरवादले, खास गरी वैज्ञानिक भौतिकवादले । यी समस्याहरू समाधान गर्नमा योगदान गरेको छ । यो पृथ्वीलाई नरक कुण्ड बनाई राख्ने सामन्ती र पूँजीवादी व्यवस्थालाई उखेलेर एक नयाँ जीवन निर्माण गरी यही पृथ्वीलाई स्वर्ग बनाउने काममा पनि "द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद" नै समर्थ भएको छ ।

विश्व-ब्रम्हाण्डको सृष्टि कसरी भयो ?

यो विश्व-ब्रम्हाण्ड कसरी सृष्टि भयो भन्ने कुरो आज विज्ञानले भन् भन् स्पष्ट गर्दै आएको छ । जहाँ कपिल मुनिको यो विश्व-ब्रम्हाण्डको कुनै कुरा न नष्ट हुन्छ, न नयाँ बन्दछ भने, कणाद ऋषिले परमाणुको पत्ता लगाएर परमाणुबाट अणुहरू बन्ने कुरा देखाए ।

यी सबै कुराहरू उहाँहरूले विज्ञानकै आधारमा खोजी गरी भनेका हुन् । त्यसैले दर्शनको कुरा गर्दा ज्ञान र विज्ञानलाई एकै ठाउँमा राख्ने चलन छ । तत्वज्ञानको मूल आधार विज्ञान हो । विज्ञान बिनाको दर्शन अथाव ज्ञान असत्य हो भने मानवतावादी दर्शन बिनाको विज्ञान भष्मासुर भन्दा खरतनाक हुन जान्छ । दर्शनद्वारा मार्ग दर्शाईएको विज्ञानले नै मानवताको सेवा गर्छ । मनुष्य समाजको विकासमा मद्दत पुर्याउँछ । दर्शनले वस्तुहरूको सारलाई सम्झने प्रयास गर्दछ । विज्ञानको आधार बिना दर्शन काल्पनिक हुन्छ र आखिर असत्य साबित हुन्छ । पहिलेका महर्षिहरूले पत्ता लगाउन नसकेका कुराहरू आज विज्ञानले साबित गरी स्पष्ट गरी दिएको छ । परमाणु र अणुको खोज तथा विश्वको पदार्थ नास हुँदैन र नयाँ पदार्थ पनि बन्दैन भन्ने निचोडमा सांख्य दर्शनका प्रणेता कपिल मुनि र वैशेषिका दर्शनका प्रणेता कणाद पुगे भने आजको विज्ञानले अझ गहिरो अध्ययन गरी परमाणुको निर्माण कसरी भएको छ भन्नेमा पुगे । रश्मि अथवा प्रकाश के ले बनेको छ र पदार्थहरू एक दोश्रोमा कसरी परिणत हुन्छ भन्ने कुरो आजकै विज्ञानले प्रष्ट गरी दिएको छ ।

परमाणुसम्मको खोज भई सकेर पनि परमाणुको आधार सर्वव्यापी ब्रम्हा हो भन्ने निचोड कपिल र कणादको हो भने पदार्थहरूका तत्वहरूको निर्माणमा ब्रम्हाको पनि आवश्यक छैन र उही पदार्थहरू एकबाट अर्कोमा रूपान्तरित भई कसरी चक्कर काट्छन् भन्ने कुरा विज्ञानले प्रमाणित गरी दिएको छ ।

पहिलेका महर्षिहरूले ५ तत्व मनाए । ती हुन् आगो, पानी, वायु, पृथ्वी र आकाश । तर विज्ञानले आज १०८ तत्वहरू पत्ता लगाएको छ । ती १०८ तत्वहरू जसलाई Elements भनिन्छ । इलेक्ट्रोन र प्रोटोन मिलेर बनेका हुन् । एक गेडा इलेक्ट्रोन र एक गेडा प्रोटोन मिली एक गेडा हाइड्रोजनको तत्व बनेको छ । यस्तै २ गेडा इलेक्ट्रोन र २ गेडा प्रोटोन मिलेर अर्को तत्व हेलियम (Helium) को १ गेडा (Atom) परमाणु बनेको छ । ३ गेडा इलेक्ट्रोन र ३ गेडा प्रोटोन मिलेर अर्को तत्व लिथियम (Lithium) को एक गेडा परमाणु बनेको छ । यस्तै प्रकार एक-एक गेडा इलेक्ट्रोन र प्रोटोनको फरकले एक एक प्रकारको तत्व बनेका छन् । एक गेडा कोइला ६ गेडा इलेक्ट्रोन र ६ गेडा प्रोटोन मिली बनेका छन् । प्राण वायु ८-८ गेडा इलेक्ट्रोन प्रोटोन मिलेर बनेका छन् । अलमिनियम (Aluminium) १३-१३ गेडाले, गण्डक १६-१६ गेडाले, फलाम २६-२६ गेडा इलेक्ट्रोन, प्रोटोन मिलेर । ताबां २९-२९ गेडा इलेक्ट्रोन, प्रोटोन मिलेर एवं प्रकारले १०८ तत्वहरू भेटाइएका छन् । इलेक्ट्रो, प्रोटोन उही हो तर मात्राको फरकले विभिन्न तत्वहरू बनेका छन् ।

माथि उल्लेखित तत्वहरूको एक गेडा भन्नाले त्यस तत्वको एक परमाणु (Atom) हो । हरेक तत्वमा सबै प्रोटोनहरू बीचमा रहन्छ ।

प्रोटनसँगै इलेक्ट्रोन प्रोटन मिलेर बनेको न्यूट्रन पनि हुन्छ, प्रोटन र न्यूट्रन मिली न्यूक्लस बनेको हुन्छ । यही न्यूक्लसको चारैतिर सूर्यको चारैतिर बिजुलीको करेण्टको रफ्तारले ग्रहहरू भुमे भैँ इलेक्ट्रोन घुमि राखेको हुन्छ । पहिलेका महर्षिहरूले पानीलाई एक मात्र तत्व भने, तर पानी एक तत्व होइन, २ तत्वहरू मिलेर बनेका छन् । हाइड्रोजन (तत्व) को २ परमाणु र प्राण वायु (अक्सिजन) तत्वको १ परमाणु, २ तत्वहरूको ३ परमाणुहरू मिलेर पानीको एक अणु बनेको छ । पृथ्वीको माटोमा अनेकौँ तत्वहरू छन् ।

सवाल आउँछ हाइड्रोजन र अक्सिजन मिलेर पानी बन्यो तर यो दुई वटा तत्वहरूलाई कसले मिलाएर पानी बनायो ? यो २ वटालाई कसले मिलाउनु पर्दैन । विज्ञानको “भ्यालेन्सी सिद्धान्त” अन्तर्गत यो आफैँ मिल्न जान्छ । हामीले हेर्दा हाइड्रोजनको परमाणुमा एक गेडा इलेक्ट्रोन र एक गेडा प्रोटन हुन्छ । प्राण वायुमा ८ गेडा इलेक्ट्रोन र ८ गेडा प्रोटन हुन्छ ।

[★ब्लक पछिल्लो पेजमा हेर्नु होला ।★]

प्रोटन बिजुलीको भाले अथवा सकारात्मक कण हो भने इलेक्ट्रोन बिजुलीको नकारात्मक अथवा पोथी कण हो ।

जम्मै प्रोटन बीचमा न्यूक्लससँगै रहन्छन् भने इलेक्ट्रोनहरू २ च^२ को हिसाबले बाँटेर बसेको हुन्छ जहाँ ‘च’ चक्का (Orbit) को संख्या हुन्छ । यसै निमित्त पहिलो चक्कामा च = १ भयो र $X_1^2 = २$ अर्थात् पहिलेको चक्कामा ज्यादा भन्दा ज्यादा २ Electron हुन्छ । दोश्रो चक्कामा ८ सम्म रहन सक्छ च = २ र च^२ र $X २^2 = ४$ अर्थात् दोश्रो चक्कामा ८ सम्म रहन सक्छ । तेश्रो चक्कामा $२ X ३^2 = २ X ९ = १८$ अर्थात् तेश्रो चक्कामा १८ कण इलेक्ट्रोनसम्म रहन सक्छ । सबैभन्दा बाहिरको चक्कामा ८ भन्दा कम मात्र इलेक्ट्रोन रहन्छ । तर बाहिरको चक्कामा ८ इलेक्ट्रोन पूरा नभएको पनि हुन सक्छ । जस्तो कि प्राण वायुमा जम्मा ८ इलेक्ट्रोन हुन्छ ती मध्ये २ इलेक्ट्रोन पहिलो चक्कामा गई बाहिरको चक्कामा ८ मात्र बचे ।

यसै निमित्त अक्सिजन (प्राण वायु) को परमाणु बाहिरको चक्काले २ इलेक्ट्रोन अन्तमा लिन खोज्छन् ।

हाइड्रोजन नजिकै आएपछि हाइड्रोजनको एक इलेक्ट्रोन खिच्यो ७ भयो फेरी एक पुगेन । अर्को हाइड्रोजनको परमाणुबाट एक कण इलेक्ट्रोन फेरी खिच्यो र ८ पूरा भयो । हाइड्रोजनको २ परमाणुको २ कण इलेक्ट्रोन अब अक्सिजनको बाहिरी चक्कामा गयो । २

परमाणु हाइड्रोजन १ परमाणु अक्सिजनसँग गाँसियो र पानीको एक कण (गेडा) अथवा अणु बन्यो ।

स्पष्टतः पानी कसैले बनाउनु पर्दैन । हाइड्रोजन ग्याँसको २ परमाणु र अक्सिजन ग्याँसको १ परमाणु मिलेर आफैँ बन्न पुग्छ । हाइड्रोजन ग्याँसको एक सिसी र अक्सिजन ग्याँसको एक सिसीको मुख मिलाएर बाहिर नचुहिने गरी टेपले बाँधेर राख्यो भने ८-१० दिनमा २ वटै ग्याँस मिलेर पानी बनिराखेको हुन्छ । स्पष्टतः प्राकृतिक नियमअनुसार पानी बन्न गयो, कुनै सर्व शक्तिमान ईश्वरले पानी बनाई रहनु परेन ।

यस्तै प्रकारले विभिन्न पदार्थहरूको अणु बन्न पुगेका छन् र एक तत्वको अणु वा अणुहरू र अर्को तत्वको अणु वा अणुहरूसँग क्रिया प्रतिक्रिया गरी मिलेर विभिन्न पदार्थहरूको निर्माण हुन गएका छन् ।

बिजुलीको २ वटा तार नजिक ल्याएपछि आफैँ एक दोश्रो बाट बिजुली निकलनु जति स्वाभाविक कुरा हो उति नै यो पदार्थहरू बन्नु बिगार्नु स्वाभाविक कुरा हो ।

यसरी उत्पन्न भएका ग्याँसहरू र विभिन्न पदार्थहरूको कणहरू पहिले विशाल क्षेत्रमा फैलिएर रहन्छन् र यिनीहरू आपसको आकर्षण शक्तिले गर्दा भन् भन् नजिक खिचिँदै एक ठिक्को बन्न पुग्छ । यही २०४२ सालमा एक विशाल हाइड्रोजनको ग्याँस भण्डार अकस्मात एकैचोटि अनगिन्ती ताराहरूको रूपमा टुक्रा टुकामा परिणत भयो र विश्व ब्रम्हाण्डमा एक नयाँ तारा पुञ्ज अथाव आकाश गंगा (Galaxy) को उत्पत्ति भयो । यसरी अरू पनि नयाँ नयाँ तारा पुञ्ज वा (Galaxy) भविष्यमा पनि बन्ने छन्, जब कि विश्व ब्रम्हाण्डमा भएका अरू तारा पुञ्जहरू १२ सय करोड वर्ष पुरानो भइसकेका छन् । यी सबै तारा पुञ्जहरू एकै चोटि बनेका होइनन् । नत यिनीहरू विष्णुको नालबाट उत्पन्न भएका ब्रम्हाजीले नै सृष्टि गरेका हुन् ।

माथि उल्लेखित नयाँ तारा पुञ्जको लम्बाई ९० हजार प्रकाश वर्ष छ । एक प्रकाश वर्ष भण्डै ५,८७८,०००,०००,००० माइल हुन्छ । यो नयाँ तारा पुञ्जमा हरेक वर्ष ३५ वटा हाम्रा जस्ता सूर्यहरू बन्दै जानेछन् । यो तारापुञ्जमा अति छिटो छिटो ताराहरू बन्दै छन् । यो नयाँ तारा पुञ्ज (Galaxy) को चारैतिर अझै हाम्रो सूर्यको तौल भन्दा ४० सय करोड गुणा तौल बराबरको हाइड्रोजन ग्याँस छ र यही ग्याँस बाट अर्को १०० करोड वर्षसम्म नयाँ ताराहरू बन्दै जाने छन् । अरू पहिलेको धेरै जसो तारा पुञ्जका ताराहरू १० करोड वर्षभन्दा कम उमेरका छन् । यो पनि याद गरौं कि हाम्रो सूर्य हामी बसेको पृथ्वी भन्दा ३ लाख ३२ हजार ९ सय ५८ गुणा ठूलो छ । “किट पिक नेशनल अवजरभेटरी” का खगोलविद्हरूले केही समय अगाडि मात्र नयाँ कुरौ पत्ता लगाएर भने कि “यो विश्व

ब्रम्हाण्डमा उनीहरूले यस्तो तारा पुञ्जहरूको भुष्पा नै पत्ता लगाए” यी तारा पुञ्जहरू १ सय करोड प्रकाश वर्ष दूरीमा फैलिएका छन् भनेर न्यू मेक्सिकोको विश्व विद्यालयको मि. जाँक बर्नसले भने । ईश्वरी सन् १९८२ सम्ममा पत्ता लगाएका आकाश गंगाहरू (Galaxy) को सबैभन्दा ठूलो भुष्पाको फैलावट ७० प्रकाश वर्षको हो ।

यस्तो आकाश गंगाहरू वा तारा पुञ्ज Galaxy हरू यो विश्व ब्रम्हाण्डमा असंख्य छन् । एक एक तारा पुञ्जमा नेपाली गीतमा भने भैँ ९ लाख ताराहरू होइन अनगिन्ती ताराहरू छन्, अझ असंख्य ताराहरू बन्न पुग्ने ग्याँसको भण्डार छन् । अलग-अलग उडिरहेका परमाणुहरूको भण्डारहरू छन् र यस्तै गरी परमाणु नबनि सकेका इलेक्ट्रोन प्रोटनका विशाल भण्डारहरू छन् जो पछि गएर परमाणुहरूमा बदलिने छन् र यो इलेक्ट्रोन प्रोटन प्लाज्मा रूपी भाँडोमा छन् । हामीलाई अहिलेसम्म पदार्थको स्थिति ठोस, तरल र ग्याँसको रूपमा मात्र थाहा थियो । प्लाज्मा पदार्थहरूको चौथो स्थिति हो ।

हाम्रो सूर्य, चन्द्र, पृथ्वी र ताराहरूको आफ्नै तारापुञ्ज छ । जसलाई हामी आकाश गंगा पनि भन्दछौं । यही आकाश गंगाको सानो सानो कण बराबर हाम्रो सूर्य, चन्द्र, पृथ्वी छन् । हाम्रो ग्यालेक्सी (आकाश गंगा) मा पनि ताराहरू बाहेक ग्याँस, परमाणुहरू र इलेक्ट्रोन प्रोटनहरूको विशाल भण्डारहरू छन्, जसबाट नयाँ नयाँ ताराहरू पनि बन्दै छन् । यसै आकाश गंगामा भरखर ३ हजार वर्ष अघि अर्थात् बुद्ध जन्मनु भन्दा करिब ४०० वर्ष अघि मात्र एउटा तारा बनेको थियो । कति ताराहरू निभ्दै पनि छन् ।

हाम्रो आकाश गंगाको लम्बाई १ लाख प्रकाश वर्ष छ अर्थात् १ सेकेण्डमा ३ लाख किलोमिटर डौड्ने प्रकाशलाई हाम्रो ग्यालेक्सिको एक छेउबाट अर्को छेउ पुग्न एक लाख वर्ष लाग्नेछ भने यसको मोटाई १२ हजार प्रकाश वर्ष छ । यस आकाश गंगामा १०० अरब ताराहरू छन् । जब कि ती ताराहरू हाम्रो सूर्य भन्दा धेरै ठूला छन् र हाम्रो सूर्यसहित सम्पूर्ण ताराहरू यो आकाश गंगाको केन्द्रका चारैतिर घुमिरहेका छन् र हाम्रो सूर्य एक सेकेण्डमा २५० कि.मि. (१५६.२५ माईल) को गतिले यस केन्द्रको चारैतिर घुमिरहेको छ र सूर्यले एक चक्कर काट्नलाई २५ करोड वर्ष लिन्छ ।

एक ग्यालेक्सि अर्को ग्यालेक्सि भन्दा लाखौं अरबौं प्रकाश वर्ष टाढा छ । र यिनीहरू आजको दुर्बिनले हेर्न सकिन्छ । यस्तो ग्यालेक्सिहरू अनन्त छन् र यस्तै ग्यालेक्सिहरू अहिले पनि नयाँ नयाँ बन्दै गइरहेका छन् । इलेक्ट्रोन प्रोटनबाट यो सम्पूर्ण विश्व ब्रम्हाण्ड बनेको त थाहा पाइयो । यो इलेक्ट्रोन प्रोटन कसरी बन्यो ? विश्व ब्रम्हाण्डमा जुन ताराहरू र सूर्यहरू छन् तिनीहरूले प्रकाश दिएका छन् । प्रकाश स्वयम् कणहरूको तरङ्ग हो र एक कण प्रकाश एक कण फोटोन हो । फोटोन एक कण पोजिट्रन र एक कण इलेक्ट्रोन मिलेर बनेको हुन्छ । यस कारण किरण इलेक्ट्रोन र पोजिट्रनबाट बनेको फोटोनको धार हो र जब प्रकाश

अथाव प्रोटोन कुनै कडा सतहमा ठक्कर खान्छ, फोटोन फुटेर इलेक्ट्रोन र पोजिट्रन अलग भएर जान्छ । यही इलेक्ट्रन र पोजिट्रन फेरि प्रकाशको तरङ्गले एक ठाउँमा जम्मा गर्न लगी राखेको हुन्छ । र विश्व ब्रम्हाण्डमा यस्तो इलेक्ट्रन प्रोटनका अति विशाल भण्डारहरू छन् । यही इलेक्ट्रन र प्रोटनहरूबाट फेरि नयाँ परमाणुहरू बन्ने गर्छन् ।

एवं प्रकार एक वस्तुबाट अर्को, अर्कोबाट अर्को बनी चक्कर काटेर यो विश्व ब्रम्हाण्ड चलिरहेको छ र यहाँ कुनै नयाँ पदार्थ बन्दैन बरु पदार्थहरूले रूप मात्र बदलिरहेका हुन्छन् । यो विश्व ब्रम्हाण्डमा न एक नयाँ कण बन्दछन्, न कुनै कण नष्ट हुन्छ । अब एक सवाल छ यो तेज किन र कहाँबाट निस्कन्छ । हाम्रो पृथ्वी पनि यदि यो अहिलेको आकार भन्दा २५ हजार गुणा ठूलो हुन्छ भने यस्तै पृथ्वीभित्रको परमाणुहरू फुटी प्रकाशको रूपमा निकलन थाल्छ । तारा र सूर्य हाम्रो पृथ्वी भन्दा लाखौं लाख गुणा ठूलो हुँदा तिनीहरू भित्रको परमाणुहरू फुटेर प्रकाशको रूपमा निकलन्छन् ।

यही क्रमले तेज (प्रकाश) बाट इलेक्ट्रोन, पोजिट्रन र इलेक्ट्रोन प्रोटनबाट परमाणुहरू, परमाणुहरूबाट अणुहरू र अणुहरूबाट विभिन्न पदार्थ, पदार्थहरूबाट सूर्य, ताराहरू भएको तारा पुञ्ज र तारा (Galaxy) र सूर्यहरू बाट फेरी प्रकाश उत्पन्न हुन्छ । यही चक्र विश्व ब्रम्हाण्डमा चलिरहेको छ र यो चक्र कसैले घुमाउनु पर्दैन स्वाभाविक रूपले स्वतः भई नै रहेको छ ।

यो क्रम अनन्त कालदेखि चलेर आएको छ र अनन्त कालसम्म चल्दै जाने छ । पदार्थहरूको रूप परिवर्तन हुन्छ तर नष्ट भने अवश्य हुँदैन । यही चक्रमा भौतिक पदार्थहरूको एक अर्को स्थिति छ त्यो हो चुम्बकीय क्षेत्र जस्तै क्षेत्र त्यसबाट बन्ने इलेक्ट्रन प्रोटन भन्दा शूक्ष्म तत्वहरू । तर जुन सुकै स्थितिमा रहे पनि भौतिक पदार्थको अस्तित्व मिट्दैन, न त नयाँ भौतिक पदार्थ बन्ने नै गर्छ ।

अब ईश्वर कहाँ बसेर के गरिरहेको छ त ? बिजुलीको पावर हाउसबाट बिजुलीका धारा (Current) बग्छ । कसैले घच्याड्नु पर्दैन । दुई तार नजिक आउँछ बिजुलीको तेज धारा मिली आफैँ प्रकाश दिन थाल्छ । ईश्वरलाई सर्व शक्तिमान भनिन्छ, सर्व शक्तिमान हो भने के यो प्रकृतिको नियमलाई पनि ईश्वरले बदल्न सक्नु पर्थ्यो ।

स्पष्टतः बादरायणको वेदान्तमा उल्लेखित ईश्वरको अस्तित्व छैन र कपिलको संख्या, कणादको वैशेषिका र बुद्धको अनिश्वरवाद नै सही कुरा हुन् र आजकाल विज्ञानमा आधारित द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शनले दर्शन सम्बन्धी सबै कुरालाई विज्ञानको आधारमा भन्नु स्पष्ट गरेको छ ।

अनात्मवाद :

गौतम बुद्ध अनीश्वर वादी मात्र होइन अनात्मवादी पनि हुन् । बुद्धको मतअनुसार आत्मा शून्य छ र एक शरीरको मृत्यु पछि अर्को शरीरमा पस्न सक्ने कुनै स्वतन्त्र र चिरस्थायी आत्मा छैन ।

महादेव स्वयम् पनि शरीरबाट स्वतन्त्र कुनै आत्मा छ भन्ने कुरो मान्दैन । मार्क्सवादअनुसार आत्मा भनौं या चेतन मानिस अथाव अन्य जीव धारीको शरीर निर्माण भएपछि खासगरी उनीहरूको मगजको निर्माण भएपछि देखा परेको गुणात्मक परिवर्तन हो ।

वस्तुहरू मिलेपछि गुणात्मक परिवर्तनको सवालमा सांख्य दर्शनले 'पान' को उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ । यस्तै प्राणवायु र आटम प्राण वायु (Oxygen) मा एक अर्को आटम प्राण वायु थपेर प्राण वायुमा गुणात्मक परिवर्तन भई ओजोन (Ozone) बन्न थाल्छ । यस्तै खान नहुने दुई वस्तुहरू क्लोरिन ग्याँस (Clorine) र Sodium मिलेर शरीरलाई नभई नहुने "नुन" बन्छ र पानीमा "ताप" बढेर १०० सेन्टिग्रेड पुगेपछि पानी पानी नभै बाफ बन्न थाल्छ ।

तेल, बत्ति र ताप मिलेर "ज्योति" दिन थाल्छ । त्यस्तै फूल फुलेर सुगन्ध दिन थाल्छ । यस्तै मानव मगजको निर्माणले चेतनाको सञ्चार हुन थाल्छ र यो चेतना आफ्नो चारै तिरको पर्यावरणको प्रभावले विकसित हुन थाल्छ । मनुष्य समाजमा बसेर नै मानिसको चेतनाले विकाश गर्न थाल्छ ।

आत्माको सवालमा आत्मवादीहरू भन्छन्, "हामी बोल्छौं, सुन्छौं हामी भित्र रहेको आत्माले गर्दा नै हामीले बोल्न अथवा सुन्न सकेका हौं" उनीहरू मनुष्य शरीरलाई पिँजडा सँग दाँजेर आत्मा वा चेतनालाई पिँजडाबाट स्वतन्त्र तर पिँजडा भित्र रहेको सुगा जस्तै एक शरीर बाट अर्को शरीरमा जान सक्ने शरीर भित्र बन्द रहेको एक स्वतन्त्र अस्तित्व भएको कुनै अलग वस्तु भन्थान्छन् । यदि यस्तो हो भने अन्धाको आत्मा त कहीं गएको हुँदैन फेरी उनले किन देख्दैनन् ? बहिराले किन सुन्दैनन् ? यस्तै शरीरका सम्पूर्ण अङ्ग प्रत्यङ्ग ठीक भएर पनि एउटा बालकलाई अन्धकार कोठामा एकलै हुर्काइन्छ भने उसले के बोल्छ त ? के नेपाली लड्काले वा लड्कीले नेपाली बोल्न थाल्ला ? त्यो बालक एउटा लाटो बालक सिबाय अरु केही हुन सक्दैन । अतः मानिसको चेतना एउटा अलग वस्तु नभई शरीरको निर्माण र खास गरी दिमागको निर्माण भएपछि समाज र त्यस बालकको चारै तिरको पर्यावरणबाट नै कुरा बन्ने हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन आउँछ ।

अब अर्को एउटा ऐतिहासिक घटनालाई लिउं । चेर्नोभोभ नामक एक सोभियत सिपाही द्वितीय विश्व युद्धमा मारिएको थियो । ३ दिनसम्म सो सिपाहीको लाश अरू लाशहरू सँगै पडिरह्यो । तेश्रो दिन एक ठूलो डाक्टर लाशहरूको जाँच गर्दै त्यहाँ आई पुग्यो । डाक्टरले देख्यो शरीरको कुनै पनि प्रधान अंग क्षतिग्रस्त भएको छैन । त्यो सिपाहीको मूल अङ्गमा गोली नलागी अन्यत्र गोली लागेर रगत बगेर मरेको थियो । डाक्टरले त्यस लाशलाई उठाएर लगेर त्यस लाशमा अर्को रगत भरेर त्यसको उपचार गर्‍यो । लाशले सास फेर्न थाल्यो । मुटु चलन थाल्यो, आँखा उघिन थाल्यो र लाश फेरी जीवित भयो । चेर्नोभोभसँग सोधियो, “तिमी के गरी रहेका थियौ ?” उसले भन्यो ‘म सुतिरहेको थिएँ’ अनि फेरी सोधियो “स्वप्नमा के के देख्यौ ?” चिर्नोभोभले भने “मैले केही पनि देखिन” किन नदेखेको ? कमसे कम यमराजलाई देख्नुपर्ने, स्वर्ग अथाव नरक देख्नुपर्ने । उसले केही देखेन किन भने उसको शरीरको मृत्युपछि उसको आत्मा वा चेतना निभेको व्यक्ति भैँ ‘शून्य’ थियो । अर्थात् खाली थियो । फेरी रक्तसञ्चार भयो, मगजले काम गर्न थाल्यो । फेरी बत्ति बलेर प्रकाश दिए भैँ चेतना फेरी फर्क्यो ।

यस्तो घटना स्वास्नी मान्छेले बच्चा पाउने बेलामा अवसर घट्छ । कहिले काहीं चिसो लागेर उनीहरूको शरीरमा रक्तसञ्चार बन्द हुन पुग्छ । अनि मृत्यु भयो भनी श्मसानमा जलाउन लगिन्छ, आगोले जब जीउ तात्न थाल्छ, जमेको रगत पग्ली रक्त सञ्चार हुन थाल्छ । उनीहरू आँखा खोलेर उठ्छन् । तर मुख अन्धविश्वासमा परेका मानिसहरू त्यसलाई भूत भनी लाठीले पिटेर मारी जलाई छाड्छन् । यस्तो अन्धविश्वासमा परेका मानिसहरूको हातबाट यस्तै अनेकौं जघन्य अपराध भएका छन् । अस्तु !

अर्को उदाहरण पानीमा बग्ने भ्यागुतो र जमिनमा बस्ने भ्यागुतोको मगज डाक्टरले सट्टा पट्टा गरी दिएछ । मगज सट्टा पट्टा भएपछि उनीहरूको स्वभाव र चलनमा पनि सट्टा पट्टा भयो । पानीमा बस्ने भ्यागुतोको चलन हो मुख खोलेर शिकार गर्ने र जमिनमा बस्ने भ्यागुतोको चलन हो जिब्रो लम्ब्याएर शिकार गर्ने । मगज सट्टार पट्टा भएपछि जमिनको भ्यागुतोले मुख खोलेर शिकार गर्न खोज्यो, पानीमा बस्ने भ्यागुताले जिब्रो लम्ब्यार शिकार गर्न थाल्यो । स्पष्टतः जीवलाई काम गराउने उनीहरूमा रहेका आत्मा नभई उनीहरूको मगज हो र मगज नै जीवहरूको चेतनाको श्रोत हो, वास्तवमा अनात्मवादी सिद्धान्त विज्ञान सम्मत सिद्धान्त हो ।

आत्मा अथवा चेतनाको सवालमा मार्क्सवादी दृष्टिकोण :

मार्क्सवादले पनि चेतनालाई एक शरीरबाट अर्को शरीरमा सार्न सक्ने मानव भौतिक शरीरबाट स्वतन्त्र कुनै अलगै कुरोको रूपमा मान्दैन । मानव शरीरको निर्माणपछि खासगरी मगजको निर्माणपछि देखिएको भौतिक पदार्थ कै गुणात्मक परिवर्तनको रूपमा देखिएको कुरो

हो “चेतना” । जस्तो फूलको सुगन्ध फूलकै गुण हो र एक फूल नाश भए यो सुगन्ध अर्को फूलमा सर्न सक्ने स्वतन्त्र वस्तु होइन । यस्तै बत्तिको प्रकाश बत्तिबाट स्वतन्त्र अलगगै कुरो नभै तेल बत्ति र गर्मी मिलेर उत्पन्न भएको गुणात्मक परिवर्तन हो बत्ति, तेल र गर्मीको अभावमा अर्को बत्तिमा सर्ने खालको स्वतन्त्र वस्तु यो होइन । यस्तै मानिसको चेतना मनुष्य शरीरको अभावमा पनि रहन सक्ने कुनै स्वतन्त्र वस्तु होइन ।

आज बिज्ञानले निर्जीव पदार्थबाट कसरी सजीव प्राणी उत्पन्न हुन्छ भन्ने कुरो प्रमाणित गरिसकेको छ । रासायनिक विश्लेषणद्वारा निर्जीव पिण्ड र सजीव अंगहरू एउटै रासायनिक तत्वहरूबाटै बनेका हुन् भन्ने कुरा देखिएको छ । जीवाङ्गहरूमा हाइड्रोजन, अक्सिजन, नाइट्रोजन र खास गरी कार्बन प्रशस्त मात्रामा पाइन्छ । यी तत्वहरू नै सजीव अंगहरू तथा तिनको जीवन यापनका वस्तुहरूको रासायनिक संरचनाका आधार हुन् ।

हाइड्रोजन, कार्बोन तथा अक्सिजन ३ प्रकारको तत्वहरू मिली कार्बोहाइड्रेड बन्थो । अनि एक अर्कोसँग रासायनिक यौगिक जोडिँदै आखिर एमिनोएसिडको निर्माण भयो । एमिनोएसिड प्रोटीनको व्याहणहरूका आधारभूत तत्वहरू हुन् । अनुकूल परिवेशमा परेर त्यससित उपापचय प्रक्रियामा सम्बन्धित भएपछि यो प्रोटीन पिण्डनै जीवाङ्ग बन्न पुगेको थियो । यो प्रोटीन पिण्डहरूले जब आफ्नो अस्तित्वलाई स्थिर राख्नको निम्ति बाहिरबाट आफूलाई पोषण गर्ने तत्वहरू ग्रहण गरी यो पोषणीय तत्वहरू आफ्नो सजीव कोषहरूमा परिणत गर्ने कार्य गर्दछ र यसलाई उपापचय अथवा परिपाचन भनिन्छ र आफ्नो अंगबाट आफ्नो सजीव कोषहरूबाट विघटन भएको खराब वस्तुहरूलाई बाहिर फाल्ने काम गर्दछ । यसलाई विपाचन भन्दछ । यो परिपाचन र विपाचन केवल सजीव प्रोटीन अर्थात् जीवाङ्गको निम्ति मात्र स्वाभाविक हुन्छ । पोषणीय द्रव्यहरू ग्रहण गरी त्यस्को काम नलाग्ने वस्तु फालेर नै जीवाङ्ग बाँच्दछ र विकसित हुँदै रहन्छ । यो उपापचय र विपाचय प्रक्रिया रोकिने बित्तिकै जीवनको पनि अन्त्य हुन्छ सो प्रोटीन सड्न थाल्छ । यो परिपाचन र विपाचय प्रक्रियालाई नजान्दा हाम्रा पुराना दार्शनिकहरू तथा तिनका प्रभावमा परेकाहरू शरीरलाई सम्पूर्ण रूपले फोहोर मैलाले भरिएको भनी घृणा गरी आफ्नो शरीरको बेवास्ता गरी सन्यास लिन थाल्छन् ।

हाम्रो शरीरलाई चाहिने पोषक तत्वहरू लिनु परिपाचन हो र शरीरमा काम नलाग्ने विघटित र विकृत वस्तुहरू फाल्नु विपाचन हो । हाम्रो शरीरबाट फोहोर मैला फाल्ने कार्य विपाचन प्रक्रिया हो । स्पष्टतः हाम्रो शरीर सम्पूर्ण रूपले फोहोर मैलाले भरिएको घृणित र त्याज्यवस्तु होइन । अस्तु !

जीवाङ्ग संवेदनशील हुन्छ, वनस्पति सूर्यको किरणप्रति ज्यादै नै संवेदनशील हुन्छन् । सरतम एक कोषिय जीवाङ्ग एमिवा क्षधा तृप्ति प्रति संवेदनशील हुन्छ । यसले भखरै खाने कुरो निलेको छ, भने त्यसमा भोक जगाउने कुनै उत्तेजनाले काम गर्दैन ।

विकास क्रममा जीवाङ्गहरूमा बाहिरी प्रभावहरूको निश्चित क्षेत्र (रंग, गन्ध, शब्द इत्यादी) लाई ग्रहण गर्न सक्ने इन्द्रियहरू देखा पर्न थाले । जीवाङ्गहरूको विकासका साथसाथै तिनको अनुभूति पनि बहुमुखी सम्पन्न बन्दै गयो ।

बाहिरी वस्तुहरूले जीवको ज्ञानेन्द्रियहरूमा प्रभाव पर्दछन् । तिनको स्नायु प्रणालीमा निश्चित अनुभूति उत्पन्न गर्दछन् । अन्य जीव जन्तुहरूले आफ्नो अनुभूतिमा बुद्धि विवेक लगाउन सक्दैन भन्ने मानिसले यिनै अनुभूतिहरूलाई सदैब बुद्धि विवेकको ज्योतिद्वारा प्रज्वलित गरेर यसको सार तत्व खिची अमूर्त चिन्तनको क्षमता प्राप्त गरेको हुन्छ ।

यसरी मानिसको चेतना जीव जन्तुको चेतना भन्दा गुणात्मक दृष्टिले नै फरक छ ।

मनुष्यको उत्पत्ति उसको चेतनाको प्रादुर्भ वा तथा विकासमा श्रम अर्थात भौतिक उत्पादन सम्बन्धी क्रियाकलापको निर्णायक भूमिका रहेको थियो । एंगेल्स भन्नुहुन्छ, “श्रमले नै मनुष्यको श्रृष्टि गरेको थियो ।”

यसरी प्रोटिन पिण्डबाट सुरु भई विकास प्रक्रियाको दौरानमा मानिससम्मको श्रृष्टि हुँदै आयो । मानिसको चेतनाको जो विकास भयो त्यसमा लाखौं वर्षको ऐतिहासिक र सामाजिक विकासको परिणाम लुकेको छ ।

मानिसको चेतना प्रथमतः मगजको विकासमा निर्भर गर्दछ, भने यसको चेतनाको विकास आफ्नो चारै तिरको पर्यावरणमा निर्भर गर्दछ । मनुष्य समाजबाट अलग राखेर कुनै व्यक्तिको चेतनाको विकास हुन सक्दैन ।

यसै निम्ति आत्मा वा चेतना मानिसको शरीरबाट अलग वस्तु नभई मानिसले पाएको अनुभवको फल हो र यो आत्मा एक शरीरबाट अर्को शरीरमा जान सक्दैन र पूर्व जन्म र पुनर्जन्म भन्ने कुरै छैन ।

मानिसको स्वभाव धेरै हदसम्म मानिसको शरीरमा भएको रासायनिक पदार्थहरूले निर्धारित गर्दछन् । धेरै नै उपद्रवी लडकाहरूलाई चिनी परहेज गराई दिँदा उनीहरूको उपद्रो स्वभाव स्वतः नियन्त्रित भएको पाइयो । लाड-प्यारमा हुर्केका लडका-लडकीहरू अक्सर ऐयासी मिचाहा घमण्डी र अनुशासन हीन हुन्छन् । शरीरमा आयोडिन पुगेन भने मान्छे

लाटा लट्यौरा हुन्छन् रक्सीको मात्रा शरीरमा पसेपछि सद्दे मान्छेको चाल चलनमा परिवर्तन हुन थाल्छ । मानिसहरूको मानसिक कमजोरी शरीरमा पौष्टिक आहारा र अन्य रासायनिक पदार्थको गडबडीबाट पैदा हुन्छ । यो रासायनिक पदार्थको प्रभाव बच्चा जन्मेपछि मात्र होइन आमा बाबुमा रहेको रासायनिक अथवा बच्चा गर्भमा रहँदा आहार र विहारमा हुने गडबडी अथवा कुपोषणले पनि उत्तिकै असर पारेको हुन्छ ।

फूलमा सुगन्ध, बत्तिमा तेज भने जस्तै मानिसका आत्मा वा चेतना यही भौतिक शरीरबाट उत्पन्न हुने गुण हो र आत्मा वा चेतना मानव शरीरबाट अलगको कुरो होइन ।

मनको उत्पत्ति :

विभिन्न नवउपनिवेशवादी देशहरूमा केटीहरू दुश्चरित्रमा फाँसेको पाइन्छ । हाम्रो देशमा पनि यो दुश्चरित्रता फैलिँदै गइरहेको छ । केटाहरू हुल्लडबाजीमा फस्दै गईरहेका छन् । किन ? के यो दुश्चरित्रता अथवा हुल्लडबाजी उनीहरूको जन्मजात चरित्र हो ? अथवा यी कुराहरू ती केटा केटीहरूसँग सम्बन्धित देशको कुव्यवस्थाको फल हो ?

यसलाई स्पष्ट गर्न दक्षिण कोरियामा पढ्न गएको एउटा विद्यार्थीको त्यहाँ क्याम्पसमा पढ्ने केटीसँग भएको कुरा उल्लेख गरौं । त्यो केटाले क्याम्पसको एक केटीसँग सोधेको रहेछ, “तिमीहरू यस्तो काम किन गर्छौं ?” केटीले जवाफ दिइन्छ, “के गर्ने ? मेरो भाइ छ, बहिनी छ, उनीहरूलाई पाल्नु पर्‍यो, खुवाउनु पर्‍यो, पढाउनु पर्‍यो ।”

स्पष्ट छ त्यो क्याम्पसमा पढ्ने केटी जन्मजात दुश्चरित्र होइनन् । आफ्नो भाइ बहिनी र परिवारप्रति माया, नभएको गैर जिम्मेवार केटी रहिनछ, आफ्नो भाइ बहिनी प्रतिको माया परिवारप्रति जिम्मेवारी र यो जिम्मेवारी निभाउने अरू कुनै उपाय नहुँदा विवशताले नै त्यो केटीलाई आफ्नो चरित्र बेचन बाध्य तुल्याएको हो भन्ने करो स्पष्ट छ । दुश्चरित्रता उनीहरूको राष्ट्रिय जीवनको एक अंग बनिसकेको छ । किन ? किन भने दक्षिण कोरियामा महँगी यत्ति छ कि त्यहाँ क्याम्पस पढ्न मासिक फिस १५० डलर, अस्पतालमा नाम लेख्नु १० डलर, दिसा पिसाब र रगत जँचाउन १५० डलर शुल्क लाग्छ । यस्तो स्थितिमा सबैको अगाडि कसरी बाँच्ने भन्ने सवाल छ ।

स्पष्टतः धर्मोपदेशले मात्र मानिसको चरित्र राम्रो हुन सक्दो रहेनछ । यसरी हामी देख्छौं मानिसको चेतनाले समाजलाई निर्धारित गर्दैन सामाजिक स्थितिले उसको चेतनालाई निर्धारित गर्दछ भन्ने कुरो मार्क्सको भनाई अकाट्य सत्य हो ।

बुद्धको भनाई हो मानिसको जन्म माता पिताबाट हुन्छ । उसको शरीरको पोषण अन्न द्वारा हुन्छ । उसको मनको पोषण उपदेश र अनुभवद्वारा हुन्छ । साथै बुद्धले यो पनि भने शरीर र मनको सम्बन्ध परिस्थितिसँग हुन्छ, तथा परिस्थितिको परिवर्तनको साथसाथ यसको पनि परिवर्तन हुन्छ ।

माक्सको माथी उदृत कुरोको पछिल्ला अंश भण्डै मेल खान्छ ।

मासिनको परिस्थिति अथवा सामाजिक स्थितिमा नै मानिसको मन विचार र व्यवहार निर्भर गर्दछ ।

थाइल्याण्ड (बैकक) सिंगापुर दक्षिण कोरिया इत्यादि देशहरूको नैतिक पतनको कारण त्यहाँको आर्थिक स्थिति हो र त्यो आर्थिक स्थिति वहाँको राजनीतिक स्थितिको देन हो ।

“सर्वे धर्मा राजनीति प्रविस्तः” भन्ने कुरो सोचै आना सत्य साबिन हुन आउँछ । जुन देशको सरकारको विशेष सम्बन्ध साम्राज्यवादसँग रहेर आएको हुन्छ । जुन देशको अर्थ व्यवस्था विदेशी पूँजी र साम्राज्यवादी अथवा नवउपनिवेशवादी एकाधिकार पूँजीको कब्जामा रहन्छ, र उनीहरूद्वारा शोषित रहन्छ, त्यो देशको जनताको जीवन कुनै हालतमा सुध्न सक्दैन । त्यस देशको राजनीतिक व्यवस्था र अर्थ व्यवस्थाले नै त्यहाँको संस्कृति, चाल चलन र मनोवृत्तिलाई निर्धारित गर्दछ । मनू स्मृतिमा पनि मनूको भनाई रह्यो कुनै देशमा सत्ययुग आउने वा कलियुग आउने भन्ने कुरो त्यहाँको शासन वर्गमा नै निर्भर गर्दछ । गरिबी, दरिद्रता, भ्रष्टाचार इत्यादी त्यहाँको शासन व्यवस्था कै देन हो ।

कार्ल माक्स र एंगेल्सद्वारा लिखित कम्युनिष्ट घोषणा पत्रको अध्याय २ मा पूँजीपति वर्गको चरित्र चित्रण गर्दै यसरी लेखिएको छ । “हाम्रो पूँजीपति वर्ग आफ्नो अधिनमा रहेका सर्वहाराहरूको स्वास्नी र छोरीबाट नअघाई वेश्यागामी मात्र हुने होइन । उनीहरू आपसमा एक दोश्राका स्वास्नीहरू फकाउनमा सबैभन्दा ठूलो मजा लिन्छन् । यो स्वतः स्पष्ट छ कि आजको (पूँजीवादी) उत्पादन व्यवस्था खतम भएपछि त्यस व्यवस्थाबाट उत्पन्न भएको सामूहिक पत्नीत्वको प्रथा अर्थात् खुला र गुप्त दुवै प्रकारको वेश्या वृत्ति पनि खतम भएर जानेछ ।”

दुष्ट मानिसहरू प्रचार गर्दछन् कि कम्युनिष्ट समाजमा चरित्रको ख्याल हुँदैन । यसको जवाफमा एंगेल्स लेख्नु हुन्छ, समाजवादी समाजमा एक स्त्री र एक पुरुषको स्थाई विवाह प्रथा लोप हुने कुरै छैन बरु यसले पूर्णता गर्न थाल्छ । कारण उत्पादनको साधन सामाजिक सम्पत्तिमा बदले प्राप्तपछि ज्यालादारी काम र सर्वहारा वर्ग पनि लोप भएर

जानेछ र यसले गर्दा स्त्री जातिले पैसाको निम्ति, बाँच्नको निम्ति कसै माथी आत्मसमर्पण गर्नु पर्दैन ।

माक्स र एंगेल्स अर्थात माक्सवादको प्रवर्तकहरूको भनाई हो । सामन्ती, शोषण, दमन अथवा पूँजीवादी शोषण, दमनलाई यथावत राखी मानिसहरूको जिउने बाटो समेत खतम गरी नैतिकताको शिक्षा दिएर मात्र उनीहरूको नैतिक स्तर उच्च राख्न सकिन्न ।

स्पष्टतः देशमा राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक स्थितिमा परिवर्तन ल्याएर नै बुद्धको उच्च आदर्शको शिक्षाले व्यावहारिक रूप लिन सक्नेछ । जबसम्म कुनै देशमा दास समाज रहन्छ, सामन्ती अथवा पूँजीवादी शोषक, समाज रहन्छ । त्यस समाजमा जनताको जीवन सुनिश्चित हुन सक्दैन, आजीविका निल्न सक्दैन समयक बकारी भुखमरी व्याप्त रहने नै छ । यस्तो स्थितिमा उच्च आदर्श किताबमा नै सीमित रहन्छ । त्यस माथी कुनै देशमा साम्राज्यवादी अथवा नव-उपनिवेशवादी विदेशी पूँजीको शोषण सुरु भएपछि त्यस देशको राजनीतिक, आर्थिक र नैतिक पतन अझ पनि द्रूतगतिले हुन थाल्छ । यी शोषक समाजहरूलाई नष्ट गरेर सबै जनताको निम्ति कामको ग्यारेन्टी गर्न काम गरी खाने सम्पूर्ण साधनहरू सार्वजनिक सम्पत्तिको रूपमा जनताको हातमा राख्ने समाजवादी समाज स्थापना गरेर नै मानिसले सम्य आजीविका चलाउन पाउने स्थिति तयार भएर जनतामा चरित्र बेचेर जिउनु पर्ने स्थिति खतम भई बुद्धको उच्च आदर्शले व्यवहारिक रूप लिन सक्ने स्थिति तयार हुनेछ ।

मानव जीवनको सार्थकता :

यहाँ एक सवाल आउँछ, जब यो विश्व ब्रम्हाण्डलाई सञ्चालित गर्ने ईश्वर छैन अर्थात कुकर्मको दण्ड दिने सुकर्मको फल दिने ईश्वर छैन भने के मानिसले जे गरे पनि भएन ? जब मानिसको चीर स्थायी आत्मा छैन भन्ने स्वर्ग र नरक भोग गर्ने सवाल आएन, मरेपछि अर्को जन्ममा आफूले गरेको कामको फल भोग्ने सवाल आएन अनि के यस्तो स्थितिमा “भष्मि भूतस्य देहस्य पुनरागमन कुतः” भन्दै “ऋणां कृत्वा घृतं पीवेत्” भन्ने कुरो सही ठहरिने भएन ?

यसको जवाफ दिनुभन्दा पहिले हामी एक सुँगुरको जीवन हेरौं । यो सुँगुरलाई घ्यू दूध खाएर पाल्यो भने के यसको जीवन सार्थक हुन्छ ? एउटा अजिङ्गरले बसी बसी आफ्नो अगाडि आए जत्तिलाई खिचेर खाएर मस्त हुन्छ, के यो जीवन सार्थक जीवन हो ? भनौं यो अजिङ्गर अथवा सुँगुरले दिनभरि हरि भजन गरिरह्यो भने के यसको जीवन सार्थक हुने भयो ?

ईश्वरवादीहरूको भनाई हो, “भगवानको भजन नै जीवनको सार्थकता हो” सम्पूर्ण मानवलाई नै भगवान सम्झी सदा मानव जातिको सेवामा लाग्नु राम्रो कुरो हो । तर मानव जाति भन्दा अलग्गै एउटा भगवानको कल्पना गरी दिन रात उनको भजनमा समय बिताउनु पाखण्डता मात्र हो । यदि भगवान छैन भने के भगवानले पनि यत्तिकै निम्ति मनुष्य जातिको श्रृजना गरेको हो ? यदि भगवानले यसको निम्ति मानिस श्रृष्टि गरेको हो भने भगवान भन्दा स्वार्थी कोही पनि भएन । स्पष्टतः यो भजन कीर्तन दास जमानामा निस्केको र सामन्ती जमानामा हुर्केका विचार हो, कारण दासका मालिकहरू र सामन्तहरूले नै चाकडी र चाप्लुसी खोज्छन् । स्वयम्भू श्री कृष्ण गीतामा भन्नु हुन्छ, “नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विमू । अज्ञानिनावृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यन्ते जन्तवः ॥१५॥ गीता अध्याय ५, श्लोक ॥१५॥ श्री कृष्णको भनाई हो” भगवानले कसैलाई पाप पनि दिँदैन, धर्म पनि दिँदैन । मानिसहरूको ज्ञानलाई अज्ञानले ढाकि दिँदा नै उनीहरू भगवानले पाप, धर्म, सुख दुःख इत्यादि दिन्छ, भन्थान्छन् । स्पष्टतः दिनभर “हरेराम, हरेकृष्ण गाएर न धर्म हुन्छ, न न्याय नै यो सब व्यर्थको बकवास हो । यदि भगवान छ भने पनि भगवानले चाहेको कुरो दिन रात मानिसहरूले मेरै भजन गाई रहोस् भन्ने होइन ।” यस्तो भजन कीर्तनको धर्ममा सामन्त र पूँजीपतिहरूले नै विशेष जोड दिएको पाइन्छ । कारण यसले उनीहरूको स्वार्थमा कुनै धक्का पर्दैन । मानिसहरू गीत गाएर मस्त भइरहेको खण्डमा कुन ठीक कुन बेठीक सोच छाड्छन्, आफू माथिको शोषण दमन पनि बिसन थाल्छन् अनि शोषकहरूले मजासँग शोषण गरी रहने मौका पाउँछन् बरु यही शोषणबाट प्राप्त एक अंश धन यी पथ भ्रष्ट नक्कली भक्तहरूलाई दान दिएर खूब धर्म गरे भन्थान्छन् । मानिसलाई सही धर्ममा लाग्न नदिने यो एउटा षड्यन्त्र मात्र हो ।

सामन्तहरू र पूँजीपति सेवकको रूपमा देखा परे तथा सर्वसाधारण जनतालाई ऐन्द्रिक भौतिक सुखमा नलाग्ने शिक्षा दिने यी नयाँ धर्मगुरुहरूको धार्मिक केन्द्र हेर्न जानुस् उनीहरू आफैँ सुख ऐश्वर्यमा लडिँदै मजासँग दूध, दहि, मखन र मिठाई खाइ आरामको जीवन बिताई रहेका हामी पाउने छौं । उनीहरूले गरिब जनताले भौँ सिस्नु, गिठ्ठा, भ्याकुर, ढिँडो खाएर जीवन बिताई रहेको हामीले कुनै बेला पनि देखे छैनौं ।

गरिब जनता जसको मुखमा भात पर्दैन उनीहरूलाई आफ्नो भाग्यमा सन्तोष भएर हरे राम गाएर मन शान्त राख्ने शिक्षा दिइन्छ । करोडपतिहरूले अन्धविश्वास फैलाउन सक्ने धर्मगुरुहरूको धार्मिक केन्द्रमा लाखौं रुपैयाँ खन्याउँछन् अनि उनीहरू आफ्नो धार्मिक कर्तव्य परा भयो भन्थान्छन् र आज जुन कारणले मानव जीवन नष्ट-भ्रष्ट भएर गई राखेको छ त्यसप्रति आँखा चिम्लिएर ध्यान मग्न हुन्छन् । के भगवानले चाहेको यही भक्ति हो ? अथवा यही धर्म हो ? आज साँच्चैँ भन्ने हो भने यस्तो धर्मको जहाँ ज्यादा चलन छ । वहाँ अत्याचार, शोषण, भ्रष्टाचार र दमनको राज छ ।

श्री कृष्णको दृष्टिकोण कहिल्यै यो थिएन कि मानिसहरूले कृष्णको नाम संकीर्तन गरेर जीवन बिताउन् । कृष्णको उपदेश थियो कि मानिसले आफूलाई बिर्सेर सम्पूर्ण जनताको सेवा गरुन् । कृष्णको भनाई हो भगवान सबैको हृदयमा छ । यदि यो भनाई सत्य हो भने ती सम्पूर्ण मानिस जसको हृदयमा भगवानको बास छ, को सेवा गर्ने हो वा उनीहरूलाई रुवाएर शोषक र अत्याचारीहरूको घरदैलो र बैठकमा गएर अनेक मेवा मिष्ठान्नमा लुब्ध भएर हरे राम कीर्तन गाएर सन्तोष हुने हो ? श्री कृष्णले गीताको अध्याय ५ श्लोक २५ तथा भक्तियोग नामक अध्याय १२ को श्लोक ४ र १२ दुबैमा सम्पूर्ण जनताको हीतमा लाग्नु नै सबैभन्दा ठूलो भक्ति हो भनेका छन् । यस कुरोलाई बिर्सेर र बिर्सन लाएर नाम संकीर्तनलाई नै भक्ति भनेर समय बर्बाद गर्छ भने यस्तो कार्यलाई छल नै भन्नुपर्छ मानव जीवनको सार्थकता जनताको सेवामा हो, न कि यस कुरोलाई बिर्साएर भजन मण्डलीमा सामेल हुन । सम्पूर्ण प्राणीको हीतमा लाग्नेले नै ब्रम्ह निर्वाण प्राप्त गर्छन् भन्ने कुरो पनि श्री कृष्णले गीता अध्याय ५ श्लोक २५ मा भनेका छन् । कपिल गीता अध्याय ५ को श्लोक २२ मा कपिलमुनि भन्नु हुन्छ सम्पूर्ण प्राणीहरूमा आत्मा स्वरूपले म रहेको छु । त्यस्तो कुरो होला पनि मुखहरू त्यसरी प्रत्येक प्राणीहरूको घर-घर निवासी मेरो उपेक्षा गरेर (प्राणी मात्रका उपरको दयालाई छोडेर) केवल प्रतिमाको पूजामा मात्र लाग्छन् भने तिनीहरूको त्यो पूजा त आगो नभएको खरानीमा हवन गरे तुल्य हो ।

स्पष्टतः धर्म मूर्ति पूजामा होइन, भजन मण्डलीमा होइन, जात्रामा होइन, सम्पूर्ण मानव जतिलाई आफैँ हुँ भन्ठानी सबैसँग करुणा राखी मित्रवत् व्यावहार गरी उनीहरूको दुःख सुखलाई आफ्नै दुःख सुख ठानी सबै मानव जातिको दुःख नष्ट गर्ने र सुख वृद्धि गर्ने कार्यमा निःस्वार्थ भावले लाग्नु नै धर्मको मूल हो । श्री कृष्णले गीतामा आदि देखि अन्तसम्म यस कुरोमा जोड दिएका हुन् र उनले कहिल्यै आफ्नो व्यक्तिगत पूजा खोजेको छैनन् श्री कृष्णले गीतामा बराबर 'म' को प्रयोग गरेका छन् तर त्यो 'म' कृष्णको व्यक्तिगत 'म' नभै 'सामूहिक म' हो, कारण कृष्णले सम्पूर्ण प्राणी र आफूमा फरक देख्दैनथे ।

तर सामन्त पूँजीवादी शोषकहरू यस गुह्य कुरोलाई पन्छाएर आफ्नो स्वार्थ रक्षा गर्नको निम्ति जनताबाट अलग एउटा व्यक्तिवादी भगवान श्रृष्टि गरी, श्री कृष्णलाई नै मानव जातिसँग सम्बन्ध नभएको एउटा व्यक्तिगत ईश्वर वा भगवानमा परिणत गरी उनको भजनलाई नै धर्मको मूल बनाएर उनको भजनलाई नै मनुष्य जीवनको सार्थकता भनी सम्झाउँछन् । यस्तै भगवान बुद्ध बारे पनि, भगवान बुद्धले बुद्ध भनेको मेरो शरीर होइन, बुद्ध भनेको ज्ञानले भरिएको व्यक्तित्व हो, सबैले प्राप्त ज्ञान अनुरूप कर्म गरुन् भनेका छन् तर आज यसको विपरित तारेमाम्को भजन, बुद्ध मूर्तिको जात्रा, बुद्ध मूर्तिको पूजालाई नै धर्मको मूलको रूपमा बदले । कारण सम्पूर्ण मानवलाई ईश्वर ठानेर अथवा नठानेर आफू र अरूमा भेद नगरी समस्त प्राणीको हीत, सुख र कल्याणकारी काममा लाग्नु शोषकहरूको निम्ति दुःसाध्य काम हो । यसरी त शोषकहरूको शोषणको आधार नै खतम हुन थाल्छ ।

यसैकारण शिव, श्री कृष्ण, सांख्य अथवा बुद्धको दर्शनलाई पर सारेर एउटा छुट्टै ईश्वरको कल्पना गरी यसको भजन कीर्तनमा भुलाई राख्न पाए भने उनीहरूको शोषण दमनमा कुनै आँच नआउने, बरु शोषण दमन माथी भएको गरिबी दुःख दरिद्रतालाई भगवानको इच्छा भनी जनताका आँखामा छारो हाल्ने राम्रो उपायको रूपमा नै भजन कीर्तन र व्यक्तिगत भगवानको पूजाको प्रचलन ल्याइएको हो ।

श्री कृष्ण व्यक्तिगत होइन मानवको सेवालार्ई नै जीवनको सार्थकता भन्ठान्छन् भन्ने कुरो श्री मद्भागववाट स्पष्ट हुन्छ र एउटा घटनाले यसलाई प्रमाणित गर्न सकिन्छ -

एक दिन श्री कृष्ण गर्मीको मौसममा वृन्दावन नाघेर घोर जङ्गलबाट जमुन जी तिर आफ्नो साथीहरूसँगै गइरहेका थिए त्यसबेला श्री कृष्णले रुखहरूलाई देखाएर भने “यस संसारमा सबैभन्दा सार्थक जीवन यी रुखहरूको हो ।” किन के ती रुखहरूले भगवान श्री कृष्णको पूजा गरेको अथवा कीर्तन गरेकोले यसो भनेका हुन् ? होइन । श्री कृष्णको भनाई हो, ती रुखहरूले आजोन छायाँ फूल, फल, यात, सुगन्ध इत्यादि दिएर मानिसको सेवा गर्छ र मृत्युपछि पनि काठ र गोलको रूपमा फेरी मानव सेवा पुऱ्याउँछ त्यसैकारण श्री कृष्णले यसो भनेका हुन् भन्ने कुरो स्पष्ट छ ।

भागवतले शोषक सामन्तहरू र अत्याचारी पदाधिकारीहरूलाई राक्षस, प्रमथ र दैत्य भनेका छन् । उनीहरूले भगवानको नाउँ नलिएकोले होइन, उनीहरूद्वारा जनतामा भइरहेको दुःख दरिद्रताको कारणले नै यसो भनेका हुन् ।

भगवान बुद्ध मूल शिक्षा मानवप्रति मैत्री, करुणा राख्नु हो र कसैले दिएको मान अपमानलाई बराबर ठानी ग्रहण गर्नु हो बुद्धले कदापि आफ्नो अथवा आफ्नो मूर्ति पूजा खोजेका होइनन् ?

जब महापुरुषहरूको यो चरित्र हो भने त्यो “ईश्वर” कस्तो होला जो आफ्नै पूजा र भजन कीर्तन खोज्छन् ? सामन्तहरूले मात्र आफ्नो पूजा भजन कीर्तन खोज्ने गर्छन्, महापुरुषहरूले होइन । स्पष्टतः पूजा, पाठ र भजन सामन्ती संस्कृति अनुकूलको कुरा हुन् । सामन्तहरू मात्र आफ्नो मान मर्यादा, चाटुकारिता खोज्छन् । उनीहरू आफूप्रति हुने जायज आलोचना पनि सुन्न चाहँदैनन र हरबखत भूठा प्रशंसामा मस्त रहन्छन् । आखिर उनीहरूको पतन पनि यस्तै चाटुकारहरूद्वारा नै हुन जान्छ ।

के ईश्वर पनि यस्तै चाटुकार मण्डलबाट घेरिएर बस्न खोज्ने हो ? यदि हो भने ईश्वरलाई पनि चाटुकारहरूले बचाउने छैन, ईश्वर छ भने यस्तो ईश्वरको पनि पतन निश्चित छ ।

हामी बाटोमा कोही लडेर घाइते भएको देख्छौं, हतपत उठाउँछौं र मल्हम पट्टी लगाई दिन्छौं अवा अस्पताल पुऱ्याउँछौं । किन ? के ईश्वर देखि डराएर यसो गरेका हौं ? होइन, मानिसले मानिसप्रतिको कर्तव्य सम्भेर हामी यसो गर्छौं । तर त्यसबेला भगवानको पुजारी पूजा गर्न गइरहेको भए उनले भर सकै त्यो मानिसलाई मद्दत गर्लान् । उनी त्यो मानिसलाई दमन नगरी मन्दिरको मूर्ति पूजा गर्न दौडलान् । यहाँ सवाल छ यी दुई प्रकारका मानिसमा कसले आफ्नो कर्तव्य पूरा गरेको छ ? पुजारीले वा पूजा नगरी आपत्मा परेका मान्छेलाई मद्दत गर्नेले ?

यी पुजारीहरू त कदाचित पूजा गरिरहेको बेला भूकम्प गयो भने पूजा न सूजा मन्दिर छोडेर भागलान् ।

स्पष्ट छ मानव जीवनको सार्थकता पूजा, पाठ, भजन कीर्तनमा होइन मानवको सेवामा छ मानव माथी भइरहेको शोषण, दमन, अत्याचारलाई समूल नष्ट गर्ने कार्यमा लाग्नुमा र यस्तो शोषण, दमन, अत्याचार नष्ट भएपछि सम्पूर्ण मानवको सुख समृद्धिको निम्ति निःस्वार्थ भावले “कर्मयोगी” भएर कर्तव्य कर्ममा लाग्नुमा छ । हामी संसारमा आउँछौं, एक दिन जान्छौं, तर जानु अघि यो संसारलाई राम्रो पारेर जान सकौं मानव जीवनको दुःखको मूल कारणका रूपमा देखापरेको शोषण र दमन पूर्ण व्यवस्थालाई उखेली यसको सट्टा मानिसलाई सर्वतोमुखी विकासको बाटो खोजी नयाँ व्यवस्था स्थापना गर्ने कुरोमा संलग्न भएर जान सकौं । यही मानव जीवनको सार्थकता हो ?

भगवान बुद्धले दिएको प्रज्ञाका यही मतलब हो । सुन्न र सम्झनु मात्र प्रज्ञा होइन, सुन्नु, सम्झनु र यसलाई व्यवहारमा लगाउन सक्नु नै प्रज्ञाको मूल चरित्र हो । यदि प्रज्ञा व्यवहारमा लागू हुँदैन भने त्यो मानिसले पाएको ज्ञान, भात पकाउन जानेर पनि भात नपकाई भोकै मर्ने मान्छेको ज्ञान जस्तै बेकार हो । यस्तो मानिसको जीवन सार्थक भन्न सकिन्न ।

देवता अथवा दानव मानिसकै दुई रूप हो :

भगवान बुद्धको शिक्षा हो मानिसले आफूलाई देवता पनि बनाउन सक्छ, राक्षस पनि बनाउन सक्छ । यदि मानिसलाई त्यसै बिना शिक्षा र तालिम छोडि दियो भने उनीहरू गुण्डा, अपराधी अथवा लाछी भएर बिना कामको हुन जान्छ । उही मानिसले सद्विद्या र सतशिक्षा प्राप्त गरी आफ्नो शक्तिलाई बढाएर यस शक्तिलाई मानव कल्याणको निम्ति लगाएर देवतामा पनि परिणत गर्न सक्छ । भगवान बुद्धको भनाई छ मानिस जन्मले ब्राम्हण अथवा अ-ब्राम्हण बन्दैन, मानिसले आफ्नो जीवन र कार्यलाई सदुपयोगमा लगाएर नै सच्चा

ब्राम्हण हुनेछ । बुद्धको भनाई हो मानिस एउटा अनौठो प्राणी हो जसभित्र कल्पना पनि गर्न नसकिने शक्ति लुकेको हुन्छ । मानिस भित्र देवी चरित्र पनि पाइन्छ भने अपराधी चरित्र पनि पाइन्छ । मानिस अनेक गुण-धर्मको भण्डार हो भने सम्पूर्ण दुष्ट्याईको ठुप्रो पनि हो । मानिस मानवताको निम्ति आशिर्वाद पनि हुन सक्छ, अभिशाप पनि हुन सक्छ । यसै निम्ति भगवान बुद्धको उपदेश हो, “आफूभित्र लुकेको अपराधलाई हटाएर पठाउ र यसको सट्टा आफूमा लुकेको गुणहरूको विकास गर ।”

दुष्टराजा अशोक महान् बने, डाका अंगुलीमाल, अर्हत अंगुलीमाल बने । मानिसले यसरी आफूलाई बदल्न सक्छ । बुद्धको शिक्षा बिना न अशोकको दृष्टता खत्तम हुने थियो, न अंगुलीमालले डाका जीवन त्याग्ने थियो । अस्तु । कुनै पनि वस्तुको परिवर्तन सकारात्मक र नकारात्मक दुबै रूपमा हुन सक्छ । यस्तै आजको सर्वसाधारण मानिस भोलिको दानव पनि हुन सक्छ अथवा सत्प्रयासले उही मानिस देवता अथवा महापुरुष पनि हुन सक्छ । शिव, राम, कृष्ण र गौतम बुद्ध, दुर्गा-भगवती सबै मानिस नै थिए र मानिसकै सन्तान थिए । उनीहरू सबैले मानव जातिको कल्याणमा संलग्न भएर भगवान र भगवती भएर गए । शिवको जात कूलको पनि पत्तो थिएन । मानव कै नातामा शिवको विवाह पहिले सतीदेवीसँग भएको हो । शिवले लोक कल्याणको निम्ति अनेक पुरुषार्थ गरे तथा अन्तमा सम्पूर्ण लोक कै रक्षाको निम्ति कालकुट विष पिएर गए । भगवतीले राक्षसहरूलाई संहार गर्नमा मात्र नेतृत्व गरेका होइनन् मानवको रक्षाको निम्ति अन्नको अभावमा आफ्नै शरीरमा सागपात उब्जाएर पनि रक्षा गर्ने अठोट गरेकी थिइन् । यसै निम्ति भगवतीको अर्को नाउँ “शाकम्बरी” पनि राखिएको हो । भगवान बुद्ध मानिसकै सन्तान थिए, मनुष्य मात्र प्रति करुणा र मैत्री भाव राखी सम्पूर्ण मानवको हीत र कल्याणको निम्ति आफ्नो निजी सुख-ऐश्वर्य त्यागी बुद्ध भगवान भएर गए ।

दानव, राक्षस भन्नेहरू पनि मानिस नै हुन्, आफ्नो स्वार्थमा मानव जातिप्रति अन्याय अत्याचार गर्ने शक्तिशाली व्यक्तिहरू नै दानवहरू र राक्षस हुन् । हिरण्यकश्यपलाई दानव भनिन्छ भने उनकै छोरा प्रल्हादलाई देवता नै मानिन्छ र प्रल्हादले पनि पछि जब “शील” छोडे उनको पनि पतन भएर गए । मानिसहरूले रावणलाई राक्षसको रूपमा सम्झन्छन् भने उसैका भाई विभूषणलाई राक्षसको रूपमा याद गर्दैनन् ।

नेपाल, काठमाडौं उपत्यकाको “बाला” नामको एउटा साधारण किसान, जो पहिले मुर्दा लाश पोल्ने काम गर्थे, पछि “बाला राक्षस” भएर गए । कारण पछि उनले मानिस मारेर खान थालेका थिए । बुद्धको शिक्षा हो, मनले मानिसलाई बुद्ध बनाउन सक्छ अथवा मनले नै मानिसलाई पशु पनि बनाउन सक्छ । “भ्रमले गर्दा बाटो बिरायो भने कुनै पनि व्यक्ति राक्षस हुन सक्छ । ज्ञान प्राप्त गर्नु भने बुद्ध हुन सक्दछ ।”

श्री मद्भागवत दशम स्कन्दमा नारद ऋषिले त्यस बेलाको सामन्ती शोषक र अत्याचारीहरूलाई “दैत्य, प्रमथ र राक्षस भनेका छन् ।” यिनै राक्षसहरूबाट जनतालाई मुक्त गर्ने संघर्ष गरेर नै ग्वाला कृष्ण भगवान श्री कृष्ण बने । श्री कृष्णले जहिले पनि गरिब जनताको साथ दिए, श्री कृष्णले आफ्नो स्त्री रुक्मणीलाई भनेका थिए, “अरूलाई मानिस नगन्ने ठूलठूला बलवानहरूसँग मेरो शत्रुता छ । मसँग कुनै राजपात छैन । म सधैंको अकिन्चन (गरिब) हुँ । मसँग नकहिले केही थियो, न हुनेछ । यस्तै गरिबहरूसँग म प्यार गर्छु । उनीहरू पनि मलाई प्यार गर्छन् । यसै कारण आफूलाई धनि सम्झनेहरू मसँग प्रेम भाव राख्दैनन् । म स्त्री सन्तान र धनको लोभी होइन ।” स्पष्टतः देव अथवा दानव मानिसको आफ्नो कार्यले बन्दछ । जसले जनता माथी शोषण दमन गरी जनजीवन बर्बाद गर्छन् उनीहरू दानव अथवा राक्षस हुन् । मानवलाई शोषण दमनबाट मुक्त गरी नयाँ समाजको श्रृजना गर्नु नै दैवी गुण हो । अस्तु !

आज पनि विश्वव्यापी रूपमा देवासर संग्राम चलिराखेकै छ । यो नै आजको वर्ग संघर्ष हो । यस्तै संघर्षले यस संसारलाई बदल्ने छ । दानवहरू नेपाललाई नवउपनिवेशवादमा बदल्ने तिर लागेका छन् भने देवता भनों या महोनतकश जनता यस देशलाई शोषण दमनबाट मुक्त गरी एउटा नयाँ समाजको श्रृजना गर्नमा लागेका छन् । यो संसार बुद्धले भने जस्तै बदल्छ र मार्क्सले भने जस्तै बदल्नु पर्छ र मनुष्यको प्रयासले यसलाई बदल्न सकिन्छ । यस्तो प्रयास नै बुद्धले सिकाएको सभ्यक व्यायाम अथाव सभ्यक प्रयास हो अर्थात सबैलाई एक बराबर ठानी गरिने प्रयास हो ।

योग :

योगले यो विश्व ब्रम्हाण्डको सृष्टिकर्ता अथवा मालिक ईश्वर हो भन्ने कुरालाई नकाछ । यसले मानवको आत्म विकासमा जोड दिन्छ । आत्मविश्वासमा जोड दिन्छ भनेर यो व्यक्तिवादी दर्शन होइन । यसले सम्पूर्ण मानवलाई आफू स्वयम् हुँ भन्ने सिकाउँछ र आफू र अरूको बीचको भेद मेटाउँछ । “योग” बारे गौतम बुद्धको भनाई छ, “योग नजान्ने मानिसलाई बालक भनिन्छ, सबै योगले पूर्ण मानिसलाई योग क्षेत्री भनिन्छ ।”

आज योगको महत्वलाई द्वन्द्वात्मक भौतिकवादले पनि सकारात्मक रूपले चर्चा गर्न लागेको छ । सोभियत संघको दार्शनिक र द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको आम समस्या बारेको विभागका निर्देशक श्री अलेकजेण्डर स्परिकिनले “द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद” नामक पुस्तकको अन्तिम अध्यायमा यसबारे खास गरेर प्राचीन पूर्वी (Orient) देशहरूले मानिस र प्रकृतिको पूर्ण रूपले मिलाउने चरित्र राख्दछ, अहम् भन्ने भावलाई खत्तम गरी “निर्वाण” मा जोड दिन्छ भन्नुभएको छ । “पाश्चात्य मन, जसले विश्लेषणमा प्रबल रूपले जोड दिन्छ, र जसले यसैकारण सम्पूर्ण कुराहरू वैज्ञानिक चक्कुले विभिन्न भागमा चिरफार गरेर हेर्ने गर्छ, यो

पाश्चात्यमलाई ओरेण्ट (पूर्व) को बिना विश्लेषण, बिना तर्क सत्य पत्ता लगाउने र समाकलन गर्ने मानसिक शक्ति र यसको मर्म भित्र रहेको सत्य र ज्ञानले अभि समुन्नत गर्न सकिनेछ । यो फाइदाजनक तथा शाहेद नभई नहुने संश्लेषणले विश्व संस्कृतिको उन्नति हुनेछ ।” स्पिरिकिन भन्नुहुन्छ, “प्राचीन भारतको ऋषिहरूले मानव शरीरको अङ्गहरू र विश्व ब्रम्हाण्डको बीचको आश्चर्य जनक तरिकाले सूक्ष्म र गुम्ह मनोवैज्ञानिक-जैवीय शारीरिक सम्बन्ध पत्ता लगाए । तिनीहरूलाई त्यस्ता धेरै कुरा थाहा छ जो आजकलको पाश्चात्य वैज्ञानिक विचारको परिधिबाट धेरै टाढा छ र पाश्चात्य विद्वानहरू पूर्वीय (Oriental) ज्ञानलाई रहस्यमय ठानेर छोडिदिने गर्छन् ।”

योगको माने जोड्नु हो । प्रकृतिसँग आफूलाई जोड्नु, कुनै मानिसको आत्मा आफ्नो आत्मा एउटै हो भन्ने भावनाले ओतप्रोत हुनु ।

योगको विभिन्न अङ्गहरू छन् । योगासन जस्तो शारीरिक व्यायाम, जसले शरीरलाई स्वस्थ राख्नको साथै मानसिक शक्ति पनि बढाउँछ, मनलाई सुसंस्कृत पार्दछ, मानसिक स्वस्थता प्राप्त गराउँछ ।

ध्यान पनि विभिन्न प्रकारका छन् । सुख्यतया मनलाई एकचित्त गर्नु नै ध्यान हो । ध्यानबारे बुद्धको शिक्षाको लक्ष्य हो पूर्ण मानसिक स्वस्थता, स्थिरता र शान्ति प्राप्त गर्नु । यसले मानसिक क्लेश र भ्रान्ति हटाउँछ । अरू प्रति घृणा, दुर्भावना, अकर्मण्यता, चिन्ता र चित्त भ्रान्ति तथा काम बासना इत्यादि माथी नियन्त्रण राख्नु र अफाल्न समेत यो सक्षम छ ।

एक प्रकारको ध्यान जो बुद्धकाल भन्दा पहिले देखि चलेर आएको छ, यसले चित्तलाई एकाग्र पारी समाधिमा बस्ने कार्य गराउँछ । बुद्धले यसलाई नकारेता पनि बुद्ध यत्तिले सन्तोष भएनन् र विपस्सना ध्यानको तरिका निकाले । यसले प्रकृतिको मित्री तहसम्म हेर्ने र मनलाई पूर्ण रूपले स्वतन्त्र गरी सत्यको खोजी गर्न प्रेरित गर्छ ।

ध्यान भन्नाले ईश्वर कै ध्यान नभै आफ्नै श्वास प्रश्वासको पनि ध्यान गरिन्छ । यता उक्ति भौतारिने मनलाई एक चित्तमा ल्याउने काम गर्छ । यस्तै अनेकौं समस्याहरू बारेको एकाग्रता पनि ध्यानको अर्को रूप हो । यी सबै कुराहरू यहाँ उल्लेख गरेर साध्य छैन ।

तर अन्तिम रूपले अरू र आफू एउटै हो भन्ने भावना जगाउनकै निमित्त मानिसहरू योगको आश्रय लिन पुग्छन् । यो ज्ञान योग हो भने, सबैको कल्याण हुने कार्यमा निरन्तर लाग्नु भक्ति योग हो अनि निःस्वार्थ भावले आफ्नो फाइदा हुन्छ, हुन्न भन्ने कुरोको ख्याल नगरी सम्पूर्ण मानवको कल्याण कार्यलाई व्यावहारिक रूप दिन कर्म योग हो ।

बुद्धले भनेको सम्यक सम्बोधि ज्ञान यही हो । सबैलाई एक बराबर सम्झनु र यसलाई व्यावहारिक रूप दिनु नै भक्ति योग र कर्म योग हो । यी ३ वटै योगले पूर्ण भएर नै मानिस योगक्षेमी बग्दछ ।

योगको मूल सार मानवतावाद हो भन्ने कुरो श्री कृष्णद्वारा प्रतिपादित गीताको चर्चा गर्दा माथी नै उल्लेख भइसकेको छ ।

सामन्ती शोषकहरू श्री कृष्णलाई मानवताबाट अलग गर्न कृष्णले आफूलाई व्यक्तिगत रूपले पूजा गरेर मेरो शरणमा आऊ भनेका हुन् भन्ने अर्थ लगाउँछन् । तर श्री मद्भागवतले स्पष्ट गर्दछ, श्री कृष्णको सरोकार आफू होइन, मानवता हो ।

यसको मतलब यो होइन कि शोषकहरूलाई पनि मानिस नै ठानौं । श्री मद्भागवतको शब्दमा शोषक र अत्याचारीहरू नै यो संसारमा दैत्य, राक्षस र प्रमथ हुन् यसकै निमित्त यस्ता दैत्यहरूको विरोधमा खडा भई शोषित पीडित जनताको जीवनमा परिवर्तन ल्याउनु, सामाजिक परिवर्तनद्वारा सम्पूर्ण जनताको जीवन सुखी, सम्पन्न र सुनिश्चित गर्ने क्रान्तिकारी कार्यमा निःस्वार्थ भावले लाग्नु नै कर्म योग हो । यस्तै योगमा श्री कृष्ण तथा गौतम बुद्धले जोड दिएका हुन् । योगको महत्व, व्यक्तिगत सुखको निमित्त नभै सम्पूर्ण मानवको सुख शान्तिको निमित्त हो । आफ्नै सुख-ऐश्वर्यको निमित्त मात्र गरिने योग कहिल्यै सिद्ध हुँदैन । यता आडम्बरीहरू ब्रम्ह राक्षस बन्दछन् ।

बुद्धको कर्मवाद :

आजको मिलावटको जमानामा बुद्धको शिक्षामा पनि सामन्ती तथा पूँजीवादी पण्डितहरूले मिलावट गरेको बुझिन्छ । यी पण्डितहरूले बुद्धको कर्मवादलाई यसै जन्मको कर्ममा सीमित नराखी पूर्व-जन्मको कर्ममा पुऱ्याई दिएका छन् । उनीहरूको भनाई छ मानिसको सुख, दुःख, धन, ऐश्वर्य र गरिबी साथै मानिसको बुद्धिमान हुनु र मुर्ख हुनु इत्यादि कुरा पूर्व जन्मको कर्मको फल हो ।

मानिसहरूको दुःख, दरिद्रता के पूर्वजन्मकै फल हो त ? आज विभिन्न देशहरूमा स्थापित समाजवादी व्यवस्थाले व्यावहारिक रूपले प्रमाणित गरेको छ कि मानिसको दुःख, दरिद्रता, गरिबी इत्यादि यही संसारमा चलेको शोषण र दमन व्यवस्थाको फल हो । सम्पूर्ण काम गरी खाने साधन सामन्तहरू र पूँजीपति वर्गको हातमा छोडेर पनि नपुगी विदेशी पूँजीसमेत भित्र्याएर साम्राज्यवादी तथा नवउपनिवेशवादीहरूद्वारा सम्पूर्ण राष्ट्रलाई नै शोषण गराएर उत्पन्न भएको दुःख र दरिद्रतालाई पूर्वजन्मको कर्म भनी दोष दिइन्छ भने यस्तो

दोष दिने मानिसहरू या त मुख हुन्, होइन भने यिनीहरू राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय शोषक र अत्याचारीहरूका दलालहरू हुन् ।

भगवान बुद्ध आत्माको अस्तित्वलाई मान्दैनन् । जब आत्मा छैन भने यो शरीर खत्तम भएपछि अर्को जन्म कसरी हुन्छ ? भगवान बुद्धसँग जब सोधिए, “के उही मानिले अर्को जन्म लिन जाने हो ?” भगवान बुद्धले भने, “होइन” । भगवान बुद्ध त यही शरीर पनि निरन्तर परिवर्तन भइरहेको देख्छन् । जस्तो गङ्गाजीमा एक छिन अधिको पानी अहिले छैन । फेरी पनि गङ्गाजी गङ्गाजी नै हो । यो मानव जीवन पनि एउटा प्रवाह हो । हामी मरेर जान्छौं, हामी पछिका पुस्ताहरूले हाम्रो ठाउँ लिन्छन् । हामीले गरेर गएको कामको फल उनीहरूले भोग्छन् । हुन सक्छ हामीले गरेर गएको कामको फल हाम्रै पालोमा पनि मिलोस् । हामी आँपको रुख रोप्छौं । यसको फल हामीले अर्को जन्ममा पाउने होइन, कारण हामी एक त अर्को जन्म नै लिने छैनौं । मानौं कि अर्को जन्म लियो रे, के त्यो मानिस उहाँ पुग्ने हो कि ? होइन । फेरी किन आँपको रुख रोप्ने ? आँपको रुख हामीले नरोपे भावी सन्तानले भोकै मर्नु पर्नेछ, अथवा अर्काको लात-जुत्ता खाएर बाँच्नु पर्ने हुन्छ । पुनर्जन्मको कल्पना उल्टो बुद्धि भएकाहरू द्वारा निकालेको काल्पनिक सिद्धान्त हो भन्ने कुरो सद्धर्म पुण्डरीक सूत्रको १५ औं अध्याय तथागतादुष्प्रमाण परिवर्तनले स्पष्ट गर्दछ । (नेपाली संस्करण पन्ना १९५) स्पष्टतः बुद्ध पूर्वजन्मको फल स्वरूप मानिसहरूको दुःख दरिद्रता हुन गएको हो भन्ने कुरा मान्दैनन् र आजको वैज्ञानिक युगमा मानिसहरूले यसको विश्वास पनि गर्दैनन् । आज अनेकौं बौद्ध धर्मावलम्बी देशहरूमा चलेको भ्रष्टताले यो देखाउँछ कि आज उल्टो बुद्धि भएका मानिसहरूलाई अर्को जन्ममा दुःख भोग्नु पर्ला भन्ने डरले छुन सकेन । जे होस्, मनुष्य जीवन एउटा प्रवाह हो र मानिस सामाजिक प्राणी भएको हुँदा हरेकले आफ्नो देश र जनताको सुख समृद्धिको निम्ति काम गरेर जानु पर्छ र जनताले कुकर्म नगरुन् भन्नाका निम्ति अनुकूल स्थिति तयार गरेर जानु पर्छ ।

स्पष्टतः पुनर्जन्मको आशामा आज यो समाजमा भइरहेको शोषण दमनलाई सहेर बस्ने सवालै छैन । शोषण दमनलाई आफ्नो जीवनकालमा नै नष्ट गरी भावी पिढीको सुखमय जीवनको निम्ति भूमि तयार गरेर जानु हाम्रो कर्तव्य हो ।

मनुष्य जीवन मुश्किलले पाईन्छ । यस जीवनलाई खेर नफालौं । भाग्यको भरोसामा नपरो । ईश्वरको इच्छाले सबै कुरा हुन्छ भन्नेहरूको कुरा खण्डन गर्दै भगवान बुद्ध भन्नु हुन्छ, “यसो भए, सर्वशक्तिमान ईश्वरकै इच्छाले मानिस ज्यानमारा, चोर, भ्रष्ट, भूठा, लोभी, ईर्ष्यालु हुने भयो । यसरी सबै कुरा ईश्वरले गर्छन् भन्नेहरूको निम्ति यो गर्नु हुन्छ, यो गर्नु हुन्न भन्ने कुरै रहेन ।”

पूर्वजन्मको कर्मको फल भन्ने कुरोलाई खण्डन गर्दै भगवान बुद्ध भन्नु हुन्छ, “यसरी हो भने पूर्वजन्मको कर्मले मान्छे ज्यानमारा, चोर, भ्रष्ट, भूठा, फटाहा, लोभी, ईर्ष्यालु हुन्छ, भन्ने यो काम गर्नुपर्छ, यो काम गर्नुहुँदैन भनेर भन्ने कुनै जरुरत नै पर्दैन ।” (अङ्गतरा निकायबाट) यदि पूर्वजन्मको कर्मको फलअनुसार मान्छेको अवस्था हुने भए मानिसले न वर्तमानलाई सुधार्न सक्नेछ, न भविष्य सुधार्न सक्नेछ । अनि ईश्वरले गरेर भएको भन्नु र कर्मले गरेर भएको भन्नुमा फरक के रह्यो ?

“कर्म” को माने काम हो । कर्मको फल भनेको आफ्नै कामको फल हो, जुन फल आफूले अथवा भावी पिढीले भोग्ने गर्छन् । दुष्टहरूको क्रियाकलाप विरोध नगरी सहेर बस्दा उनीहरूको कर्मले गर्दा पनि मानिसहरूले दुःख भोग्नु पर्ने हुन्छ । शोषक र अत्याचारीहरूको शोषण-दमनले गर्दा आम जनताले दुःख दरिद्रता भोग्नु पर्छ र उनीहरूको कर्तुतले कहिले काहीं राष्ट्र नै डुबेर जान्छ ।

यसै कारण शोषण-दमन अत्याचारको विरोध गरी यस्तो शोषण दमन र अत्याचारलाई निर्मूल पारेर शोषण दमनरहित नयाँ समाज निर्माण गर्नाले अथवा यस्तो सत्कर्म गर्नाले आफ्नो मात्र होइन पूरा मनुष्य समाजको नै सुखमय जीवनको निर्माण हुनेछ । आजको जमानामा मार्क्स-लेनिनहरूले गरेर गएका कर्मले गर्दा विश्वको एक तिहाई भागमा शोषण-दमनरहितको समाज निर्माण भएर सम्पूर्ण जनताको निमित्त सुखमय जीवनको निर्माण भएको छ । अन्यत्र पनि साम्यवादीहरूको यही प्रयास चालुछ र आम जनताले यस्तो सत्कार्यमा लागेर नै सम्पूर्ण मानवको जीवन सुखमय बनाउन सकिनेछ । दुष्टहरूको दुष्टताको विरोध नगरी, यसमाथि विजय प्राप्त नगरी त्यसै भाग्यका भरोसामा अथवा ईश्वरले गरिदेलान् भन्ने अन्धविश्वासमा पर्दा मानिसको दुःख, दरिद्रता र उनीहरू माथी भइरहेका शोषण, दमन र अत्याचार मेटेर जाने छैन । जे हुन्छ मान्छेको “कर्म” अर्थात् सत्कर्म राम्रो काम गर्ने उद्देश्यले गरिएको कर्मले हुन्छ ।

बुद्धले हामीलाई ईश्वरको भरोसामा नबसी, पूर्वजन्मको फल भन्ने आशामा नबसी सत्कर्मद्वारा विश्व मानवको कल्याणमा निरन्तर लाग्ने शिक्षा दिएका छन् । मीमांसको कर्मवादले पनि ईश्वरको कल्पना नगरी सत्कर्ममा लाग्ने शिक्षा दिन्छ । भाड-भंखार फाडेर मात्र कहीं राम्रो बगैँचा बन्छ, यसैकारण दुष्टहरूको दुष्टतालाई समूल नष्ट गरेर नै एक सुन्दर भविष्यको निर्माण हुन्छ । यसै निमित्त जे “कर्म” गरौं आफ्नो सुख सुविधाको निमित्त होइन, सम्पूर्ण मानवको सुख-शान्तिको निमित्त गरौं । सम्पूर्ण मानवको सुन्दर भविष्य निर्माण गर्नको निमित्त गरौं । यही “कर्म” हो र यही “कर्म योग” हो ।

ईश्वरको कल्पना र मानव समाजलाई यसको देन :

सामन्ती शोषकहरूले काल्पनिक ईश्वरको सृष्टि गरी भौतिकवादको विरोध गर्ने नाउँमा मानवतावाद माथी नै आघात पुऱ्याएको छ । सामन्तहरूले योगलाई समेत खण्ड बिखण्ड गरी मानव समाजको विकासको निम्ति महत्वहीन बनाई दिएको छ ।

ज्ञान योगको सट्टा उनीहरूले मानिसलाई भोली, टुम्बा र चिम्टा लिएर घरबार त्यागी जटा पालेर “जोगी” भएर जङ्गलबास गर्ने बाटो बताई दिएको छ ।

अर्ना भक्ति योगद्वारा सम्पूर्ण मानवलाई म आफैं हुँ भन्ने सम्झी उनीहरूको सुख-दुःखलाई आफ्नै सुख-दुःख सम्झी उनीहरूको दुःखलाई समूल नष्ट गर्ने, उनीहरू माथी भइरहेको अन्याय, अत्याचारको विरोध गर्ने, साधु (सज्जन मानिसहरू) को रक्षाको निम्ति दुष्टहरूको नाश गर्ने अथवा टक्कर लिने जस्ता काम गर्ने कुरो छोडी मानवतासँग सम्बन्ध नभएको एउटा काल्पनिक ईश्वरको सृष्टि गरी अथवा एउटा पूर्ति खडा गरी भजन कीर्तन गर्ने कार्यम सीमित गरिदिएको छ । उनीहरूको प्रचार छ कि यस कलियुगमा भजन कीर्तन नै सबैभन्दा ठूलो धर्म हो । अनि मानिसहरूको सुख, दुःखलाई भगवानले नै यस्तो गरेको भनी नाना भूठा कुराहरू श्रृजना गरी प्रचार गरी मानिसहरूलाई यथास्थितिमा सन्तोष भएर बस्ने सिकाउने गर्दछन् । एक पटक स्वामी ईश्वरानन्दले “गीता” बारे प्रवचन गर्दा गर्दै रुखमा फर्सि नफलि लट्टीमा फर्सि फलेको कथा भने । स्वामीजीले भने, “एउटा मानिस आँपको रुख मुनि बसेर ईश्वरलाई विवेकहीन भनेर दोष दिँदै थिए ।” संयोगले रुखबाट आँप खसि त्यो मान्छेको दाउकोमा भसङ्ग भएर भने, “रुखमा फर्सि फलेको भए म मर्ने थिएँ ।” त्यसकारण संसारमा ईश्वरले जे जति गरिराखेको छ, ठीकै गरिराखेको रहेछ भनी ती मान्छेले भने । यहाँ अर्को एउटा कथा पनि प्रार्सगिक हुन आउँछ ।

नारद ऋषि लोकको हीत गरौं भनी हिँड्दा एउटा सुँगुर भेटाए । सुँगुरसँग स्वर्ग जान्छौ भनी सोध्दा सुँगुरले स्वर्गमा बिस्टा खान पाइन्छ कि पाइन्न भनेर सोधेछ । नारदले स्वर्गमा त बिस्टा खान पाइँदैन भन्दा सुँगुरले त्यसो भए म स्वर्ग जान्न भनेछ । यस्तो कथाहरू भनेर मानिसहरूलाई आ-आफ्नो भाग्य अथवा स्थितिमा सन्तोष भएर बस्ने सिकाउने ठग पण्डितहरूले बनाएका धेरै कथा अथवा पुराणका टुक्काहरू छन् ।

यसरी सामन्ती पण्डितहरूको काम हो, मानिसहरूलाई अल्मलाएर शोषण र दमनपूर्ण व्यवस्थामा सधैं भरि जाकि राख्नु । यसरी ईश्वरको कल्पना गरि भक्ति योगलाई नष्ट गर्ने कार्य ईश्वरवादीहरूले गरे ।

अब आयो कर्म योग । यो संसार भूठा हो भनी आफू माथिको शोषण, दमनलाई आँखा चिम्लेर सही ईर्ष्या गर्नु हुन्न भनी शोषकहरू प्रति पनि भक्ति राखौं जो पायो त्यसैमा

सन्तोष भइ निःस्वार्थ भावले शोषकहरूको काम गर्नु नै सामन्ती पण्डितहरूले सिकाएको कर्म योग हो ।

सामन्तहरूलाई धार्मिक प्रचार त्यसबेला सम्म काम लाग्छ जुन बेला सम्म यसले आम जनतालाई अन्धविश्वासमा फँसाएर यथास्थितिवादलाई कायम राख्ने गर्दछ । उनीहरूको स्वार्थमा धक्का पुग्ने जस्तो देखेपछि उनीहरूले धर्म माथी पनि प्रहार गर्न थाल्दछन् । स्वामी ईश्वरानन्दले गीता भनुञ्जेल राणाहरूलाई ठीक नै थियो, कारण वहाँ यस्तो विद्वान् हुन् जसले गीताको शिक्षालाई उल्टो घुमाएर राख्न सक्दथे । काठमाडौं आउँदा वहाँको बासस्थान पाटन, ज्यावलाखेल दरारको बङ्गला थियो र नाना मेवा मिष्ठान्नले सो बङ्गला भरिएको हुन्थ्यो र भक्तहरूको हुल त्यहाँ हुन्थ्यो । उही गीतालाई श्री शुक्रराज शास्त्रीले जब खोलेर मानवतावाद र मानव अधिकारलाई अगाडि राखे राणाहरूको निम्ति विष भयो । वहाँलाई ३ वर्षको कैद गरियो अनि पछि गएर शहीद नै बनाई दिए ।

स्पष्टतः सामन्ती कुअन्नमा पालिएका पण्डितहरू मान पाउँछन्, कारण उनीहरूले जनतालाई अल्मलाएर यथास्थितिमा राख्ने काम गर्न सक्छन् ।

आजै यो लेख लेख्दा लेख्दै एउटा पण्डितको धार्मिक प्रवचन सुनियो । भन्नु हुन्छ, ईश्वरको भक्ति गरेमा सुख ऐश्वर्य आफसे आफ आफ्नो छायाँ भैँ पछि लागेर आउँछ । यस्तै हो भने किसानहरूले खेती नगरी खेतको बीच भजन मण्डलीको प्रबन्ध गरोस् र ४-६ महिनापछि के-के फलेर आउँछ हेरोस् । मजदूरहरूले मील नचलाई भजन गरुन् सायद मील भगवानको इच्छाले आफैँ चलेर आउनेछ ।

स्पष्टतः ईश्वरको आविष्कार मानिसमा अन्धविश्वास जगाउने एउटा साधन हो, ताकि मानिस माथीको शोषण दमन हुनु ईश्वरको इच्छा हो भनी समाज कुहिरहे पनि मानिस रमिता हेरिरहुन् ।

ईश्वरबो महोपनिषद्को भनाई :

महोपनिषद्को अध्याय ४ श्लोक ७४ ले भन्दछ, ईश्वरको कल्पना भ्रम हो र यो भ्रान्तिमा आधारित छ ।

त्रिणाचिकादि योगान्ता ईश्वर भ्रान्तिमा श्रिताः ।

लोकायतादि साँख्या ता जीव विभ्रान्ति माश्रिताः ॥

महोपनिषद्को उही अध्याय ४ को श्लोक ७५ मा मानिसहरूले जीव र ईश्वरको विवादमा नरहे “ब्रम्ह” तत्वको विचार गरियोस् भन्ने कुरोमा जोड दिइएको छ ।

ब्रम्हज्ञानले भने ईश्वरको सेवा गर्नुको सट्टा सम्पूर्ण मानवलाई समभावले हेरि सबैको दुःख सुखलाई आफ्नै दुःख सुख ठानी निःस्वार्थ भावले सबैको दुःख निवारण गर्ने कुरोमा जोड दिन्छ । ब्रम्हज्ञानको अगाडि जातीय भेदभाव र ठूलो-सानो, मालिक-नोकर भन्ने भावना बिलाएर जान्छ ।

ईश्वरवाद र अनिश्वरवादमा हामी यो फरक पाउँछौं कि ईश्वरवादीहरू कल्पनामा विश्वास राख्दछन्, जब कि अनिश्वरवादीहरू हर कुरोको पुर्पक्ष गरेर निचोड निकाल्छन् र विभिन्न समस्याहरूको समाधान गर्ने बाटो निकाल्छन् । ईश्वरवादीहरूले शोषण-दमनलाई भगवानले गरेको भनी सहेर बस्न सिकाउँछन् भने अनिश्वरवादले यसको निराकरण गर्ने बाटो निकाल्छन् । ईश्वरवादले जगत मिथ्या भनी संसारबाट उदास भएर भोली, तुम्बा र चिम्टा लिएर जङ्गल भाग्ने कुरो सिकाउँछन् र आफ्नो आमा-बाबु, छोरा-छोरी पनि मायाको जाल भनी बेवास्ता गर्ने कुरा सिकाउँछ भने अनिश्वरवादले संसारलाई सबै मानव जातिको भविष्य सुखमय बनाउने तिर जोड दिन्छ र मानिसले मानिसलाई माया गरी एक दोश्रोको सुख दुःखमा साथ दिएर उन्नति गर्ने मार्ग देखाउँछ । स्पष्टतः ईश्वरवादले यथास्थितिवादमा जोड दिई भौतिक उन्नतिमा अवरोध खडा गर्नको साथै मानिसहरू माथी भइरहेको शोषण-दमनबाट मुक्त हुने बाटो समेत रोकिदिने काम गरेको पाइन्छ, जब कि अनिश्वरवादले मानिसलाई प्रगति मार्ग देखाई रहेको पाइन्छ । आश्चर्य छैन कि कपिलमुनि, महर्षि कणाद, जैमिनी ऋषि, श्री कृष्ण तथा बुद्ध जस्तो महापुरुषहरूले ईश्वरवादमा होइन मानवतावाद नै विशेष जोड दिएको पाइन्छ, मानवको हीतमा काम गर्ने कुरोमा जोड दिएको पाइन्छ ।

गौतम बुद्धको विश्वव्यापी अभियान :

गौतम बुद्धले शोषक र अत्याचारी दानवहरूलाई हृदय परिवर्तन गरी मानव बनाउने विश्वव्यापी आन्दोलन चलाए । कतिपय दानवहरू मानवमा बदलिए । दुष्ट राजा अशोक महान् बने । डाँका अंगुलीमाल अर्हत भिक्षु बने । राजनर्तकी अम्नपाली अर्हत भिक्षुणी बनिन् । अशोकले बुद्धलाई पूजा गरेर बौद्धमार्गी बनेर अशोक महान् बनेका होइनन्, बरु सम्पूर्ण मानव र अभ्र अगाडि बढी पशुपंक्षीहरूको समेत समस्यालाई ख्याल राख्ने महान् शासक बने । कतिपय राजाहरूले बुद्धकै प्रभावमा आफ्नो निजी सम्पत्ति नजोड्ने कुरोमा विशेष ध्यान दिए । राजा नरेन्द्रदेव जो बुद्ध धर्मबाट प्रभावित थिए, उहाँले नै मच्छिन्द्रनाथलाई पाटनमा स्थापित गरेका थिए र उनी आफू मर्ने बेलामा छोरीहरूलाई केही दिने सम्पत्ति नहुँदा एउटी छोरीलाई प्रज्ञापारमिता नामक बौद्ध धर्मको पुस्तक र अर्कोलाई आफ्नो शिरपेच (जो त्यसबेला एक राजाबाट अर्को राजालाई जाने गर्दैनथ्यो) दिएर पठाए । मच्छिन्द्रनाथको

बौद्ध र हिन्दूको भेद मिटाउने साभा देवता हुन् । जे होस्, बुद्धले राजाहरूलाई पनि आम जनताको निम्ति त्याग गर्न सिकाए । हुनतः यो चलन हिन्दू धर्ममा राजयोगकै अङ्ग हो र राजा योगीले धन सम्पत्ति अथवा जहान परिवार प्रति मोह नगरी, के आफ्नो परिवार के छोरा-छोरी सम्पूर्ण जनतालाई नै समान दृष्टिले हेरि सबै प्रति उही दया, माया र समान व्यवहार गर्ने गर्थे । सम्पूर्ण जनतालाई ईश्वरको रूपमा हेरि सबैसँग आफू जस्तै व्यवहार गर्नु राजयोग हो ।

पाटनकै एउटा राजा र रानीबारेको चर्चा बराबर सुनिन्छ कि रानीको न धेरै नोकर चाकर थिए, न गहना नै । पानी लिन जाने कार्यदेखि लिएर राजाले लाउने कपडा बुन्ने कार्यसम्म रानी आफैँ गर्थिन् । मच्छिन्द्रनाथको जात्रामा आम जनताको आईमाईहरूले गहना लाएको देखेर रानीलाई पनि गहना लाउन मन लाग्यो । तर राजासँग रानीलाई गहना बनाई दिने पैसा थिएन । राजाले रानीलाई भने, “हामी गहना लाउन सक्ने गरी धन कमाउन सक्दैनौं, सरकारी ढुकुटीको धन हाम्रो होइन, जनताको हो । यो धन हामीले आफ्नो निम्ति खर्च गर्नु पाप हो । हामीले पाई-पाईको हिसाब बुझाउनु पर्छ । जनता नै हाम्रो गहना हो ।” त्यसैले गहना लाउने कुरा नगर भनी राजाले रानीको गहना लाउने कुराको विरोध गरे । रानीले धेरै जिद्दी गर्दा जनताकै रायले जनतासँग ६-६ चुन्दाम (१ पैसाको ४ भागको १ भाग) चन्दा उठाएर गहना बनाई दिए । तर जुन रानी पहिले भण्डारखालमा पानी लिन जाँदा कमलमा टेकेर जान्थिन्, गहना लाएर गएको दिन रानी पानीमा लडिन् । राजाले पछि, रानीलाई सम्झाए “मैले तिमीलाई गहना नलगाउनु भनेको थिएँ, तिमीले नमानीकन गहना लगायौं । यसले गर्दा तिम्रो सिद्धि नाश भयो, मेरो पनि योग सिद्धमा आँच आउन थालेको छ ।” राजाको यो कुरा सुनेर रानीले गहना उतारि दिइन् । यो हो राजयोग अथवा बुद्धको उपदेशको राजाहरूमाथिको प्रभाव ।

यस्तै जनताको कुरा लिउं एउटा सिकर्मी मैले आफ्नै घरमा राखेको थिएँ । यो विशेष अनुभवको कुरो हो कि अन्य सिकर्मीहरू टाकटुक गरी समय बर्बाद गर्थे । तर त्यो सिकर्मीले दिनभर यसरी मेहनत गर्‍यो कि एक सेकेण्ड पनि खेर फालेन । मलाई आश्चर्य लाग्यो र सोधेँ, “तपाईंले त एक मिनेट पनि समय खेर नफाली काम गर्नु भयो ।” सिकर्मीले भन्यो, “मैले ज्याला लिएर काम गरेपछि समय खेर फालेर यो ज्याला कसरी पच्ला ?” सिकर्मी पाटन नःबहालको एक बौद्ध धर्मावलम्बी थियो ।

बुद्धले दिएको यो भावना आज प्रायः लोप भइसक्यो । आज भताभुङ्ग देशको लथालिङ्ग चाला छ । अस्तु !

गौतम बुद्धको धर्म राजनीतिबाट अलग होइन र राजनीतिक व्यवस्थालाई ठीक नगरी कुनै धर्मले सही मार्ग पक्रन सक्दैन भन्ने कुरो बुद्धकै राजनीतिबारे शासक वर्गको कर्तव्य बारेको उपदेशले स्पष्ट गर्दछ । शासकहरूलाई बुद्धले उपदेश दिएका छन् ।

“कुनै पनि शासकले आफ्नो देश माथी शासन गर्ने सर्वोत्तम मार्ग सबैभन्दा पहिले आफूमाथि शासन गर्नु हो । शासकले आफ्नो प्रजाहरूका समक्ष करुणा भरिएको मन लिएर आउनु पर्छ ।”

“जबसम्म निर्धन व्यक्तिहरूको निम्ति भण्डार खोलिन्न र वास्तवमा जबसम्म प्रजा शान्ति पूर्वक बस्न पाउन् । तबसम्म उनको शासनलाई उत्कृष्ट भन्न सकिन्न ।”

“रोषमा आएर होइन, बरु सहानुभूतिपूर्वक निर्णय दिनु पर्दछ । अपराधीको विरुद्ध होइन, अपराधको विरुद्ध दण्ड दिनु पर्दछ ।”

“यदि राज्यको कुनै महत्वपूर्ण मन्त्रीले आफ्नो कर्तव्यप्रति ध्यान दिँदैन भने, आफ्नै लाभका निमित्त काम गर्दछ, अथवा घुस खान्छ, भने त्यसले जनताको नैतिकतामा छिटो पतन ल्याउनेछ, मानिसहरूले परस्पर ठग्ने छन्, बलियाले निर्धन माथि आक्रमण गर्ने छन्, साधारण व्यक्तिहरूमाथि दुर्व्यवहार गरिने छ ।”

“यस्तो स्थितिमा राजभक्त मन्त्रीहरू जनसेवाबाट अवकाश लिँदै जाने छन्, बुद्धिमान व्यक्तिहरू जटिलताको त्रासले चुप लागेर बस्ने छन्, चाटुकारहरू मात्र सरकारी पदमा बस्नेछन् । सरकारी शक्ति निष्क्रिय हुनेछ ।”

आज नेपालमा बुद्धको यो भनाई संग मिल्ने अवगुणहरू मात्र होइन श्री मद्भागवतमा वर्णन गरिएको ‘कलियुग’ को सम्पूर्ण लक्षणहरू राम्ररी नै हुर्किसकेका छन् ।

यो सबै कसको देन ? हिन्दू राष्ट्र भनिएको यो नेपाल, बुद्धको देश यो नेपालमा आज न बुद्धको उपदेश सँगै मतलब छ, न त मनू महाराजको मनुस्मृतिको भनाईसँगै मतलब छ । मनुस्मृतिको भनाई हो कुनै देशमा “कति” आउँछ, अथवा “सत्य युग” हुन्छ भन्ने कुरो शासन व्यवस्थामा नै निर्भर गर्दछ । स्वतः एक सवाल उठ्छ, आज नेपालमा व्याप्त दुःख दरिद्रता, अत्याचार, अनाचार र भ्रष्टाचारको मूल जिम्मेवार आजको शासक वर्ग सिबाय अरु को हुन सक्छन् । बुद्धले चिनाएका राजनीतिक दुर्व्यवस्थाअन्तर्गत हुने सम्पूर्ण दुर्गुणहरू आज नेपालमा छयाप छयाप्ती फैलिएका छन् । यहाँ घुसखोरी, भ्रष्टाचार, अनैतिकता व्याप्त छ । मानिसहरूले परस्पर ठग्नु नै इज्जतका साथ जिउने र कमाउने बाटो भएको छ । धनीले निर्धनमाथि आक्रमण गरेको गर्थ्यै छ । चातुकारिता हाम्रो राष्ट्रिय संस्कृति भइ सकेको छ ।

युवकहरू तास, जूवा, रक्सी, भिडियो, चरेश, स्म्याकमा मस्त हुने चलनले व्यापकता लिनै गइरहेको छ । क्यारेम बोर्डको खेलसम्म पनि मनोरञ्जनको निमित्त खेल्ने सट्टा जूवाको खायल भैँ मूल सडकमा बसि रुपैयाँ पैसा हालेर खेल्ने खेलमा परिणत भएको छ । मूर्ति चोरी गरेर धन कमाउनु इज्जनको बाटो भएको छ ।

बुद्धको परम ज्ञान, परम शिक्षालाई आजको सामन्ती र पूँजीवादी व्यवस्थाले कुल्चिदिएको छ । स्पष्टतः कुनै पनि धर्म, कुनै पनि ज्ञानले, अबसम्म समाजलाई बदल्न सकिन्न व्यावहारिक रूप लिन सक्दैन । कुनै पनि देशमा जुन प्रकारको राजनीतिक व्यवस्था हुन्छ, त्यहाँ उस्तै प्रकारको आर्थिक व्यवस्था हुन्छ, जुन प्रकारको राजनीतिक र अर्थ व्यवस्था हुन्छ, उस्तै प्रकारको समाज र संस्कृति हुन्छ । धर्म संस्कृतिकै एक मूल अङ्ग भएको हुँदा कुनै देशमा जबसम्म देशको मालिकको रूपमा राजनीतिक, आर्थिक तथा सामाजिक क्षेत्रमा जनता स्थापना हुन सक्दैन, त्यस बेलासम्म आम जनताको हीत हुने धर्म र संस्कृतिले व्यावहारिक रूप लिन सक्दैन ।

बुद्ध धर्मले धर्मको क्षेत्रमा साम्यवादलाई नै प्रतिनिधित्व गर्दछ । यसै निमित्त सामन्ती अथवा पूँजीवादी राजनीतिअन्तर्गत र बुद्ध धर्म बुद्धको पूजा र बुद्धको भजन कीर्तन, अष्टमी ब्रत जस्ता औपचारिक व्यवहारमा नै सीमित हुन जानु स्वाभाविक हो ।

यही कुरो बुद्ध धर्ममा मात्र होइन सम्पूर्ण अन्य धर्ममा पनि लागू हुन्छ । “सर्वे धर्मा राजनीतौ प्रविष्टाः” भन्ने कुरोमा कुनै शंका छैन । सम्पूर्ण धर्म राजनीतिमा घुसेका हुन्छन् अर्थात् राजनीतिले नियन्त्रण गरेको हुन्छ ।

बुद्ध धर्म जसै प्रचार हुँदै गयो दासहरू पनि भिक्षु हुन थाले । यदि निर्वाण भन्ने कुनै कुरो छ भने निर्वाण हुने अधिकार सबैलाई छ र हुनै पर्छ । दासहरूलाई पनि यसै निमित्त भिक्षु हुने अधिकार हुनै पर्छ । सम्यक, ज्ञान, सम्यक विचार इत्यादिले यही कुरो भन्छ तर त्यसबेलाको दास समाजमा दासका मालिकहरूलाई यो कुरो सह्य भएन । त्यस बेलाको शासक वर्ग (दासका मालिकहरू) ले दासहरूलाई भिक्षु बनाउने कुरोको विरोधमा आवाज उठाउन थाले । बुद्धले बाध्य भएर भन्नु पर्‍यो, “अब देखि दासहरूलाई भिक्षु नबनाउनु ।”

यस्तै सिपाहीहरूलाई भिक्षु बनाउने कुरोमा राजा विम्बिसारबाट विरोध भयो । सम्यक ज्ञान, सम्यक विचार लिएर सबै बराबर र एक भन्ने सिपाहीले त्यसबेलाको अर्ध दास समाज र अर्ध सामन्ती समाजको रक्षा गर्न सक्दैन भन्ने कुरो स्पष्ट छ । यही कारणले राजा विम्बिसार र उनको भारदारहरूले यसको विरोध गर्न थाले । अनि भगवान बुद्धले भन्नु पर्‍यो “अबदेखि सिपाहीहरूलाई भिक्षु नबनाउनु ।”

सम्यक ज्ञान, सम्यक विचार इत्यादिले न दास समाजमा व्यावहारिक रूप लिन सक्यो, न सामन्ती समाजमा, न त पूँजीवादी समाजमा नै यस कुरोले सही किसिमले व्यावहारिक रूप लिन सक्छ । साम्यवादी राजनीति, साम्यवादी अर्थ व्यवस्थाअन्तर्गत नै साम्यवादी विचार अनुकूलको सम्यक ज्ञान, सम्यक विचार इत्यादिले व्यावहारिक रूप लिन सक्नेछ ।

आज श्रीलंका र थाइल्याण्ड बुद्ध धर्म प्रधान देश हुन् । थाइल्याण्डका राजा स्वयम् बुद्ध धर्मको अनुयायी हुन् । फेरी पनि त्यहाँका जनतामा दुःख व्याप्त छ । भगवान बुद्धले चोरी नगर्नु भन्ने उपदेश दिएका छन् तर त्यो देश चोरी, भ्रष्टाचारको कुरामा नेपाल भन्दा धेरै अघि छ । भगवान बुद्धले सदाचारमा जोड दिएका छन् तर त्यहाँ नैतिकताको न्हासले हद नाघिसकेको छ । महिलाहरूले आफ्नो नैतिकता बेचेर जिउनु परेको छ ।

मार्क्सले एक ठाउँमा भनेका छन्, “मानिसको चेतनाले समाजलाई निर्धारित गर्दैन, बरु सामाजिक स्थितिले नै मानिसको चेतनालाई निर्धारित गर्दछ ।”

स्पष्टतः त्यहाँको जनतामा यो अनैतिक जीवन बिताउनु पर्ने बाध्यता र उनीहरूको यो कलुषित मनलाई उब्जाउने श्रोत त्यहाँको नव-उपनिवेशवादी सामाजिक स्थिति हो । त्यहाँको शाषक वर्गले जनतामाथि लादेको चलन र मनोवृत्तिको श्रोत हो ।

उत्कृष्ट राज्य स्थापनाको निम्ति सामाजिक परिवर्तनको आवश्यकता :

बुद्धले राजाको कर्तव्यबारे भने, “जबसम्म निर्धन व्यक्तिहरूको निम्ति भण्डार खोलिदैन र वास्तवमा तबसम्म प्रजा शान्तिपूर्वक बस्न पाउँदैनन्, तबसम्म उनको शासनलाई उत्कृष्ट भन्न सकिन्न ।”

निर्धन जनताको निम्ति भण्डार खोल्नुको मतलब के हुकुटी खोलेर जनतालाई लूट गर्न दिनु हो ? होइन, मतलब हो सरकारी हुकुटीको धनले सम्पूर्ण जनताको जीवन सुरक्षित गर्नु ताकि कुनै हालतमा पनि त्यस देशका जनताले दुःख पाउनु नपरोस् ।

आजको जमानामा यो कुरो समाजवादी मुलुकभरमा मात्र पाइन्छ । समाजवादी सोभियत संघ (जसलाई हामी रुस भन्ने गर्छौं) मा आज सम्पूर्ण जनताको जीवन सुरक्षित छ । देशमा तमाम बुढाहरूले ६० वर्ष लागेपछि भत्ता पाउँछन् भने तमाम बुढीहरूले ५५ वर्ष लागेपछि भत्ता पाउँछन् । छोरा-छोरी नभएको अथाव छोरा-छोरीसँग बस्न नसक्नेहरूलाई वृद्धाहरूको निम्ति सुविधा युक्त घरहरू बनाई दिएका छन् । जहाँ उनीहरूको सम्पूर्ण रूपले हेरचाह हुन्छ । लुला-लङ्गडालाई भत्ता, सुत्केरीहरूलाई सुत्केरी भत्ता, गर्भवतीहरूलाई दूध,

फलफूल र चाहिने औषधीको प्रबन्ध, विरामीहरूलाई विरामी भत्ता, औषधी उपचार, शिक्षा र विद्यार्थीहरूको निःशुल्क पढाईको निमित्त चाहिने सबै कुराहरूको प्रबन्ध, अभूत सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूलाई भत्ताको अतिरिक्त दिउँसोको खाना (Lunch) निःशुल्क र काम गर्न सक्ने सबैलाई कामको ग्यारेन्टी समेत दिइन्छ ।

यस्तो व्यवस्था समाजवादी देशहरूमा बाहेक अन्य कुनै मुलुकमा पाइँदैन । जहाँ साम्यवादी देशहरू (कम्युनिष्ट देशहरू) मा सम्पूर्ण जनताको जीवन यसरी सुनिश्चित पारिदिएको छ, शासक वर्ग तथा पार्टी नेताहरूलाई तलब एउटा कुशल मजदूरको भन्दा बढी हुँदैन । उनीहरू आफ्नो धन जम्मा गर्ने अथवा बंगला बनाउने तिर लाग्दैनन् । न्याय, इन्साफमा उनीहरूको निमित्त आफ्नो परिवार र अरू साधारण जनतामा केही भेदभाव गर्ने गुञ्जायसै छैन । कसैले गर्छ भने उसको खैरियत हुँदैन । यस कडाईलाई लिएर प्रतिक्रियावादीहरूको प्रचार छ कि सोभियत संघमा त “हुकुम” शाही छ । हो त्यहाँ हुकुमशाही छ, जनताको हुकुमशाही शोषक, अत्याचारी र प्रतिक्रियावादीहरू माथि, जनता माथि, शोषकहरूको हुकुमशाही होइन ।

साँच्चै भन्ने हो भने बुद्धको शिक्षा अथवा राजयोगको व्यावहारिक रूप सोभियन संघ र अन्य समाजवादी मुलुकहरूमा नै पाउँछौं । उनीहरू अवश्य बौद्ध मतावलम्बी अथवा हिनदू धर्मावलम्बी होइनन् । उनीहरूलाई धर्मको आवश्यकता नै पर्दैन । उनीहरू धर्मभन्दा माथी उठेका मार्क्सवादी दर्शन-द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शनबाट मार्गदर्शित व्यक्तिहरू हुन् । आजको बेला विज्ञानमा आधारित द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शन सर्वोच्च उत्कृष्ट दर्शनको रूपमा देखा परेको छ । पुराना दर्शनहरूलाई छानबिन गरी मानव जातिको निमित्त उपयोगी कुराहरूलाई मार्क्सवादी दर्शनले नकाउँदैन । लेनिनको भनाई हो “मानव जातिको हजारौं वर्षको अनुभवलाई खेर नफाल, वैज्ञानिक विश्लेषण गरी उपयोगी कुराहरू ग्रहण गर ।” अस्तु !

वैज्ञानिक समाजवादी समाज नै यस्तो समाज हो जहाँ बुद्धको आकांक्षा, कृष्णको आकांक्षाले व्यावहारिक रूप लिन्छ र समाजवादी व्यवस्था स्थापना गरेर नै देशको उत्तरोत्तर विकास गर्दै सम्पूर्ण जनताको जीवन सुखी सम्पन्न र सुनिश्चित गर्न सकिन्छ ।

हाम्रो जस्तो पिछ्छडिएको देशको निमित्त राष्ट्रिय प्रजातन्त्र समाजवादमा जाने पहिलो खुड्किलो हो ।

एउटा नयाँ प्रस्थापना सुनिन्छ कि “व्यवस्था” साधन हो । जनताको सुख समृद्धि साध्य हो । निश्चय । हाम्रो लक्ष्य जेट विमान बनाउने हो भने कुमालेको घट्ट अथवा नकर्मको ज्यासललाई साधन बनाएर काम चल्दैन । जेट विमान बनाउनलाई त्यस्तै साधन

चाहिन्छ । जनताको सुख समृद्धिको निम्ति पनि यो “निर्दलीय पञ्चायती” व्यवस्थालाई साधन बनाएर पुग्दैन । साधन चाहिएको छ । देशको जनताले मालिकको रूपमा जनताद्वारा सञ्चालित हुने “राष्ट्रिय प्रजातन्त्र” जुन साधनअन्तर्गत देशका सम्पूर्ण जनता राजनीतिक तथा आर्थिक क्षेत्रमा मालिक भएर जनताको राज, जनताको निम्ति जनताद्वारा भन्ने सिद्धान्तले व्यावहारिक रूप लिन सकोस् ।

यस्तो व्यवस्थालाई साधन बनाएर नै हामीले देशको सम्पूर्ण जनताको जीवन सुखी, सम्पन्न र सुनिश्चित बनाउँदै समाजवाद तिर लम्कन सक्नेछौं । एउटा इन्जिनियर जतिसुकै कुशल र इमान्दार भए पनि एउटा नकर्मिको ज्यासललाई साधन बनाएर जेट विमान बनाउन सक्दैन । उस्तै शासक वर्गको कुशलता र इमान्दारीले मात्र मध्यकालीन युगको निर्दलीय व्यवस्थाअन्तर्गत देश र जनताको भविष्य बन्न सक्ने छैन ।

यसकारण आज आवश्यकता छ, सामाजिक परिवर्तनको र यस व्यवस्थालाई परिवर्तन गरी त्यस ठाउँमा जनवादी व्यवस्था स्थापनाको । यसरी नै बुद्धको शिक्षाले सार्थक रूप लिनेछ । देशमा सामाजिक परिवर्तन नल्याएसम्म र यसै अनुरूपको समाजवाद तिर जाने पहिलो खुड्किलो को रूपमा राष्ट्रिय प्रजातान्त्रिक व्यवस्था स्थापना नभएसम्म सम्पूर्ण शासक वर्ग नै श्रीलंका, थाइल्याण्ड इत्यादि देशहरूमा भैँ बौद्धमार्गी भएर पनि जनताको जीवन सुखी सम्पन्न हुने सक्ने छैन, न त जनताले शान्तिपूर्ण जीवन बिताउन पाउने छ । यो कुरो ती देशहरूको आजको स्थिति हेर्दा व्यावहारिक रूपले प्रमाणित भएको कुरा स्पष्ट हुन आउँछ ।

तर सामन्ती, शासक वर्ग अक्सर सोच्छन् कि पुरानो खालको निर्दलीय व्यवस्था नै सबैभन्दा उपयुक्त व्यवस्था हो । उनीहरू पञ्चायत व्यवस्था नै पुरानो शाश्वत व्यवस्था भन्थान्छन् ।

बुद्धको एक शिक्षाप्रद भनाई छ, “संसारमा हर चीज परिवर्तनशील छ । परिवर्तनबाट कुनै पनि वस्तु मुक्त छैन । हर चीजको उत्पत्ति हुन्छ र अन्त पनि” यस कुरोमा कार्लमार्क्सले एक नयाँ आयाम थपेर भनेका छन्, “हर चीजको उत्पत्ति, विकास र अन्त क्रमैसँग हुन्छ ।” मानिस जन्मन्छ र मर्छ मात्र होइन, मानिस जन्मन्छ, अनि विकास हुन्छ र पछि बुढो भएर मर्छ पनि । जन्म र मृत्युको बीचमा विकासको अवधि मार्क्सवादी दर्शनले देखाएको एक नयाँ आयाम हो ।

यो विश्व ब्रम्हाण्डको उत्पत्ति कसरी भयो भन्ने सम्बन्धमा हामीले सबै कुराहरू कसरी परिवर्तन भएर गइरहेको छ भन्ने हेर्‍यौं । यस्तै मनुष्य समाज पनि परिवर्तनशील छ, र यसलाई कसैले रोक्न सक्ने छैन भन्ने कुरो विश्व इतिहासले प्रमाणित गरेको छ । यस

परिवर्तनलाई रोक्न चाहनु नै प्रतिक्रियावादको लक्षण हो र प्रतिक्रियावादीहरूले रोक्ने कोशिस गर्दा गर्दै पनि जब परिवर्तन हुन्छ, ती प्रतिक्रियावादीहरू पनि परिवर्तनको भेलमा बगेर कहाँ पुग्छन् । परिवर्तनशील संसारमा साथ दिन सक्नु नै प्रगतिशीलताको चिन्ह हो र प्रतिक्रियावादको विरोध गरी प्रगतिशीलताको साथ दिनु नै मानिसको बुद्धिमानी हो ।

मनुष्य समाज पनि परिवर्तन भइरहन्छ, यो परिवर्तन घुमी फिरिकन उहाँ आउने सट्टा समाजलाई विकास गर्दै परिवर्तन भइरहेको हुन्छ । सुरुमा मनुष्य समाज एउटा साम्यवादी समाज थियो जसलाई आदिम साम्यवादी समाज भनिन्छ । यो समाज बदलिएर दास समाज बन्यो । दास समाज एक समयसम्म उन्नत रहे, पछि यसको ठाउँ सामन्ती समाजले लियो । नेपालमा आज सामन्ती समाजले अन्तिम सास लिइरहेको छ । आज यस व्यवस्थाले ल्याएको बर्बादीले यो निर्विवाद सत्य साबित भइसकेको छ कि यो व्यवस्था नेपाल र नेपाली जनताको निम्ति अफाप सिद्ध छ । यसको ३ वटा विकल्प हाम्रो सामु छ । (क) पूँजीवादी व्यवस्था, (ख) नव-उपनिवेशवादी व्यवस्था र (ग) समाजवादोन्मुख राष्ट्रिय प्रजातान्त्रिक व्यवस्था । यहाँ नेपालमा पूँजीवादी व्यवस्था सफल हुने छैन र पूँजीवादको नाउँमा यस व्यवस्थाले नव-उपनिवेशवाद तिर जान करै लाग्छ । आज पञ्चायत व्यवस्थाले लिएको नव-उपनिवेशवादी चरित्रले गर्दा नै यो देश द्रुतगतिले बर्बाद हुन लागेको हो । यसै निम्ति गौतम बुद्धको आकांक्षा र शिक्षा अनुरूप समस्त जनताको जीवन सुनिश्चित गरी शान्ति पूर्ण जीवन बिताउन दिन समाजवादोन्मुख राष्ट्रिय प्रजातान्त्रिक व्यवस्था नै एक मात्र विकल्प हो । राष्ट्रिय प्रजातन्त्रको बाटो गरेर मात्र नेपाल छिट्टै समाजवादमा पनि पुग्नेछ जहाँ पुगेर नै समस्त जनताको जीवन सुखी, सम्पन्न र सुनिश्चित हुन सक्नेछ ।

समाजवादी व्यवस्थालाई अँगालेर काम गर्ने राज नै उत्कृष्ट राज अथवा उत्कृष्ट राज्य व्यवस्था हो भन्ने कुरोमा कुनै शंका छैन ।

यस्तो व्यवस्था स्वतः आउने छैन, सम्पूर्ण जनताले एउटै उद्देश्य राखेर एक भएर काम गर्दा नै यस्तो उत्कृष्ट राज्यको स्थापना हुन सक्नेछ ।

दुःखको मूल कारण र यसको निराकरण :

बुद्धको उपदेश हो, 'मनुष्यको दुःखको हेतु निश्चय पनि भौतिक शरीरको पियासा एवं सांसारिक राग जनित मोहमा पाइन्छ ।' साथै बुद्धको भनाइ हो । "मनुष्यका सम्पूर्ण रागको जरामा बस्ने तृष्णालाई हटाउन सकियो भने रागको अन्त्य हुनेछ र दुःखबाट मुक्ति मिल्नेछ ।"

के यसको मतलब मानिसहरूले आफ्नो धन-सम्पत्ति र बालबच्चा सबै त्यागेर बनबास जानु हो ? सच्चा त्याग संसारबाट भाग्नु होइन । बुद्धका एक प्रमुख शिष्य शारिपुत्रले भनेका छन् । 'जङ्गलमा बसेर पनि कुनै मानिसको मन अपवित्र हुन सक्छ भने अर्को मानिस गाउँ घरमा बसेर गृहस्थ जीवन बिताएर पनि पवित्र हुन सक्छन् । यी दुई मध्ये जङ्गलबासी साधु, सन्यासी वा भिक्षु भन्दा गाउँ शहरमा गृहस्थ जीवन बिताउने मान्छेलाई धेरै उच्च मान्नु पर्छ ।' मानवको सेवा नगरी जङ्गलमा बसि आफ्नै सुख र मुक्ति खोज्छन् भने उसलाई बुद्धको शिष्य भन्न सकिन्न । बुद्ध मानिसहरूको जीवन सुखी भएको हेर्न चाहन्छन् र यसै निमित्त उनीहरूको सामाजिक र आर्थिक उन्नति पनि चाहन्छ ।

तर यो उन्नति अरू माथी शोषण-दमन गरेर होइन, भ्रष्टाचार, मूर्ति चोरी इत्यादि गरेर होइन, आफ्नो मेहनतले सत्कर्म गरेर सम्यक आजीविका गरेर । यसै निमित्त बुद्धले भनेको त्याग, शारीरिक पियासा र सांसारिक राग जनित मोह त्याग्ने कुरो घरबार र धन सम्पत्ति त्याग्नु नभई अर्का माथी भइरहेको शोषण-दमनलाई त्याग्नु हो ।

हो, आज हाम्रो देशमा व्याप्त दुःखको मूल कारण हाम्रो देशका शासक वर्ग र शोषक वर्ग तथा उनीहरूद्वारा भ्रष्ट गरिएका उच्च पदाधिकारीहरूमा फैलिएको भौतिक शरीरको पियासा एवं सांसारिक राग जनित मोहमा पाइन्छ । उनीहरूमा व्याप्त तृष्णा नै आजको देशको बर्बादीको मूल कारण हो । यदि उनीहरूले भौतिक शरीरको पियासा एवं सांसारिक राग जनित मोह र तृष्णा छोडेर राजयोग अपनाएको खण्डमा हाम्रो देशमा फैलिएको भ्रष्टाचार, घुसखोरी, तस्करी, मूर्ति चोरी इत्यादि सबै कुरो स्वतः रोकिन जानेछ, देशमा विदेशी पूँजी ल्याएर शोषण गराउने र साम्राज्यवादी तथा नव-उपनिवेशवादी विदेशी पूँजीको भागिदार भएर देशको अर्थ व्यवस्था उनीहरूको हातमा सुम्पने कार्य बन्द हुनेछ र देशले आजको नव-उपनिवेशवादी राजनीतिक व्यवस्थाको अन्त भएर प्रजातान्त्रिक अधिकारहरू जनताले प्राप्त गर्ने छन् ।

तर आज हाम्रा कतिपय धर्मगुरुहरू स्वयं शरीरको पियासा एवं सांसारिक राग जनित मोहमा फँसेका छन् । यही कारण हो ती धर्मगुरुहरू शोषक वर्ग तथा शासक वर्गको कुनै कुकर्मको विरोधमा एक शब्द बोल्न चाहँदैनन् र सर्वसाधारण जनता जसका दिनहरू भोक र प्यासले तड्पेर बित्छन्, जसका बालबच्चालाई औषधी गर्न सकिरहेका हुँदैनन्, स्कूल फिस जोड्न सकिरहेको हुँदैन, यिनीहरूलाई सांसारिक राग जनित मोह छोड्ने उपदेश दिइन्छन् । 'कपाल दुखेको औषधी नाइटोमा लाई' भने जस्तै रोग एउटा छ उपचार अर्कै गरिन्छ ।

के संसारलाई छोडेर शरीरको पिपासा र राग छोड्ने नाउँमा भोकै मरेर जानाले बुद्धको यो उपदेश पूरा हुनेछ ? अथवा छोरा-छोरीलाई स्यालको मुखमा हालेर सांसारिक मोह टुटेको ठहरिने छ ? यदि यस्तो त्यागलाई नै शरीरको पिपासा र सांसारिक राग जनित मोह

छुत्यो भन्ठान्ने हो भने सिद्धार्थ गौतमले ६ वर्षसम्म जीउ सुकाएर तपस्या गरिसकेपछि, सुजाताको हातबाट खीर खाने थिएन, बरु शरीरको पिपासा र सांसारिक राग र मोह छुटेको सिद्धार्थले त्यही बेला देहत्याग गरेर जाने थियो । बालककालमा गौतमले देवदत्तद्वारा बाण प्रहार गरिएको हाँसलाई पनि शरीरको पिपासा एवं सांसारिक राग जनित मोहमा नलागी हाँस मरे के हुन्छ भनी छोडिदिने थिए । स्पष्टतः बुद्धले चाहेको बाटो शोषण-दमन अन्याय अत्याचारलाई सहेर शरीर सुकाएर बस्नु होइन । जुत्ताको समस्या सुल्झाउन खुट्टा काटेर पठाउने होइन ।

तर आजकल शोषकहरू र तिनीहरूद्वारा दिइने दानमा पालिएका धर्मगुरुहरू मजदूरहरूलाई भौतिक शरीरको पिपासा एवं सांसारिक राग जनित मोह छोड्ने र शोषकहरूले दिएकोमा सन्तोष मात्र र काम नपाए बेकारीले शरीर सुकाई जीवन बिताउनु बुद्धको उपदेश हो भन्ने भ्रमात्मक प्रचार गर्छन् जसबाट सम्पूर्ण मेहनतकश जनतालाई धर्मको नाउँमा अचेत पारी उनीहरू माथी आरामका साथ शोषण गर्ने बाटो खोल्ने काम भएको छ । जापानमा यस कार्यको निमित्त यस्तो बौद्ध केन्द्रहरूमा पूँजीपतिहरूले करोडौं खन्याउने काम भइरहेको छ भन्ने कुरा बराबर नसुनिएको होइन । आज यस्तै गरी थाइल्याण्ड, सिलोन इत्यादि देशहरूमा जनतालाई शान्त पारिराखेको छ ।

तर मलाई लाग्छ बुद्धले चाहेको कुरो यो होइन । बुद्धको शिक्षा हो “बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय र सबै मानवको कल्याणको निमित्त धर्म उपदेश गर ।” यसले स्पष्ट गर्छ, बुद्धको उपदेश मुट्टीभरको स्वार्थ रक्षाको निमित्त होइन, बहुजनको निमित्त हो ।

सामन्ती तथा पूँजीपति वर्ग तथा साम्राज्यवादी विदेशी पूँजीपति वर्गको तृष्णा राग र मोहले गर्दा नै आज आम जनताले भोक, रोग, दरिद्रतालाई सहेर शरीर सुकाउनु परेको हो । भगवान बुद्धले तपस्या गरेर शरीर सुकाए भने आम जनताले सामन्तीहरूको तथा पूँजीपतिहरूको लोभ, मोह, तृष्णा पूर्ति गर्नको निमित्त शरीर सुकाउन बाध्य हुनुपरेको छ । यसकारण भगवान बुद्धले उपदेश दिएका छन् । “शरीर सुकाएर कुनै हालतमा धर्म हुन सक्दैन ।”

यसै कारण आज भौतिक शरीरको पिपासा एवं सांसारिक राग जनित मोह र तृष्णालाई हुने-नहुने काम गरी, मेहनतकश जनताको काम गरी खाने साधन माथी कब्जा गरी जनतालाई शोषणको चक्कीमा पिसेर धन बटुल्ने काम सामन्त र पूँजीपति वर्ग र विदेशी पूँजीपतिहरूले छोड्नु परेको छ । भ्रष्टाचार गरी देशको धन विदेशी बैंकमा जम्मा गर्नेहरूले भौतिक शरीरको पिपासा एवं सांसारिक राग जनित मोह र तृष्णा छोड्नु परेको छ । मेहनतकश जनतासँग त त्याग्ने कुरै के छ ? आफ्ना बालबच्चालाई भोकै मारेर भोकले आफ्नो देह सुकाएर भएको एउटा देह त्याग गर्नु बाँकी छ ? भगवान बुद्ध यस पक्षमा छैनन्

। एकातिर सामन्त र पूँजीपति वर्गले तथा साम्राज्यवादी विदेशी एकाधिकार पूँजीपति वर्गले सम्पूर्ण जनताको कमाएर खानु पर्ने खेत, बारी, बगान, ताल, नदी, खानी, जङ्गल, कलकारखाना र निर्माण कार्यहरूको ठेक्का-पट्टाहरू माथी कब्जा गरी जनतालाई काम दिने नदिने अथवा भोकै मार्ने सम्पूर्ण अधिकार आफ्नै हातमा राख्ने र यसैबाट आफूले ऐश आराम गर्ने र अनि पैसाको बलमा अर्काको जीवन बर्बाद गर्ने र ज्यान मार्ने, महिलाहरूको इज्जत लुट्ने सारा कार्य हुँदैछ भने निरीह जनता काम गरेर एक पेट पालौं, जहान बच्चाहरू हुर्काउँ भन्दा पनि काम नपाउने, काम पाए घर परिवार चलाउने, बच्चाहरूलाई तालिम दिने र औषधी उपचार गर्ने सम्मको निमित्त पनि पैसा नपुग्ने तलब ज्यालामा जिउनु पर्ने के यही व्यवस्थालाई चीरस्थायी राख्नको निमित्त गौतम बुद्धले शान्तिको सन्देश दिएका हुन् ? अथवा यस्तै व्यवस्थालाई चीरस्थायी कायम राख्न “भौतिक शरीरको पिपासा एवं सांसारिक राग जनित मोह छोड्ने उपदेश दिएका छन् ?”

निश्चय पनि होइन । भगवान बुद्धको अष्टशीलले यो भन्दैन । भगवान बुद्धको १० अलौकिक धर्मले पनि सामाजिक असमानता र सामन्ती, पूँजीवादी तथा नव-उपनिवेशवादी देशमा चलिरहेको शोषण-दमन र अत्याचारलाई यथावत हेरिरहने उपदेश दिँदैन ।

भगवान बुद्धले प्रतिपादन गरेको सम्यक दृष्टि, सम्यक संकल्प, सम्यक प्रयास, सम्यक आजीविकाले शोषण गर्ने र गराएर सही राख्ने कुरा गर्दैन । भगवान बुद्धको सम्यक ज्ञानले सबै मानिसहरू बराबर हुन् भन्ने ज्ञान दिन्छ भने सम्यक विचार, सम्यक दृष्टिले पनि सबैलाई एक र बराबर भन्ने विचार गरी सबैलाई बराबरको दृष्टिले हेर्ने शिक्षा दिन्छ । जहाँ सबै बराबर छन् भने कसैले शोषण दमन र अत्याचार गर्ने र कसैले यसैलाई सही रहने कुरै उठ्दैन । भगवान बुद्धको शिक्षा हो, ‘म’ भन्ने कुरा बिसर र अर्काको दुःखलाई आफ्नै दुःख र अर्काको सुखलाई आफ्नै सुख सम्झी सम्पूर्ण मानवलाई आफैँ सम्झी व्यवहार गर्ने गर । यसरी सम्पूर्ण मानवलाई आफैँ सम्झी समानताको व्यवहार गर्ने शिक्षा नै भगवान बुद्धले दिएको छ । भगवान बुद्धको उपदेश हो :- “अर्काको सुखमा डाह नगर ।” के यसको मतलब अर्कालाई बर्बाद गरी शोषणद्वारा कमाएको धनलाई हेरेर बस भनेको हो ? होइन, भगवान बुद्धको उपदेश हो सम्यक आजीविकामा रहूँ अर्थात् सबै मानिस एक बराबर हो र सबैले आ-आफ्नो मेहनतले कमाएर खाउं । जहाँ कमाएर खाने साधनहरू, खेत, खानी, बगान, कारखाना इत्यादि अर्काको हातमा रहन्छ, त्यहाँ सम्यक आजीविका असम्भव हुन्छ र यस्तो स्थितिमा मानिसले अर्काको दास भएर खानुपर्ने हुन्छ र दास भएर पनि खान नपाउने स्थिति तयारा हुन्छ । यसै कारण सम्यक आजीविकाको निमित्त कमाएर खानु पर्ने साधन सबै जनतासँग हुनु पर्छ र अर्काको आश्रयमा बस्नुपर्ने स्थिति खत्तम गर्नुपर्छ । २५-२६०० वर्ष अघि बगानहरू थिएनन् कलकारखानाहरू थिएनन्, ठूलठूला निर्माण कार्यहरू थिएनन् । काम गर्ने साधनहरू स-साना टुक्रा खेत, घरेलु उद्योग र सानातिना व्यापार इत्यादि व्यक्तिगत सम्पत्तिको रूपमा चल्थ्यो । अब यो स्थिति छैन । अब खेतको मालिक हजारौं बिघा खेतका

मालिक भएर बस्ने जमिन्दारहरू छन्, कारखाना, खानी, बगान, फारम र ठूलठूला ठेक्का पट्टाको मालिक पूँजीपतिहरू र विदेशी पूँजीपतिहरू छन् । जबसम्म कमाएर खाने यी साधनहरू यी ठूलठूला शोषकहरूको हातबाट खोसि सार्वजनिक सम्पत्तिको रूपमा परिवर्तन गर्न सकिन्न सबैको निम्ति कामको ग्यारेण्टी हुन सक्दैन र सम्यक आजीविका भन्ने कुरो व्यावहारिक नभई किताबमा सीमित रहन जान्छ । स्पष्टतः आज दुःखको मूल कारण सामन्ती शोषण दमन र साम्राज्यवादी, नव-उपनिवेशवादी तथा एकाधिकारी पूँजीवादको उत्पीडन नै हो र यिनीहरूको हातबाट काम गरी खाने साधनहरू खोसि जनताको निम्ति सुख शान्तिपूर्ण जीवनको श्रृजना गर्न सकिनेछ । यस्तो स्थितिमा जनताले अनेक कुकर्म गरी जिउनु पर्ने स्थिति खतम हुन्छ । सम्यक आजीविकाको बोटो खुल्छ । अर्काको धन सम्पत्तिमा आँखा गाड्ने बानी खत्तम हुन्छ । अन्याय, अत्याचार गरेर पनि आफ्नै निजी सुख भोग खोज्ने भौतिक शरीरको पिपासा एवं सांसारिक राग जनित मोह खत्तम हुन्छ । सम्पूर्ण मानवको कल्याणको निम्ति काम गर्दै पारस्परिक सहयोगले सम्यक आजीविकाद्वारा सुखमय जीवन बिताउने स्थिति तयार हुन्छ ।

पञ्चशील :

गौतम बुद्धले सर्वसाधारणको निम्ति पहिलो कदममा पाँच वटा शील (नैतिक चरित्र) मा जोड दिएका छन् । यी ५ वटा नैतिक चरित्र नै पञ्चशील हुन् । (१) अहिंसा, (२) अस्तेय (चोरिनगर्नु) (३) व्यभिचारमा नलाग्नु (४) सत्य बोल्नु (५) मादक पदार्थ (चुरोट, गाँजा, रक्सी इत्यादी) को सेवन नगर्नु ।

यी ५ वटा शील पालन गर्नको निम्ति उस्तै प्रकारको सामाजिक स्थितिको आवश्यकता छ । रुसको कुनै इलाकामा पहिले यस्तो गाउँहरू थिए जहाँ सबका सब चोर थिए । कम्युनिष्ट व्यवस्था भएपछि त्यहाँ स्कूल खोली दिए त अर्को दिन स्कूलको कुर्सी, टेबुल, दरि, ब्लायाक बोर्ड साराका सारा गायब भए । फेरी पुनः कम्युनिष्ट व्यवस्था स्थापना भएपछि उनीहरूको निम्ति कामको प्रबन्ध भयो, उनीहरूको जीवन सुनिश्चित हुन थाल्यो, अब सोभियत संघमा चोरी, डकैती, व्यभिचार, भ्रूट बोल्ने र मादक पदार्थ खाएर जथाभावी हिँड्ने, स्माइक इत्यादी खाने चलन निर्मूल भएर नगण्य मात्रामा मात्र पाइएला । सोभियत संघको कम्युनिष्ट पार्टीको महासचिव श्री गोर्बाचोवको नेतृत्वमा यहाँको पार्टी र सरकारले अब १५ वर्षभित्र अर्थात् ईश्वी सन् २००० भित्र बियर, रक्सी जस्तो मादक पदार्थ समेत र सिगरेट (चुरोट) इत्यादीको चलन देशभरीको जनताबाट समूल नष्ट गर्ने योजना बनाएको छ र १९८६ सालको जुलाई सम्ममा यस कार्यमा छ अरब डलरभन्दा बढी खर्च गरी रक्सी बियर इत्यादीको चलन धेरै हदसम्म कम गरिसकेको छ । वहाँ जाँड रक्सीको भाउ बढाई दिएको छर अन्य सामानहरूको भाउ एक तिहाई घटाई दिएको छ । फलस्वरूप अहिले नै

कार एक्सडेन्ट (कार दुर्घटना) र लौगने स्वास्नीको भगडा र पारपाचुके (डिभोर्स) को चलन जो ३० प्रतिशत पुगिसकेको थियो एक म कर्म हुन गएको छ ।

हाम्रो देशमा तथा अन्य सबै जसो पूँजीवादी तथा नव-उपनिवेशिक देशहरूमा रक्सी, जाँड मात्र होइन, हिरोइन, स्माइक इत्यादीको चलन बढ्दैछ, भने कम्युनिष्ट देश सोभियत संघमा हिरोइन, स्माइक मात्र होइन, बियर, रक्सीको चलन समेत घटाइँदैछ र अब १५ वर्षमा यसलाई बिल्कुल बन्द गर्ने योजना छ । त्यहाँको कम्युनिष्ट पार्टीको नेता का. गोर्बावोभको भनाई छ, रक्सी, जाँड किन खाने ? बरु फलको रसहरू खाउँ । वहाँले यो कुरो अर्ति, उपदेश मात्र दिएर होइन, जनताको क्रय शक्ति बढाएर यो कुरोहरूको उत्पादन बढाएर आफ्नो देशमा नभएको फलफूल विदेशबाट मगाएर सबैको आवश्यकता पूरा गरेर गरेका छन् ।

यहाँ प्रचार यो छ कि सोभियत संघमा आईमाई सस्तो छ । तर त्यहाँ कसैले यस्तो अनैतिक कार्यमा संलग्न पाइएमा ५ वर्षको कैद छ र विदेशी विद्यार्थी भएमा उनको पढाई बन्द गरी आफ्नो देशमा फर्काउने काम हुन्छ ।

सोभियत संघको प्रधानमन्त्री निकोलाई रिभकोवले १९८६ मार्च ३ मा दिएको रिपोर्टमा भनिएको छ ।

“जनताको जीवनको सबै पक्षहरूको विकासको निम्ति कम्युनिष्ट पार्टीले अध्यात्मिक पक्ष नयाँ स्तरमा उठाइँदैछ ।”

जारशाहीको पालाको अनिश्चित जीवन, सामाजिक स्थिति र आजको निश्चित जीवन, व्यापक शिक्षा र निश्चित सामाजिक स्थितिले ल्याएको यो अन्तर हो ।

आज हाम्रो देशमा भित्र्याइएको नव-उपनिवेशवादी व्यवस्थाले राष्ट्रव्यापी रूपका ५ वटै शील भङ्ग हुन गएका छन् । यहाँ मान्छे मारिन्छ, मानिसको लास बेपत्ता हुन्छ, रोजै जसो बच्चाहरू बेपत्ता हुन्छन्, व्यभिचार व्यापक भइरहेको छ । चोरी, डाँका, भ्रष्टाचार, घुसखोरी त्यसमाथि मूर्ति चोरी व्यापक छ । युवकहरू तास, जुवा, भिडियो, चरेश स्माइकमा लडिँदैछन् । रक्सी खानु त इज्जतको सवाल भएको छ ।

अमेरिका र बेलायत इत्यादी साम्राज्यवादी देशहरू, अरू पूँजीवादी देशहरू तथा हामी जस्तै पिछडिएको र नव-औपनिवेशिक देशहरू थाइल्याण्ड, दक्षिण कोरिया, सिंगापुर, फिलिपाइन्स इत्यादी देशहरूमा यी खराब चलनहरू अझ बढी व्याप्त छन् ।

जबसम्म कुनै देशले पूँजीवादी शोषण व्यवस्था तथा नव-उपनिवेशवादी शोषण-दमनलाई खत्तम गर्न सक्ने छैन, बुद्धको उपदेश किताबभित्र कैद रहनेछ । देशमा स्वस्थ प्रजातन्त्र स्थापना गरी, जनचेतना बढाएर जनतालाई राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र सामाजिक क्षेत्रमा देशको मालिक बनाएर सुखी, सम्पन्न र सुनिश्चित जीवन बिताउन पाउने स्थिति तयार गरेर नै बुद्धको उपदेश “पञ्चशील” व्यापक रूपले व्यावहारमा आउनेछ ।

दिग्ध निकाय (नं. २६) ले स्पष्टसँग भनेको छ कि दरिद्रता नै अनैतिकता र चोरी, भ्रूठ-फरेब, हिंसा, घृणा, निर्दयिता इत्यादी अपराधको श्रोत हो । प्राचीनकालदेखि नै विभिन्न सरकारहरूले यी अपराधहरू रोक्न अनेक दण्डहरूको चलन चलाएर आए । दिग्ध निकायको कुटदन्त सतले यो सबै कुराहरू कसरी व्यर्थ साबिन भए भनेर देखाएको छ र भन्दछ, “यो तरिका कहिल्यै सफल हुन सक्ने छैन । यसको सट्टा बुद्धको सुभाष हो कि अपराध निर्मूल पार्नको निम्ति जनताको आर्थिक स्थिति सुधार्नु पर्छ ।”

समाजवादी व्यवस्थानै यस्तो व्यवस्था हो जहाँ सम्पूर्ण जनताको जीवन सुनिश्चित हुन सक्छ । गर्भमा रहेको बालकदेखि लिएर मर्न लागेको बुढाबुढी पर्यन्तको जीवन समाजवादी व्यवस्थामा सुनिश्चित रहेको हामीले पाउन सक्नेछौं र स्वभावतः यहाँ मानिसको शीलमा पनि साम्राज्यवादी तथा पूँजीवादी देशहरूमा अथवा नव-उपनिवेशिक देशहरूमा भन्दा हजारौं गुणा उन्नत रूपमा हामी पाउँछौं । विश्व साम्राज्यवाद तथा विश्व पूँजीवादका प्रभावले गर्दा यहाँ सबै खराब चालचलनहरू निर्मूल नै भइसक्यो भनेर भन्न सक्दैनौं । तै पनि भ्रूठ-फरेब जालभेल चोरी डकैती व्यभिचार, ज्यानमारा, चरेश-स्माइक इत्यादिको चलन शून्य प्रायः छ भने पनि हुन्छ यस्तो समाजमा बुद्धको शिक्षाले स्वतः व्यावहारिक रूप लिएको हुन्छ । भ्रष्टाचारका एकाध घटनाहरू र केटाकेटीको विवाह भन्दा पहिलेको सम्बन्ध त्यहाँ पूर्ण रूपले निर्मूल भयो भन्न सकिन्छ । तर त्यहाँको सामाजिक समस्याको रूपमा यसलाई पनि समाधान गर्ने कुरोमा त्यहाँको नेतृत्वले सजग भएर काम गरेर गइराखेकै छ । यो समस्या त्यहाँको आर्थिक संकटले पैदा गरेको बेश्वावृत्ति अथवा व्यभिचार नभई लड्का लड्कीको संख्यामा असन्तुलनबाट पैदा भएको समस्या हो । फेरी पनि त्यहाँका लड्कीहरू आफूले प्रेम गरेको लड्कासँग जीवन निर्वाह गर्ने पक्षमा छन् भन्ने कुरोमा शंका छैन । खासगरी विदेशबाट जाने लड्काहरूले त्यहाँका लड्कीहरूलाई भुक्त्याएको काण्डहरू यदा कदा नपाइएका होइनन् । यहाँ बुद्धको उपदेशले यो समस्या कति हदसम्म समाधान गर्नेछ भनेर भन्न सकिन्छ । यसलाई सामाजिक समस्याकै रूपमा समाधान गर्नु पर्नेछ ।

जहाँसम्म मादक पदार्थको सवाल छ, त्यहाँ हसिस, चरेश-स्माइक खाएर हुल्लडबाजी गरेर हिँड्ने लड्का लड्कीहरू पाइँदैनन् । सिगरेट रक्सीको सवालमा का. गोर्वाचोबको नेतृत्वमा यी कुरोहरू पनि अब १०-१५ वर्षभित्र यसको चलन थ्याम्मै रोक्ने दिशा तिर कदम चाल्ने कार्यक्रमहरू सुरु भइसकेका छन् ।

यसरी बुद्धको पञ्चशीलले समाजवादी मुलुकहरूमा नै व्यावहारिक रूप लिन सक्नेछ, भन्ने कुरोमा कुनै शंका छैन । जब कि बुद्धको देश भनिएको यो नेपाल तथा स्वयम् बौद्ध धर्मावलम्बी शाषकहरू भएको देशहरूमा समेत पञ्चशील र धर्मका कुराहरू रेडियो गीतहरूमा मात्र पाईन्छ, व्यावहारमा भन् भन् लोप भएर गइरहेको हामी पाउँछौं ।

यो स्थिति आजको समयले ल्याएको हो भन्ने भ्रमात्मक प्रचार छ । यो समयको देन नभई ती देशहरूमा स्थापित गलत व्यवस्थाहरूको देन हो भन्ने कुरामा कुनै शंका छैन ।

सामाजिक सम्बन्ध-६ दिशाको पूजा

गौतम बुद्धको शिक्षा व्यापक छ र यसले मनुष्य समाजमा आपसी सम्बन्धबारे पनि व्याख्या गरेको पाइन्छ ।

दिग्ध निकायको नं. ३१ सिगाल सुत्तले यस सम्बन्धमा एक कुरा उल्लेख गरेको छ ।

“सिगाल नामक एक नौजवान आफ्नो बुबाले मर्ने बेलामा भनेर गएको हुनाले उनी आकाश, पाताल, पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण गरी ५ वटै दिशामा पूजा गर्थे । बुद्धले त्यो युवकलाई सम्झाए कि यो ६ दिशा आकाश, पाताल, पूर्व, पश्चिम इत्यादी होइन । बुद्धले भने पूर्व भनेको आमा-बाबु हुन्, दक्षिण गुरु हुन्, पश्चिम स्त्री र बालबच्चा हुन्, उत्तर भनेको मित्रहरू, नाता कुटुम्ब र छिमेकी हुन्, पाताल भनेको नोकरहरू, ज्यामीहरू र आफ्नो अन्हौनीमा रहेर काम गर्नेहरू हुन् र आकाश भनेको धार्मिक मानिसहरू हुन् ।”

यसकारण यी विभिन्न दिशाहरूको पूजाको सांकेतिक अर्थ यो विभिन्न मानिसहरूको पूजा गर्नु हो र पूजा भन्नाले, बुद्धले भने, “फूल, चन्दन, अक्षताले पूजा गर्ने होइन उनीहरू प्रतिको आफ्नो कर्तव्य र जिम्मेवारी पूरा गर्नु हो ।”

बौद्ध मतअनुसार आमा-बाबु नै ब्रम्हा हुन् यस बौद्ध समाज र हिन्दू समाजमा पनि साँझ-बिहान आमा-बाबुको पूजा गर्नु अथवा ढोग्ने चलन छ । तर यो प्रथा अब लोप भएर गएको छ र आज साम्राज्यवाद, नव-उपनिवेशवाद र पूँजीवादले ल्याएको कुसंस्कारले गर्दा आमा-बाबुलाई पूजा होइन, लात हान्ने चलन आइसकेको छ । व्यक्तिवादी संस्कृतिले गर्दा आमा, बुबा, भाइबन्धु कसैसँग मतलब छैन ।

जति आम्दानी भए पनि आफ्नो निजी सुख शैल र रवाफलाई नपुग्ने भएपछि आमा, बाबु पाल्ने पैसाको कमी हुन थाल्छ । आमा-बाबुले बच्चादेखि अनेक दुःख सहेर हुर्कायो,

सन्तान ठूला भए आ-आफ्नो काम समाते, अलग बसे । आमा-बाबु मर्नु, बाँच्नु सित सन्तानले केही सम्बन्ध नराख्नु साम्राज्यवादले हुर्काएको पूँजीवादी समाजको देन हो । जबसम्म यो संसारमा साम्राज्यवाद, पूँजीवाद अथवा नव-उपनिवेशवाद रहनेछ तब सम्म यस्तो स्वार्थपूर्ण चलन मेटिने छैन ।

आमा-बाबुप्रति मात्र होइन, शिक्षक र विद्यार्थीम आज उस्तै गैर-जिम्मेवार सम्बन्ध छ । शिक्षकको पूजा सत्कारको सट्टा शिक्षकले विद्यार्थीको पिटाई खान्छ । उता शिक्षकहरूको पनि विद्यार्थीप्रति कुनै जिम्मेवारी छैन । विद्यार्थीहरू भविष्यका जिम्मेवार नागरिक बनुन् भन्ने भावना कमै पाइन्छ । स्वयम् सरकार युवकहरूको जीवन बर्बाद गर्नमा तुलेको छ । पढाईमा लापर्वाही, जाँचमा कडाइ, अनि चोरी गरी लेखनमा छुट, एक पटक भएको जाँचको नतिजा ६ महिनापछि निकालेर २ वर्षको कोर्षलाई कमसे कम ३ वर्ष, होइन भने ५ वर्ष लगाउने चाल, अनि भिडियो, स्माइक र आवारा गर्दीको भरमार प्रचार देखिन्छ । जति सुकै बुद्धको देश भनेता पनि बुद्धको शिक्षा अनुरूप यहाँ कुनै काम हुन सकेको छैन ।

यहाँ नोकर अथवा कामदार भन्नु उनीहरूमाथि शोषण गरेर आफू लखपतिबाट करोड पति बन्नु हो, करोडपति छ भने अरबपति बन्नु हो । व्यापक रूपले फैलिएको बेकारी र अर्ध बेकारीसँग पूँजीवादी व्यवस्थाको कुनै मतलब छैन । यहाँ निजी सम्पत्ति कसरी बढाउने भन्नेमा नै होड चलिरहेको छ । यहाँ सार्वजनिक क्षेत्र होइन, निजी क्षेत्रमा विशेष जोड दिइन्छ, निजी क्षेत्रमा जोड दिइएसम्म निजी क्षेत्रका उद्योगपतिहरूको निम्ति आफ्नो देशको मेहनतकश जनताको दुर्दशाको कुनै वास्ता रहँदैन, वास्ता गरेर साध्य पनि छैन ।

यहाँ धर्मगुरुहरूको जीविकाको मूल आधार शोषक वर्ग भएको हुँदा धर्मगुरुहरूको शोषण व्यवस्थाको विरोध गर्ने शक्ति क्षीण भएर गएको छ । यी सम्पूर्ण कुव्यवस्था बुद्धको उपदेशले सम्हालिने होइन । बुद्धको उपदेश कित्ताव र गीतहरूमा कैद छ । अनि धर्मको नाउँमा ६ दिशाको पूजा गर्न सकिन्छ, तर आमा-बाबु, गुरु इत्यादिको पूजाको कुरै छाडौं चाहिने आदर सम्म पनि दिने चलन लोप हुँदैछ । किन ?

किन भने साम्राज्यवाद, पूँजीवाद तथा नव-उपनिवेशवादको मूल दर्शन हो व्यक्तिलाई अनि जनतामाथि निर्मम शोषण र व्यक्तिगत आराम र रवाफ । यहाँ मूल केन्द्र हो पैसा, यहाँ मानिसको मूल्य छैन । यहाँ व्यक्तिगत लोभ, तृष्णा, भौतिक शरीरको पिपासा एवं सांसारिक राग जनित मोह व्याप्त छ । यहाँ शोषक र अत्याचारहरूको अगाडि मानिसको कुनै मूल्य छैन । यी शोषकहरूले ईश्वरलाई पनि भ्रष्टाचार र चाटुकारिता प्रिय बनाई दिएको छ । यही उनीहरूको दर्शन हो । आफ्नो भवन गरेको खण्डमा भक्तजनको जस्तै जघन्य पाप पनि पखालिदिने भगवान शोषकहरूले बनाएका हुन् ।

निश्चय पनि समाजवादी मुलुकहरू यान्त्रिक भौतिकवादी होइन द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी हुन् । यसको मूल केन्द्र व्यक्तिगत सम्पत्ति होइन, मानिस हो ।

यहाँ मानिसले मानिसमाथि गरिने शोषणको अन्त भएको छ । सबै कुरा मानिसद्वारा मानिसको निम्ति गरिन्छ । यहाँ व्यक्तिगत सम्पत्तिमा होइन, सामूहिक सम्पत्तिमा जोड दिइन्छ । यहाँ सम्पूर्ण जनताको जीवन सुनिश्चित छ । यसै कारण यहाँ व्यक्तिगत भावना होइन सामूहिक भावनाको प्रसार छ । सरकारको सामु सबै बराबर छन् सरकारमा बस्नेहरू व्यक्तिगत हीत भन्दा सम्पूर्ण जनताको हीतमा दत्त चित्त छन् । यहाँ भगवानलाई घुस दिने जरुरत छैन र चाटुकारितापूर्ण गीत र भजन गाउने पनि जरुरतै छैन ।

यस्तो समाजवादी समाजमा नै बुद्धको उपदेशले किताबको कैदबाट मुक्त भएर फेरी एकपटक सजीव रूपमा विचरण गर्न पाएको छ । यहाँ शिष्यले गुरुलाई पिट्ने चलन छैन, न त गुरुले शिष्यको जीवनमा लापवाही गर्ने कुरो छ । यहाँ शिक्षकले आफ्नो विद्यार्थीहरूलाई आफ्नो राष्ट्रको मुख्य सम्पत्ति, भविष्यको आशा सम्झन्छन् । शिक्षकहरूले स्कूल अथवा कलेज, क्याम्पसमा पढाएर खर्च नपुगी यताउति ट्युसन गर्दै हिँड्नु पर्ने स्थिति छैन । यसै कारण शिक्षकहरूले आफ्नो सम्पूर्ण शक्ति विद्यार्थीहरूको चौतर्फी विकासको निम्ति खर्च गर्दछन् । समाजवादी समाजमा शिक्षकहरूको तलब इन्जिनियर, डाक्टर र वकिलहरूको समकक्षमा पुग्ने गरी बढाइँदैछ । आज त्यहाँ विद्यार्थी तथा आम जनताको नजरमा शिक्षकहरूको ठूलो इज्जत छ । शिक्षकहरूलाई राष्ट्रका भावी कर्णधारहरूको निर्माताका रूपमा हेरिन्छ ।

शिक्षकहरूले पाएको आम जनता तथा विद्यार्थीहरूको आदर नै शिक्षकहरूको पूजा हो ।

आमा-बाबुको सवालमा यहाँको युवकहरूले आमा-बाबु छोडेर भाग्नु पर्दैन । आमा-बाबुले आफ्ना छोरा-छोरीको माया ममता र आदर पाउँछन् । सोभियत संघको संविधानको धारा ६६ ले एकातिर आमा बाबुले केटाकेटीहरूको स्याहार सुसार गर्नु, उनीहरूलाई समाजोपयोगी श्रम गर्न योग्य बनाउनु र उनीहरूलाई समाजवादी समाजका सुयोग्य सदस्यको रूपमा हुर्काउनु पर्नेछ भन्ने कुरोमा जोड दिएको छ भने छोराछोरीहरूले आफ्नो आमा बाबुहरूको हेरविचार गर्नु र तिनलाई मद्दत गर्नु अनिवार्य बनाएको छ । यो धारा त्यहाँका युवकहरूले दिएको सुभावको आधारमा संविधानमा थपिएको हो । यस कुरोले समाजवादी मुलुकहरूका युवकहरू आफ्नो आमा बाबुहरू प्रति कतिको जिम्मेवार छन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन आउँछ ।

आमा बाबुको हेरचाह गर्नुपर्ने युवकहरूलाई सरकारले धेरै टाढा खटाएर पनि पठाउँदैन । समाजवादी मुलुकहरूमा यस बाहेक हरेक बुढाबुढीहरूको भत्ताको व्यवस्था छ । जनवादी चीनमा पनि यस्तै संविधान छ । आमा बाबुलाई छोराले हेर्ने पछि, छोरा नभए छोरीले हेर्ने पछि छोरी पनि नभए सबैभन्दा नजिकको नातेदार जो छन् उनीहरूले हेर्ने पछि । स्पष्टतः बुद्धको पूर्व दिशाको पूजा सोभियत संघ तथा अन्य समाजवादी देशहरूमा नै मूर्त रूप लिनै गर्दो रहेछ । जहाँसम्म नोकरलाई सद्व्यवहार गर्ने सवाल छ, यहाँ नोकर र मालिकको प्रथा नै खत्तम भएर सबै नागरिकहरू बराबरीमा पुगिसकेका छन् र मजदूर र मेहनतकश जनताको रूपमा उनीहरू नै देशको मालिक छन्, देशका शासक छन् ।

सोभियत संघ तथा समाजवादी मुलुकहरूमा नै ६ दिशाको पूजाले व्यावहारिक रूप लिन गएको छ । चाहे पञ्चशील होस् वा ६ दिशाको पूजा होस् अन्यत्र देशहरूमा अति कम मानिसहरूले यसलाई व्यावहारिक रूप दिएको हुन्छ भने समाजवादी देशहरूमा मानिसले अति कम अथवा नगण्य संख्याले मात्र पञ्चशील भङ्ग गरेको होला अथवा ६ दिशाको पूजा व्यावहारिक रूप नदिएको होलान् ।

धर्मगुरुहरूको पूजाको सम्बन्धमा ती धर्मगुरुहरू नै पुज्य हुन्छन् जसको जीवन शोषक र अत्याचारीहरूको हातबाट दिइने दानमा आधारित छैन, जो शोषण र दमनको विरोधमा डटेर खडा हुन सक्छन् र यस्ता शोषणहरूलाई पनि बदल्ने क्षमता राख्छन् । धर्मको मर्मलाई बुझेर निर्भिकतापूर्वक आम मानवको दुःख दरिद्रता समूल नष्ट गर्ने कुरोमा उद्दत रहन्छन् । होइन भने चीवर वस्त्र लगाएर शोषकहरूको स्वार्थमा जनतालाई यताउतिको बाटो देखाएर, शोषण र दमन व्यवस्थालाई चीरस्थायी राख्ने कुरोमा मदत गर्ने धर्मगुरुहरू कदापि पुज्य हुने छैनन् । तइ बोधिसत्वहरू निश्चित रूपले पुज्य छन् । जसले ठूलठूला शोषक र अत्याचारीहरूलाई पनि आफ्नो शिक्षाले बदल्न सक्छन्। होइन भने यस्ता शोषकहरूले दिने दान हात थापेर पेट भर्ने र आराम खोज्ने धर्मगुरुहरूको प्रभाव नष्ट भएर उनीहरू आम जनताको नजरबाट गिर्ने सिवाय कदापि पुज्य हुने छैनन् ।

शोषक समाजमा सच्चा धर्मगुरुहरूको जीवन पनि कष्टमय नै हुने गर्छ । जुन समस्या आम जनताको अगाडि छ उही समस्या धर्मगुरुहरूको अगाडि पनि छ । शोषकहरूको अगाडि आत्म समर्पण गरेर जिउने हो वा कष्ट सहेर मानव मात्रको सेवा गर्ने ? पहिलो कुरो सजिलो छ, दोश्रो कुरो कष्ट दायक छ, र यस्तै धर्मगुरुहरू नै पुज्य पनि हुन्छन् ।

सम्मा सम्बुद्धत्व :

सम्मा सम्बुद्धत्व प्राप्तिको निमित्त बोधि सत्वहरूमा हुनुपर्ने १० दिव्य धर्महरू यसरी उल्लेख गरिएका छन् :-

(क) दान (ख) शील (ग) निष्काम (घ) प्रज्ञा (ङ) वीर्य (च) शान्ति (छ) सत्य (ज) दृढता (अधित्यानः) (झ)मैत्री र (ञ) उपेक्षा ।

सम्बुद्धत्व प्राप्त गर्न यी गुणहरूको विकास गरी यी कुराहरूलाई सार्थक बनाउनको निमित्त मानिसले यी कार्यहरूको उपयोगिता माथी राम्ररी सोच विचार गरी लेस मात्र पनि स्वार्थ भाव नराखी र एक रति अहंकार नराखौं सम्पूर्ण मानव प्रति मैत्री र बन्धुत्वको भावना राख्नु अत्यन्त जरुरी कुरो हो ।

बोधिसत्वले हरेक काम बिल्कुल निःस्वार्थ भावले प्राणी मात्रमा अत्यन्त प्रेम भाव राखेर गरेका हुन्छन् । बोधिसत्वले आफ्नो देशवासी तथा विश्वकै मानव जातिले दुःख र दरिद्रता भोगिरहेको हेरेर आफ्नै सुख र ऐस-आराम खोज्दैनन् । यदि यसको निमित्त आवश्यक पत्थो भने आत्म-बलिदानको निमित्त पनि हिचकिचाउँदैनन् । बोधिसत्वले आफ्नो जीवन विश्व ब्रम्हाण्डकै हीतको निमित्त लगाएका हुन्छन् र यसो गर्दा उनले पद, मान, शक्ति (पावर) प्राप्त गर्ने उद्देश्यले अथवा कुनै सांसारिक सुख-भोग प्राप्त गर्ने हेतुले गरेका हुँदैनन् ।

चाहे चीवर धारण गरेर भिक्षु नै किन नभएका होऊन् जुन व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको शोषण व्यवस्थासँग घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको हुन्छ र जसको सम्बन्ध साम्राज्यवादीहरूसँग रहेको हुन्छ, उनीहरूले बोधिसत्वको भावना लिएर हर कुरोमा राम्ररी सोच-विचार गरी मानवमाथि भइरहेको शोषण दमनको विरोध गरी कुरो स्पष्ट छ । शोषकहरूको कु-अन्न पेटमा परेपछि ठूलठूलो विद्वानहरूको पनि मति भ्रष्ट हुन्छ भन्ने कुरोमा कुनै शंका छैन ।

यसै कारणले भगवान बुद्धले सम्यक आजीविकामा जोड दिएका छन् र सम्यक आजीविका चलाउने व्यक्तिले नै बोधिसत्वले पालन गर्नुपर्ने उपरोक्त १० दिव्य गुण अथवा धर्महरूको पालना गर्न सक्नेछन् ।

शुद्ध भोजनको मतलब स्याउ, केरा, दूध, दही, मखन, हलुवा, पुरी खानु मात्र नभई शोषकहरूद्वारा दानमा दिइने भोजन नगर्नु पनि हो । आर्थिक शुद्धता नै सबैभन्दा ठूलो शुद्धता हो । हजारौं, लाखौंको आँखामा आँशु भरेर जम्मा भएको धनको उपभोग गर्नु पनि अशुद्ध भोजन नै हो । यस्तो कुभोजन पेटमा नपरेका बोधिसत्वहरूले नै हर कुरोमा राम्ररी सोच विचार गरी, मानव मात्रको हीत, सुख र कल्याणको निमित्त अहंभावलाई छोडी निःस्वार्थ भावले काम गर्न सक्नेछन् ।

आज यस्ता अनेकौं धर्मगुरु छन्, जसको आश्रम शोषक-अत्याचारीहरू कहाँ हुन्छ, र साम्राज्यवादीहरू तथा अन्य शोषकहरूद्वारा दिइने दान र अनुदानबाट पोषित छन् र यस्ता धर्मगुरुहरूले कुनै हालतमा मानवलाई सत्मार्ग देखाउन सक्ने छैनन् ।

चीवर धारणा गरौस् वा नगरौस् हरेकले बोधिसत्वको आचरणलाई पालन गरेर नै यस संसारलाई सुखमय बनाउन सक्नेछ ।

दान :

१० दिव्य धर्महरू मध्ये पहिलो धर्म हो, दान ।

दान यात अति दीन-हीन हालतमा मानिसले माग्ने गर्छ, अथवा सार्वजनिक कामको निमित्त माग्नेछ । सामन्ती या पूँजीवादी समाजमा सम्पूर्ण मानिसको निमित्त कामको ग्यारेण्टी नहुँदा काम नपाएर दुःख पाएका जनताले बाँच्नको निमित्त माग्ने सिबाय अरू बाटो नै छैन र उनीहरू भीख मग्ना हुन जान्छन् । यस्तै हुला लङ्गडा, बिरामी र अशक्त मानिसहरू तथा बुढाबुढीहरू जसका छोराछोरी छैनन्, उनीहरूले पनि मागेरै बाँच्न करै लाग्छ ।

साम्यवादी (समाजवादी) समाजमा यसरी मागेर बाँच्नु पर्ने स्थिति हुँदैन । समाजवादी समाज, जो साम्यवादी समाजको पहिलो रूप हो, यसमा पनि सम्पूर्ण जनताको निमित्त कामको ग्यारेण्टी हुँदा र साथै बुढाबुढी, अशक्त, बिरामी तथा लुला-लङ्गडाहरूको निमित्त जिउन लायक भत्ताको इन्तजाम हुँदा यस व्यवस्थामा मागेर बाँच्नु पर्ने स्थिति नै खतम भएको हुन्छ । हाम्रो अगाडि एक सवाल छ, सामन्ती तथा पूँजीवादी समाजलाई कायम राखी काम गरेर खाने सम्पूर्ण साधन सामन्ती तथा पूँजीपति वर्गको हातमा राखी जनतालाई बेकारीको शिकार बनाएर जनता माथी निर्मम शोषण गराएर उनीहरूलाई दरिद्र हालतमा जिउन बाध्य गराएर दुई पैसा दान दिएर अथाव गरिबहरूलाई एक छाक खाएर अनि लाखौं गरिबहरू मध्ये एकाध सयलाई कम्मल बाँडेर धर्म गर्नु भन्दा जनताले माग्नु पर्ने स्थिति नै खतम गर्ने समाजवादी समाजको स्थापना गरेर सम्पूर्ण जनताको जीवन सुखी, सम्पन्न र सुनिश्चित गर्नु नै अति राम्रो दिव्य धर्म हो ?

मलाई लाग्छ मानिसले दान लिनु पर्ने स्थिति कायम गरेर दान दिनु भन्दा लेस मात्र पनि स्वार्थ भाव नराखी, एक रति अहंकार नराखी, भौतिक शरीरको पिपासा एवं सांसारिक राज जनित मोह त्यागी समाजवादी समाज स्थापना गर्नको निमित्त दृढ संकल्प लिएर, अरू कुनै कुरोको कामना नगरी, काम गर्नु १० दिव्य धर्महरू मध्येको प्रथम धर्म “दान” भन्दा पनि अति उच्च दिव्य धर्म हो भन्ने कुरोमा कुनै शंका छैन ।

जहाँसम्म सार्वजनिक कामको सवाल छ, समाजवादी समाजमा यी सम्पूर्ण कुराहरू व्यावहारिक रूपले पूरा गरिएको हुन्छ । परोपकार संस्था खोली केही मानिसहरूलाई केही औषधीहरू दान दिनुभन्दा सम्पूर्ण जनताको औषधी र उपचार, डाक्टर खर्च इत्यादी मुफ्त प्रबन्ध गरी अझ बिरामी भत्तासमेत इन्तजाम गर्नु “दान” भन्दा अति उच्च धर्म हो । यस्तै एक आध जना केटाकेटीलाई पढाउनमा मदत दिनु भन्दा देशको सम्पूर्ण लड्का लड्कीहरूलाई उच्च शिक्षा लगायत सम्पूर्ण शिक्षा मुफ्त गरी उनीहरूको निम्ति विद्यार्थी जीवन बिताउन चाहिने सम्पूर्ण कुराहरूको प्रबन्ध गर्नु “दान” भन्दा अति उच्च दिव्य धर्म हो ।

समाजवादी समाज स्थापना गरेमा दान दिनु र लिनु पर्ने स्थिति नै खतम भएर जानेछ र सम्पूर्ण जनताको जीवन सुखी सम्पन्न र सुनिश्चित हुनेछ । के अनि समाजवादी व्यवस्थाको स्थापना “दान” भन्दा पनि अति उच्च केटीको धर्म होइन ?

शील :

अंग्रेजीमा एउटा उखान छ, “यदि मानिसले पैसा हराउँछ भने उसले केही पनि हराएको हुँदैन, यदि स्वास्थ्य हरायो भने उसले केही हराये भन्दु पछि, यदि ‘चरित्र’ हरायो भने उसले सब कुरो हरायो ।” चरित्र हराएपछि मानिस पतित हुँदै जान्छ । भूठ बोल्नु, छलकपट गर्नु, धोका दिनु, क्रोध, डाह, ईर्ष्या, भ्रष्टाचार, लोभ, लालसा, गुण्डागर्दी, यौन-स्वतन्त्रता, इत्यादी चरित्र हीनताका लक्षणहरू हुन् । यसमा थप आजकल युवकहरूमा गाँजा, चरेश, ह्यासीस, रक्सी, रण्डी इत्यादीको आदत पनि फैलिँदै गएको छ । लेनिन भन्नुहुन्छ, “भूठ बोल्नु पतनको लक्षण हो ।” भूठको अलावा अन्य सम्पूर्ण प्रकारका दुश्चरित्रले मानिसलाई पतन गराउँछ । मानिसलाई पशुत्वमा गिराइदिन्छ र हिंश्रक राक्षस बनाई दिन्छ ।

मानिसको उत्थानको पूर्व-शर्त हो ‘शील’ । भक्त प्रल्हादको राजगद्दी पाएपछि “शील” छोडि दिए र उनको फरी पतन भयो । समाजलाई परिवर्तन गरी नयाँ समाजको निर्माण चाहने हर व्यक्तिलाई “शील” को जरुरत छ । शील बोधिसत्वको निम्ति मात्र आवश्यक होइन सम्पूर्ण मानवको आत्म-विकासको निम्ति नै आवश्यक छ । लेनिन भन्नु हुन्छ, “मैले कहिल्यै धूमपान गरिन, रक्सीको सेवन गरिन् र कुनै लड्कीको पछि लागिन,” लेनिन “शक्ति” खेर नफाल्ने कुरोमा जोड दिनु हुन्छ र यसको निम्ति कसरत गर्ने खेल्ने र पौडी खेल्ने इत्यादी कुरोमा जोड दिनु हुन्छ । लेनिनको शील स्वभावका नमूनाहरू यिनै हुन् ।

व्यक्तिगत रूपले हर मानिसले आफ्नो “शील” स्वभाव, चरित्रलाई जोगाउनु आवश्यक छ । तर सर्वसाधारण जनताको सवालमा देशको कुव्यवस्थाले “शील” भङ्ग गराउनमा बाध्य गराई राखेको हुन्छ । मानिस स्वभावतः चोर, उचक्का, बदमास रण्डी होइन । तर

परिस्थितिले बाध्यतावश उ चोर, डाँका, उचक्का, बदमास पकेटमार, रण्डी इत्यादी बन्न पुग्छ । साम्राज्यवादीहरूको प्रभावमा नै आज नेपालमा चरेश, गाँजा, ह्यासीस र चरित्र हीनता फैलिदै गइरहेको छ । मानिसहरू भन् भन् व्यक्तिवादी हुँदै गइरहेको छ यहाँ यस व्यवस्थाले जनतामा शील बत्ति बालेर खोज्नु पर्ने हालतमा पुऱ्याई दिएको छ ।

समाजलाई ठीक ठाउँमा ल्याएर आम जनतालाई राजनीतिक आर्थिक तथा सामाजिक क्षेत्रमा देशको मालिकको रूपमा स्थापना गरेर माथी व्याख्या गरिएको अनेकौं दुश्चरित्रहरू स्वतः खतम भएर जाने छन् । मानिसको चरित्र त्यस देशको संस्कृतिकै अङ्ग हो । हर देशको राजनीतिक र आर्थिक स्थितिमा त्यस देशको संस्कृति आधारित भएको हुन्छ । जहाँ राजनीति विग्रियो सम्पूर्ण कुराहरू स्वतः विग्रन थाल्छ, जनताको चरित्रमा ऱ्हास हुन थाल्छ, दुश्चरित्रता देशको संस्कृतिको अङ्ग बन्न थाल्छ ।

साम्राज्यवादी, पूँजीवादी तथा सामन्तवादी देशहरूमा जुन दुश्चरित्रता व्याप्त छ, त्यस्ता दुश्चरित्रताहरू समाजवादी मुलुकहरूमा आफ से आफ लोप भएर गएका छन् ।

स्पष्टतः समाजलाई नबदली सामन्ती तथा पूँजीवादी व्यवस्थालाई यथावत कायम राखी यसमा अभ् साम्राज्यवादी तथा नव-उपनिवेशवादी चाल चलन समेत भित्र्याएर मानिसको हातबाट “सम्यक आजीविका” को बाटो छिनेर, शिक्षा-दीक्षा विहीन बेकारी मुखभरी दलहरू सृष्टि गरेर सहर्ष उपदेश दिए पनि मानिस शीलवान बन्न सक्दैन भन्ने कुरो दक्षिण कोरिया, थाइल्याण्ड, सिंगापुर इत्यादी देशहरूको स्थितिले स्पष्टसँग देखाएको छ । स्पष्टतः मानिसको “शील” पनि त्यस देशको राजनीतिले उत्पन्न गरेको हुन्छ र त्यहाँको आर्थिक र सामाजिक स्थितिमा निर्भर गर्दछ ।

शील भिक्षु र भन्तेहरूको निमित्त मात्र होइन, गृहस्थहरूको निमित्त भन् जरुरी छ, बोधिसत्व भिक्षु र भन्ते भएर मात्र होइन गृहस्थी जीवन बिताएर मानव समाज भित्रै बसेर हुनु परेको छ । भिक्षु र भन्तेहरू आम जन-जीवनको सुख दुःख सँग कटेको हुन्छ । उनीहरूको भोजन लखपति, करोडपतिहरूबाट दिइने दानमा आधारित हुन्छ, जन-जीवनमा के पीर मर्का परेको छ र आम जनताले आफ्नो शील कसरी रक्षा गर्ने भन्ने सवाल व्यावहारिक रूपले थाहा नहुँदा उनीहरूले शिक्षा दिएपछि बेठीक हुन्छ भन्ठान्छन् । भिक्षु र भन्तेहरूले दरिद्रता, बेकारी र भुखमरिको सामना गर्नु पर्दैन । बालबच्चाको भोको पेटको रोदन र क्रन्दन सुन्नु पर्दैन र सजिलैसँग शील पालन गर्न सक्छन् । तर गृहस्थहरूको अगाडि यी सम्पूर्ण समस्याहरू छन्, कहिले काही चाहेर पनि शील पालन गर्न नसक्ने स्थिति आइपर्छ । आधारहीन महिला नचाहेर पनि चरित्र बेचन बाध्य हुन्छन् । बेकारी र भोकले पीडित भएर चोरी गर्न र पाकेटमार बन्न बाध्य भएको हुन्छ । यहाँ हामी महाभारतको दुई घटनाले यस कुरोलाई अक्ष स्पष्ट पारौं ।

यस्तै कुरोमा श्री कृष्ण र अर्जुनको विवाद पर्छ । कृष्णको भनाई हो मानिसले बाध्य भएर चोरी गर्छ । अर्जुनलाई चित्त बुझाउन नसकेपछि अर्जुनलाई खाने कुरो भएको ठाउँमा राखी म नआएसम्म नखानु भन्ने कबुल गराएर कृष्ण बाहिर निस्कन्छन् । ४ दिन बिन्दा पनि कृष्ण फर्कदैन अर्जुनलाई भोकले सताउँछ र खाने कुरो भिकेर खान मात्र थाल्छ कृष्ण पनि आइपुग्छ । अर्जुन जिल्ल पर्छ । भोकले आफ्नो कबुल तोड्न बाध्य गराएको कुराबाट अर्जुन भल्यास हन्छन् ।

यस्तै राजसूय यज्ञपछि एउटा बाहुनले सुनको थाली चोरेर लगेको महाराज युधिष्ठिरले देखेछन् र कृष्णलाई भन्छन्, कृष्णले महाराज युधिष्ठिरलाई बोध गराउँछन्, “यो तपाईं कै दोष हो ।” यदि राज्य व्यवस्थामा सम्पूर्ण जनताको जीवन सुखी सम्पन्न सुनिश्चित भए मानिसले किन चोर्ला ? स्पष्टतः कुनै देशमा चलेको चोरी, भ्रष्टाचार इत्यादी सम्पूर्ण दुश्चरित्रको जिम्मेदार त्यस देशको सरकार र त्यहाँको व्यवस्था हो ।

स्पष्टतः आज उपदेश दिएर मनलाई रमाउनु भन्दा सम्पूर्ण जनताले शील पालन गर्न सक्ने स्थिति तयार गर्नुपरेको छ र यसै निमित्त जनतालाई राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक क्षेत्रमा देशको मालिकको रूपमा स्थापना गरी उनीहरूको जीवन सुखी सम्पन्न र सुनिश्चित बनाउनु परेको छ । वैज्ञानिक समाजवाद नै एउटा यस्तो व्यवस्था हो जहाँ मानिसलाई शील पालन गर्नको निमित्त चाहिले स्थिति तयार हुनेछ र बुद्धको दिव्य उपदेश “शील” पनि त्यहीँ मात्र आम जनताले व्यापक रूपले पालन गर्नेछन् ।

निष्काम :

श्री कृष्णले यसलाई निष्काम कर्म योग भनेका छन् । श्री कृष्ण गीतामा भन्छन्, “काम गर्ने कुरोमा तिम्रो अधिकार छ, तर यसको फल तिम्रो अधिनमा छैन ।”

मानिसले आँपको रुख रोप्न सक्छ तर यसमा फल लागिहाल्ला भन्न सक्दैन । फल लागेको खण्डमा यसको फल आफैँले भोगुंला भन्न सक्दैन । हुन सक्छ, फल लाग्नु भन्दा पहिले त्यो मान्छे मरि जाओस् । हुन सक्छ त्यो फल टिपेर घर नपुग्दै मरि जाओस् । के अनि आँपको बिरुवा नलगाउने ? लगाउने ? किन लगाउने ? यस निमित्त कि आफूले यसको फल खान नपाए अरूले खाओस्, भावी सन्तानले खाओस्, छर छिमेकीले खाओस् । स्पष्टतः सबै कुरा आफैँले फल भोगुंला भनेर गरिन्न ।

निष्काम कर्मको सबैभन्दा उत्तम उदाहरण मार्क्सलाई दिन सकिन्छ । मार्क्सले आफ्नो सम्पूर्ण जीवन विश्वका शोषित पीडित जनतालाई मार्ग दर्शन गराउनमा लगाए । मार्क्स र

एञ्जोल्स मिली सयकडौं किताब लेखे । के मार्क्सले यो कार्य धन कमाउनको निम्ति गरे ? होइन । के मार्क्सले विश्वमा समाजवादी व्यवस्था स्थापना भएका आफू सर्वेसर्वा बनूला अथवा कुनै राम्रो पद पाउँला भनेर गरे ? मार्क्सलाई जेनीसँग विवाहको तुरुन्तै पछि प्रसियन सरकारले मन्त्री हुन बोलाएको थियो । मार्क्सले फटकारेर पठाए कि म घुस खाने होइन । यस कार्यमा लाग्दा मार्क्सले अनेक दुःख, कष्ट सहन पऱ्यो । वहाँको साथी मेयरले वहाँलाई अलिकति कलम घुमाउने सल्लाह दिए । जवाफ पठाई दिए, विश्व मानवको दुःखलाई बिसि कलम घुमाउनलाई म वैल होइन । चाहे जस्तो सुकै दुःख आपद् भेल्ले परोस् मानवलाई शोषण-दमनबाट मुक्त जीवन प्रदान गर्ने कार्यमा उनी अविचलित भएर अगाडि बढे । उनले आफ्नो आँखाले आफूले गरेको कुनै कामको फल हेरेर जान सकेनन्, तर उनको शिक्षाले आज विश्वको एक तिहाई जनताले आ-आफ्नो देशबाट सामन्ती अथवा पूँजीवादी व्यवस्था खत्तम गरी त्यहाँ समाजवादी व्यवस्था स्थापना गरी निरन्तर विकास गर्दै सुखी सम्पन्न र सुनिश्चित जीवन बिताउन पाइरहेका छन् र उनकै शिक्षालाई हृदयङ्गम गरी बाँकी देशका जनता यस्तो मुक्त समाजको निम्ति निरन्तर संघर्षमा लागि रहेका छन् ।

स्पष्टतः आफ्नो निजी स्वार्थको कामना नगरी विश्वमानवको हीतको निम्ति धैर्य धारण गरी लगनशील भएर काम गर्नु नै निष्काम कर्म हो, निष्काम कर्मको मतलब लक्ष हीन कार्य होइन । महान् लक्ष पूर्ति गर्नको निम्ति आफ्नो निजी फाइदा बेफाइदाको वास्ता नगरी काम गर्नु नै निष्काम कर्म हो ।

प्रज्ञा :

बुद्धि, विवेक र अनुभवले ठम्याएर उपयोगमा ल्याउन सकिने ज्ञान नै प्रज्ञा हो ।

प्रज्ञा अथवा ज्ञानको मुख्य केन्द्रबिन्दु हो “सम्यक ज्ञान” सबै एक र बराबर हो भन्ने ज्ञान । आफू र अरू बीच भेद नराख्ने ज्ञान । “म” भन्ने कुरो आफू एकलैमा सीमित नराखी सम्पूर्ण मानव नै “म हुँ” भन्ने ज्ञान । यसै मानेमा नै कृष्णले गीतामा सम्पूर्ण अरू धर्मलाई छोडि “मेरो शरणमा आऊ भनेका हुन् ।” जब मानिसले मानिसलाई म आफैँ हुँ भनी चिन्दछ, संसारमा अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमन इत्यादी मेटिएर जान्छ । मानिस नै यस विश्वको केन्द्र हो । मानिससँग अनन्त शक्ति छ र संसारमा जे गर्ने हो मानिसले गर्ने हो र उस्ले मानिसकै निम्ति गर्ने हो ।

मानिस कालो, गोरे, अग्लो, पुडुको, नेच्चे-थेच्चे र लामो नाक भएका इत्यादी हर प्रकारको हुन सक्छन् । तर यी सम्पूर्ण प्रकारको मानिसलाई प्रतिनिधित्व गर्ने “मानव” एउटै हो । यसैकारण भगवान बुद्धले “बहुजनको हीतको निम्ति, बहुजनको सुखको निम्ति, सबैको कल्याणको निम्ति विचरण गर ।” भनेको हो ।

भगवान बुद्धले मेरो पूजा गर, पाठ गर र मेरो नाउँमा ब्रत गर अनि धर्म हुन्छ भनेनन् । मानवको सेवा नै धर्म हो भन्ने उपदेश भगवान बुद्धको हो ।

जब सबै मानिस बराबर हुन् भने यहाँ कोही मानिस ठूलो, कोही सानो, कोही शोषक र कोही शोषित, कोही मालिक, कोही नोकर, कोही करोडपति, कोही भिखमङ्गाको रूपमा राख्ने नै किन ?

सवाल छ यो भेदभाव कसरी मेटाउने ? भगवान बुद्धको समयमा 'दास समाज' थियो । बुद्धले भने, "दासहरूमा पनि करुणा र मैत्री भाव राखी उनीहरू माथी राम्रो व्यावहार गर ।"

आज आएर दास व्यवस्था खत्तम भइसकेको छ, यसको बदला अब विश्वमा अरबौंको संख्यामा ज्याला अथवा मासिक तलबमा काम गर्ने मजदूर र कर्मचारी र जग्गा नभएका, खेतहीन र गरिब किसानहरू र अन्य मेहनतकश जनता देखा परेका छन् र उनीहरू मध्ये अरबौंको संख्यामा मानिसहरू बेकारी र मुखभरिका शिकार छन् ।

दास जमानामा दासका मालिकले दासहरूलाई राम्रो खाई, पिलाई दिए एक हदसम्म समस्या समाधान पनि भई हाल्थ्यो । तर आज देखा परेका अरबौं मानिसहरूको बेकारी, भुखमरि र दरिद्रता कसरी मेटाउने ? बहुजनको हीतको निमित्त उनीहरूको सुख र कल्याणको निमित्त विचरण गर भन्ने बुद्धकले दिएको ज्ञान "निरपेक्ष सत्य" (Absolute truth) भन्न सकिन्छ । तर बदलिँदो मनुष्य समाजले गर्दा बहुजन भन्ने शब्दको अर्थ पनि बदलिँदै जाँदा हामीले यस माथी अझ गम्भीरताका साथ विवेक बुद्धि लगाएर सोचन बाध्य हुनु परेको छ ।

अब बहुजन भन्नाले मजदूर, खेतहीन र गरिब किसान करोडौंको संख्यामा संसारमा फैलिएको बेकारी र भुखमरीको शिकार भएका जनता, सानातिना व्यापारी र कर्मचारीहरू र अरू अनेकौं प्रकारका मेहनतकश जनता र सडकलाई नै आफ्नो घर बनाई राखेका र बाध्यतावश अनेकौं हुने नहुने काम गरी बाँच्न बाध्य भएका केटाकेहीहरू र रछानमा खोजेर खानुपर्ने जनतालाई नै जनाउँछ ।

यी बहुजनको हीत, सुख र कल्याण कसरी गर्ने ? यी समस्याहरू गौतम बुद्धको पालोमा थिएनन् । यी समस्याहरू आज देखा परेका छन् । स्पष्टतः हामीले यी समस्याहरूको समाधान बौद्ध-धर्म ग्रन्थहरूमा खोजेर पाउने छैनौं । यसैकारण हामीलाई नयाँ नयाँ ज्ञानको आवश्यकता पर्न जानु स्वाभाविक हो ।

जसरी जीवाङ्गलाई बाँच्नको निम्ति नयाँ खाद्य पदार्थबाट सार तत्वहरू लिनु (परिचालन) र पुराना काम नलाग्ने वस्तुहरूलाई त्याग्नु (बिपाचन) को प्रक्रिया जरुरत छ र यो प्रक्रिया रोकेपछि सो जीवाङ्गको मृत्यु हुन थाल्छ, उस्तै ज्ञानको सवालमा पनि त्यो ऐतिहासिक स्थितिमा देखा परेका उपयुक्त ज्ञानलाई ग्रहण गर्ने र पुरानो, अनुपयुक्त विचारलाई त्याग्ने प्रक्रिया रोकेपछि सो ज्ञान पनि मरेको लास भै निस्क्रिय हुन पुग्छ र यस्ता मरिसकेको ज्ञानले मानवलाई हीत गर्ने सुगन्धको सट्टा मानवलाई नोक्सान हुने दुर्गन्ध छोड्न थाल्छ ।

ज्ञानलाई सजीव र सक्रिय बनाउन त्यस ऐतिहासिक स्थितिमा देखा परेका बहुजनको हीत, सुख र कल्याण हुने ज्ञानलाई ग्रहण गरी ती बहुजनको हीत, सुख र कल्याणसँग सम्बन्ध नभएको पुरानो ज्ञानलाई छोडि ज्ञानलाई पनि सजीव र सक्रिय बनाई राख्नु उत्तिकै जरुरत छ ।

ज्ञानको सीमा छैन, आज थाहा नपाएको कुरो भोलि थाहा हुन्छ । हिजो “दास”हरू माथी करुणा, दया, मैत्री पर्याप्त थियो भने आज बहुजनको हीत, सुख र कल्याणको निम्ति यस्तो समाज व्यवस्था स्थापना गर्ने ज्ञानको आवश्यकता देखा पर्न आएको छ, जुन समाज व्यवस्थामा सम्पूर्ण मानव आर्थिक, राजनीतिक र सामाजिक क्षेत्रमा आ-आफ्नो देशको मालिकको रूपमा देखा परोस् । यस्तो समाजवादी व्यवस्थाले नै आजको स्थितिमा सम्पूर्ण मानवको हीत, सुख र कल्याण गर्न सक्नेछ । हाम्रो जस्तो देश जहाँ समाजवाद तुरुन्तै लागू हुन सक्दैन उहाँ समाजवादतिर जाने गैर-पूँजीवादी विकासको बाटो पक्केर अगाडि बढ्ने “राष्ट्रिय प्रजातन्त्रको” आवश्यकता देखा परेको छ ।

यस्तो राजनीतिक व्यवस्था जनताको हीत, सुख र कल्याणको मूल आधार बन्नेछ । आज साम्रज्यवाद तथा नव-उपनिवेशवादको स्थितिमा दान र कल्याणले बहुजनको हीत, सुख र कल्याणको जिम्मेवारी पूरा गर्न सक्दैन भन्ने कुरो निर्विवाद सत्य साबित भइसकेको छ । पानी पातमा होइन जरामा दिनु परेको छ ।

भन्ते डा. वाल पोल राहुलको कथन याद आउँछ । वहाँ “बुद्धले के सिकाए” नामक आफ्नो पुस्तक (अंग्रेजी संस्करण पन्ना ८१) मा लेख्नु हुन्छ, “बुद्ध सबै मानिस सुखी होउन् भन्ने चाहन्छन् । नैतिक र आध्यात्मिक सिद्धान्तमा आधारित पवित्र जीवन नबिताई सुख सम्भव छैन । तर बुद्धलाई थाहा छ कि भौतिक र सामाजिक स्थिति अनुकूल नभएमा यस्तो नैतिक र आध्यात्मिक सिद्धान्तमा आधारित जीवन दुष्कर हुन्छ ।” वहाँ फेरी लेख्नु हुन्छ, “बुद्धको शिक्षाअनुसार भौतिक साधन लक्ष होइन” यो त्यो लक्ष्य प्राप्तिको निम्ति साधन हो “तर फेरी पनि यो नभई नहुने साधन हो ।” वहाँ अगाडि लेख्नु हुन्छ, “बुद्धले जीवनालाई पूर्णतामा हेरे अर्थात यसको सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक पहलुलाई समेटेर हेरे ।”

स्पष्टतः प्रज्ञा मनमा धारणा गर्ने ज्ञान मात्र नभएर, सम्पूर्ण मानवलाई व्यावहारिक रूपले कसरी सुख दिने भन्ने ज्ञान पनि हो । दया, दान, करुणा, मैत्री, मुदिता, उपेक्षा सबै मानवको भौतिक सुखसँग सम्बन्धित कुरोहरू हुन् । तर आजको समाजमा सम्पूर्ण मानवको जीवन सुखमय बनाउने हो भने दया, दान, करुणा र मैत्रीले मात्र पुगेन ।

बुद्धको बेला ठूलठूला बगानहरू र कल-कारखानाहरू नहुँदा अतिरिक्त मूल्यको कल्पना गर्न सकिँदैनथ्यो । कारण गौतम बुद्धले भने जस्तै मानिसको मनको पोषण उपदेश र अनुभवबाट हुन्छ । जुनबेला ठूलठूला कारखानाहरू र बगानहरू थिएनन् त्यसबेला यसबाट हुन सक्ने दुष्परिणामको अनुभव नहुनु स्वाभाविक हो र त्यसबेला भगवान बुद्धले यसबारे उपयुक्त हुने ज्ञान नदिनु स्वाभाविक हो ।

यसबारे आजका धर्मगुरुहरूले सोच्न सक्ने कुरै भएन, कारण आजका धर्मगुरुहरूले आफ्नो जीविकाको निमित्त कुनै बेकारी समस्याको सामना गर्नुपर्दैन, नत कुनै बगान वा कारखानामा गएर काम गरेर शोषणको चक्किमा पिसिनु परेका छन् । यस्तो स्थितिमा धर्मगुरुहरूद्वारा सामन्ती तथा पूँजीवादी शोषण दमनबाट मुक्त गरेर मात्र बहुजनको हीत, कल्याण र सुख हुन सक्नेछ, भन्ने प्रज्ञाको अनुभूति गर्न नसक्नु स्वाभाविक हो ।

आजको स्थितिमा उपयुक्त प्रज्ञा प्राप्त गर्नको निमित्त मनलाई पोषण गर्ने अनुभव, शोषण र दमन कस्तो हुन्छ, भन्ने अनुभव प्राप्त गर्ने बाटो वहाँहरूसँग छैन । यही कारण हो आज बुद्धले मनाही गरेर गएता पनि “धर्म” बुद्धको मूर्ति पूजा गर्नु, भजन-मण्डलीमा सामेल हुनु र बुद्धको होड अथवा सुनको मूर्ति बनाएर जात्रा गर्ने कार्य सम्ममा सीमित हुन गएको छ । प्रवचन गर्यो, सुन्यो, मनको कुरो मनैमा राख्यो भई हाल्यो, आज प्रज्ञालाई चाहिले नयाँ पोषणको अभावमा प्रज्ञाले व्यावहारिक रूप लिन नसकी अशक्त र अधुरो रहन गएको छ ।

बुद्धको उपदेश हो “संसारको कुनै वस्तु परिवर्तनबाट मुक्त छैन ।” ज्ञान पनि परिवर्तनबाट मुक्त रहन सक्दैन । समाज बदलिन्छ, एक समयको प्रज्ञा अर्को समयमा अनुपयुक्त हुन जान्छ ।

कुनै पनि धर्मलाई जड-सूत्रको रूपमा पत्रेर त्यस धर्मको उद्देश्य पूर्ति गर्न सकिन्न । नत बुद्धले भनेर गएको बहुजनको हीत, बहुजनको सुख र मानव कल्याणले व्यावहारिक रूप लिन सकिनेछ । यसैकारण आजको स्थितिमा उपयुक्त ज्ञान खोज्न पनि उत्तिकै जरुरत परेको छ । गौतम बुद्धको महानता हो कि उनले “आफूलाई सर्वज्ञ” भनेनन् । बरु अरूले प्रदान गर्न लागेको “सर्वज्ञता” को पदलाई अस्वीकार गरि भने, “म भन्दा ठूलठूला बुद्धहरू पहिले पनि भएर गएका होलान् र भविष्यमा पनि उत्पत्ति हुन सक्नेछन् ।” यस्ता बुद्धहरू चीवर लाएर नै

जन्मन्छन् भन्ने होइन । बुद्धले भनेर गए “मैले भनेर गएको भनी अथवा कुनै शास्त्रमा लेखेको भनेर आँखा चिम्लेर यसैलाई अकाट्य सत्य अथवा प्रमाण नठान ।” बुद्धले भने, “हरेक कुरोलाई सुनारले सुन जाँचे भैं जाँच ।” स्पष्टतः हामीले हरेक ज्ञानलाई वैज्ञानिक विश्लेषणको आधारमा सो ज्ञान सम्पूर्ण मानवको हीत, सुख र कल्याणको निम्ति उपयुक्त छ, छैन, बहुजनलाई हीत गर्ने, सुख दिने खालको र कल्याण गर्ने खालको हो, होईन जाँचनु आवश्यक छ र यस हेतुलाई पूर्ति गर्ने नयाँ ज्ञानलाई पनि स्वीकार गर्नु उत्तिकै आवश्यक छ । यस कार्यले नै मानव-जातिले निरन्तर विकास गरी प्रकाश दिन सक्नेछ ।

हामीले पुराना र नयाँ अनुभवहरूबाट सिकि नयाँ-नयाँ ज्ञान प्राप्त गरी पूर्ण ज्ञान प्राप्त गर्ने दिशातिर निरन्तर अगाडि बढ्नु छ । लेनिन भन्नुहुन्छ, “हजारौं वर्षदेखि मानवले जम्मा गरेको ज्ञानलाई खेर नफाल ।” ज्ञान अनन्त छ, पुराना ज्ञानबाट सिकी नयाँ ज्ञानहरू प्राप्त गरेर नै प्रज्ञाले यस विश्वलाई सुखमय र शान्ति क्षेत्र बनाएर विश्व-मानवको सेवा गर्न सक्नेछौं । त्यो प्रज्ञा प्रज्ञा होइन जसले मानवलाई अनेक समस्याबाट मुक्त गरी उनीहरूलाई नयाँ जीवन दिन सक्दैन ।

प्रज्ञानको मतलब ज्ञान प्राप्त गरी जङ्गल बास जाने अथवा गुफा पस्ने होईन, प्रज्ञाले यस्तो ज्योति बन्न परेको छ, जसले सम्पूर्ण मानवलाई सत्मार्ग देखाउन सकोस् । प्रज्ञा यस्तो हुनु परेको छ, जसले अन्याय-अत्याचार सहेर नीच मारेर बस्ने होइन, आफ्नो निजी ममता, लोभ-मोह, पिपासा, तृष्णा, डर, त्रास र भय सबैबाट मुक्त भएर मानवलाई अन्याय, अत्याचारबाट मुक्त गरी नयाँ जीवन दिन सकोस् र सबैले शान्तिपूर्ण जीवन बिताउन सकुन् र सबै जनताले “प्राज्ञ” बन्ने स्थिति तयार गर्न सकुन् ।

आधार नभई घर बन्दैन । स्पष्टतः सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक स्थितिलाई ठीक ठाउँमा नल्याई मानिसहरूको नैतिक र आध्यात्मिक जीवन सार्थक र सुखी हुन सक्दैन । यसैकारण प्रज्ञा भन्नाले देशको सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक व्यवस्थाबाट अलग्गैको ज्ञान होइन । आखिर ज्ञानको आवश्यकता नै किन यदि यसले मानव जीवन सुखी बनाउन उक्दैन भने ? मानव जीवन सुखी, सम्पन्न र शान्तिमय होस् भनेर नै मानिसको निम्ति प्रज्ञा महत्वपूर्ण भएको हो ।

प्रज्ञा आफ्नै निर्वाणको निम्ति होइन । निर्वाण स्वयम् पनि निर्वाणको निम्ति होइन । सम्पूर्ण बन्धनबाट मुक्त मानिस नै जिउँदै निर्वाण प्राप्त मानिस हो । जसलाई लोभ, मोह, पिपासा, तृष्णा, डर, भय, त्रासले छुन सक्दैन र आफ्नो कर्तव्यबाट विचलित गर्न सक्दैन उही निर्वाण प्राप्त मानिस हो । योभन्दा अर्को निर्वाण हुनै सक्दैन, कारण जब आत्मा भन्ने अलग वस्तु छैन भने मरेपछि के को निर्वाण ? निर्वाण जीवितावस्था मानै प्राप्त गर्नु परेको छ र यही प्रज्ञा हो र प्रज्ञाको उपयोगिता पनि सम्पूर्ण मानवलाई शोषण-दमनबाट मुक्त गरी सुख,

समृद्धि र शान्तिलाई सुनिश्चित गरी दिनु हो, ताकि मानव जीवनले हरक्षेत्रमा विकास गरेर जान सकोस् । त्यो प्रज्ञा प्रज्ञा होईन जसले यो काम गर्न सक्दैन । त्यो प्रज्ञा प्रज्ञा होईन जसले आफू र अरूको बीचको भेद मेट्न सक्दैन । त्यो प्रज्ञा प्रज्ञा होईन जसले जनताको आँखाको आँशु पुछ्न सक्दैन, जसले जनताको अतिवादलाई सदाको निमित्त शान्त गर्न सक्दैन । स्पष्टतः प्रज्ञा आफैँमा सीमित हुने ज्ञान नभई सम्पूर्ण मानवको जीवनसँग सम्बन्धित ज्ञान हो । यसकारण सम्पूर्ण मानवको जीवन सुखी बनाउन सक्ने र यसको निमित्त उपयुक्त सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक स्थिति तयार गर्न सक्ने प्रज्ञा नै वास्तविक प्रज्ञा हो ।

वीर्य :

पाँचौँ दिव्य गुण हो “वीर्य” । वीर्यको अर्थ “शक्ति” पनि हो । ब्रम्हचर्य पालन “वीर्य” हो । “काम” माथी विजय प्राप्त गर्नु “वीर्य” हो । महादेवलाई “काम विजयी” भनिन्छ र उनलाई मनुष्यबाट “महादेव” बनाउने शक्ति पनि यही हो । महादेवको भनाई हो । “विन्दू धारण गर्नु नै जीवन हो, विन्दूको नाश गर्नु मृत्यु हो ।” (मरण विन्दू पातेन, जीवन विन्दू धारण)

यो कुरो अध्यात्मवाद होइन, भौतिकवाद नै हो ‘वीर्य’ भौतिक पदार्थ हो । यस भौतिक पदार्थको सञ्चयले मानिसमा गुणात्मक परिवर्तन पनि हुन जान्छ । वीर्य धारण एउटा सन्यासी र भिक्षुको निमित्त मात्र होइन सबैको निमित्त उत्तिकै आवश्यक कुरा हो । श्री कृष्ण पनि “काम विजयी” नै छन् । ब्रम्हचर्य बिना योग सिद्ध हुन सक्दैन । कृष्ण योगी हुन् । कृष्णले ठाउँ-ठाउँमा ब्रम्हचर्य माथी जोड दिएको पाइन्छ । कृष्ण योगी हुनुको साथै गृहस्थी पनि छन् । योगीले सवारले घोडालाई नियन्त्रण गरे भैं आफ्नो मनलाई पनि नियन्त्रण गरेको हुन्छ र यताउती भट्कन दिँदैन । आफ्नो मनलाई नियन्त्रण गर्ने अभ्यास नै योगाध्यास हो । श्री कृष्णले त्यस्तै पर्दा रुक्मणीलाई भनेका थिए, “म स्त्री”, सन्तान र धन प्रति लोलुपता होइन । अस्तु !

गौतमले २९ वर्ष मै गृह त्यागर गरी भिक्षु भएर ब्रम्हचर्यको पनि पालना गरे ।

ब्रम्हचर्य अथाव वीर्य पालनाले मानिसलाई शारीरिक मात्र होइन मानसिक शक्ति र चारित्रिक शक्ति पनि प्राप्त हुन्छ । बुद्धको उपदेश हो, “यौन स्वतन्त्रता अथवा यौन सम्बन्धी ‘दुराचार’ले मानिसको उच्च चरित्रलाई गराई दिन्छ ।” यसै निमित्त बुद्धको उपदेश हो पवित्र, चरित्रवान बन । बुद्धको शिक्षा हो, “ब्रम्हचर्य पालन गर र यसरी सञ्चय गरेको शक्ति मानिसले शारीरिक, नैतिक र बौद्धिक विकासमा लगाऊ र यो शक्ति मानवको सेवामा जुटाऊ ।” बुद्धले ब्रम्हचर्य, सीधा सोभोपन, स्वेच्छाद्वारा गरिबी र आत्म नियन्त्रणमा जोड दिएका छन् ।

यो पनि बुद्धकै शिक्षा हो कि वन-जङ्गलमा गएर प्रलोभनबाट बच्ने अर्हत भन्दा यही समाजमा बसि गृहस्थ धर्म पालन गरी प्रलोभनबाट बच्ने व्यक्ति अझ ठूलो अर्हत हो ।

जहाँसम्म यौन स्वतन्त्रता र दुराचारको सवाल छ, मार्क्स र एञ्जेल्स पनि यी कुराहरूको विरोधी हुन् र मार्क्सले पूँजीपति वर्गको यौन स्वतन्त्र आचरणको भर्त्सना गरेका छन् । एञ्जेल्सले “परिवार, व्यक्तिगत सम्पत्ति र राज्यको उत्पत्ति” नामक पुस्तकमा लेखेका छन्, “जब मानिसमा एक पुरुष एक पत्नी (Monogamy) को चलन चल्यो तर्हीबाट मनुष्य सभ्यता सुरु भयो र यसपछि मनुष्य समाजले छिटो छिटो प्रगति गर्न सुरु गर्यो ।” लेनिन यसबारे अझ स्पष्ट छन् भन्ने कुरो लेनिनको क्लाराजेटकिनसँग भएको कुरोले स्पष्ट गर्दछ । लेनिनको शिक्षा हो “शक्ति” बर्बाद नगर ।

लेनिनले एक जना होनहार केटोबारे लड्कीहरूको पछि लागेपछि भने “अब यो केटोबाट कुनै खास काम हुन सक्दैन ।” लेनिनले “शक्ति” को रक्षा गर भनेको “वीर्य पालन” गर्न भनेका हुन् । का. देङ्गजाव पिंगले ७४ वर्षमा भने, ‘म अझ १० वर्ष काम गर्नेछु ।’ यो आत्मविश्वास देङ्गजाव पिंगसँग कहाँबाट आयो ? त्यसताका चीनि नेताहरूले शक्ति बर्बाद नगर्ने कुरोमा जोड दिएको कुरो अखबारमा बराबर पढिएको हो ।

शक्ति खेर नफाल्ने कुरो भिक्षु र सन्यासीको निमित्त मात्र उपयोगी नभई गृहस्थहरूले पनि ध्यान दिनुपर्ने कुरो हो । उचित आचरणले यो शक्ति सञ्चय हुन्छ । मानिस उमेरले बुढो हुँदैन यस शक्तिको क्षयले असमयमा नै बुढो पार्छ । १०० वर्षसम्म सक्रिय भएर बाँच्नु मानिसको स्वाभाविक अधिकार हो ।

नक्कली कम्युनिष्टहरू यौन स्वतन्त्रतालाई आफ्नो क्रान्तिकारी चरित्र भन्थान्छन् । कम्युनिष्टहरूबारे पूँजीपति वर्गका सेवकहरूको यही प्रचार छ, जब कि कम्युनिष्ट पार्टीले बहु विवाहको विरोध गरी एक पति एक पत्नीमा जोड दिन्छ र जथाभावी प्रेम गर्ने कुरोको विरोध गर्छ र लेनिनको शब्दमा, “पानी पिउनु आवश्यक छ, तर अर्काले पिएको जुठो ग्लासमा होइन” यही सिद्धान्त अनुरूप पार्टी नियमअनुसार कसैको कसैसँग प्रेम भएको खण्डमा पार्टीलाई सूचित गरी पार्टीबाट स्वीकृति लिनुपर्ने र स्वीकृति लिएर मात्र विवाह गर्नुपर्ने चलन कम्युनिष्ट चलन हो । कम्युनिष्टलाई दुष्चरित्र हुने कुनै इजाजत छैन । वीर्यको अर्को मतलब हो वीरता, शक्तिको रक्षाले मानिसलाई वीर बन्नमा मद्दत गर्नेछ ।

शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचारको विरोधमा दृढ संकल्प लिएर उठ्नु र आवश्यकताअनुसारको संघर्ष गर्नु नै वीरता हो । आफू बलियो भनेर अर्कालाई दबाउनु आफ्नो हातको तलवारलाई दुरुपयोग गर्नु वीरता होइन, दानवी अथवा राक्षसी हर्कत मात्र

भन्न सकिन्छ । मानिसले दानव अथवा राक्षस होइन वीर हुनुपरेको छ । निःस्वार्थ भाव तथा अहंकाररहित भएर सम्पूर्ण मानवको हीतमा गरिने वीरतापूर्ण कार्य नै दैवी शक्तिको द्योतक वीरता हो ।

शान्ति :

आज विश्वभरी गौतम बुद्धलाई शान्तिको प्रतिक अथवा शान्तिको मूर्ति मानिएको छ । आज अन्तरिक्ष युद्धको जमानामा विश्व-शान्ति अनिवार्य रूपमा आवश्यक देखा परेको छ । आज विश्वयुद्ध भयो भने युद्धमा जानेहरू मात्र मर्दैनन्, अथवा युद्धमा भाग लिने देशहरूका जनता मात्र मर्दैनन् । रणक्षेत्रमा जाओस् वा नजाओस् अथवा लडाईंमा भाग लेओस् वा नलेओस् युद्ध भएपछि विश्वका तमाम जनतामाथि प्रलयङ्कारी आपत् आईलाग्नेछ । नक्षत्र युद्ध भयो भने तापाणविक किरणहरूले विश्व नै ढाकिने छ र सम्पूर्ण विश्व नै नष्ट हुनेछ । चन्द्रमा जस्तै पृथ्वी प्राणी र रुख वृक्ष वनस्पति रहितको एक गोला नक्षत्र मात्र रहने छ । यस्तो स्थितिमा शान्तिको सवाल विश्व मानव जातिको अस्तित्वको सवाल हुन आएको छ ।

आज अमेिकासँग यस्तो पृथ्वी १०० पटक नाश गर्न पुग्ने हतियार छ भने सोभियत संघसँग ९५ पटक पृथ्वीलाई नाश गर्न पुग्ने हतियार छ । १०० पटक वा ९५ पटक किन नाश गर्ने ? एकै पटक नाश भएपछि यो संसारमा कुनै मानिस अथवा वनस्पति बाँच्दैनन् । मानिस एक पटक मरेपछि फेरी फेरी मारिरहन परेन ।

यस विभिषिकालाई बुझेर, मानव जाति यस विश्वबाट नष्ट नहोस् भनेर सोभियत संघले बार बार निरस्त्रीकरणको प्रस्ताव राखेको छ । सोभियत संघको प्रस्ताव हो आइन्दा कसैले पनि यस्तो हतियार नबनाउने, भएका हतियारहरू क्रमशः नष्ट गर्दै लाने र यथासमय सम्पूर्ण रूपले नष्ट गर्ने । कारण तापाणविक हतियार एकैचोटि नाश गर्न सकिन्न, यसलाई नाश गर्न समय लाग्छ । तापाणविक हतियार निर्माण गरेको छ छैन एक दोश्रोको देशमा अन्तर्राष्ट्रिय संगठनले जाँच पाउने छ । तर अमेरिकाले यस प्रस्तावलाई अनेक बहानामा नामञ्जुर गर्दै आएको छ । यसमाथि सोभियत संघले यो पनि एकतर्फी घोषणा गरेको छ कि सोभियत संघले अमेरिकालगायत कुनै पनि देशमा अर्धेलो भएर पहिलो पटक आणविक हतियार प्रयोग गर्ने छैन र आणविक हतियारहरू नभएका देशहरू माथि कुनै हालतमा प्रयोग गर्ने छैन । यस्तै घोषणा जनवादी चीनले पनि गरेको छ । तर अमेरिकाले यस्तो घोषणा कहिल्यै गरेन र गर्न मानेन र मौका पायो भने कुनै पनि देशमा तापाणविक हतियार प्रयोग गर्न तम्सेर बसेको छ । सोभियत संघले ईश्वरी सन् १९८५ को अगष्टदेखि आणविक परीक्षण एकतर्फी बन्द गरिदियो र अमेरिकाले पनि बन्द गरोस् भने धारणा राखेको थियो । तर अमेरिकी प्रशासनले यसको अर्थ सोभियत संघ कमजोर भएर डराएर परीक्षण बन्द गरेको हो भन्ने लगायो र आफूले पनि परीक्षण बन्द गर्नुको सट्टा धमाधम परीक्षण चालु

राख्यो तथा यो ईश्वरी सन् १९८६ अप्रिल ९ मा नेवादा मरुभूमिमा फेरी आणविक परीक्षण गर्यो । बाध्यताबास सोभियत संघले फेरी आत्मरक्षाको निम्ति आफ्नो परीक्षण पनि चालु राख्नु पर्ने स्थितिको घोषणा गर्नुपर्यो ।

यसले स्पष्ट गर्छ शस्त्रास्त्रको होडमा जिम्मेवार को ? अर्को कुरो सोभियत संघसँग सुरक्षाको साधन भए भने अमेरिकाले बल मिच्याइ गर्दै आएको कुरो पनि स्पष्ट छ । कसैसँग आणविक हतियार नभएको बेला ईश्वरी सन् १९४५ मा अमेरिकाले जापानी जनतामाथि २ वटा आइटम बमहरू नागाशाक र हिरोशिमामा खसालि लाखौं निरपराध जनताको हत्या गर्यो । अमेरिकाले मौका छोपी ग्रेनाडामाथि कब्जा गरी त्यहाँको राजनीति मात्र होइन आर्थिक क्षेत्र पनि कब्जा गरे । २०४३ को बैशाख २ गते राति सबै सुतिरहेको बेलामा अमेरिकाले त्यो सानो देश लिबियामाथि बमबारी गर्यो । अमेरिका अरू देशको कमजोरीको फाइदा उठाएर यस्तै गरी सबैलाई आफ्नो अगाडि घुँडा टेकाउन चाहन्छ ।

जे होस् आज विश्वबाट आणविक हतियार खतम गराउने कुरोमा सबैले आवाज उठाउनु परेको छ । सोभियत संघको प्रस्तावलाई कार्यान्वयन गर्दा नै विश्व आणविक अस्त्रको प्रहारको डरबाट मुक्त भई शस्त्राको होड रोकिन गई विश्व शान्ति सुनिश्चित हुन जानेछ ।

यो भयो शान्तिको एक पक्ष । शान्तिको अर्को पक्ष हो आम जनताको निम्ति सुख शान्तिको ग्यारेण्टी । भगवान बुद्धले भनेका छन्, शोषक वर्गले प्रजाहरूको समक्ष करुणा भरिएको मन लिएर आउनु पर्छ ।

निर्धन व्यक्तिहरूको निम्ति भण्डार खोज, यसरी मात्र प्रजाले शान्तिपूर्वक बस्न पाउने छ ।

दुनियाँको जीवन सुखी सम्पन्न नभएको शासनलाई उत्कृष्ट शासन भन्न सकिन्न । बुद्धले शासकहरूको जो कर्तव्य बोध गराए, जुन कुरो हामीले अगाडि गइसकेको अध्यायमा उल्लेख गरिसकेका छौं, यसले स्पष्ट गर्दछ । बुद्धको उपदेश शान्ति युद्ध रोक्नुसम्म मात्र सीमित छैन । बुद्ध चाहन्छन्, सम्पूर्ण जनताको जीवन सुखी होस्, मानिसले मानिसमाथि गर्ने ठगी अथवा शोषण-दमन खतम होस्, बलियाले निर्धालाई आक्रमण नगरुन् अर्थात् शोषण-दमन र अत्याचार गर्न नपाऊन् ।

स्पष्टतः बुद्धले चाहेको शान्ति मसानको शान्ति होइन, जिउँदो मानिसहरूको हँसी खुसीले भरिएको शान्ति हो । मुठीभर शासकहरूको निम्ति मात्र शान्ति होइन, सम्पूर्ण जनता गरिबभन्दा गरिब जनता सर्वहारावर्गको निम्ति पनि शान्ति, उनीहरूले पनि पूर्ण तरिकाले

सुखमय जीवन बिताउने व्यवस्थाको आवश्यकता यही, बुद्धको चाहना अथवा शिक्षा हो । सामन्ती अथवा पूँजीवादी व्यवस्थामा यो कुरो असम्भव छ । नव-उपनिवेशवादी व्यवस्थामा त यो भन्नु असम्भव छ । सामाजिक परिवर्तन ल्याएर समाजवादी व्यवस्थामा नै यस्तो प्रकारको शान्ति सुनिश्चित हुन सक्नेछ । समाजवादी देशहरूको निम्ति युद्ध रोक्न पाए शान्ति सुनिश्चित हुन्छ भने हाम्रो जस्तो देशको निम्ति एकातिर युद्ध रोक्नु छ भने अर्कातिर सामाजिक परिवर्तन पनि ल्याउनु छ ।

शान्ति क्षेत्र नेपाल :

निश्चय: पनि सम्पूर्ण नेपाली जनता शान्ति चाहन्छन् । तर विश्व युद्ध छिड्यो भने नेपाल एउटा शान्ति क्षेत्र भनेर समुद्रको बीचमा टापु भएँ बच्ने छैन । नेपालसहित सम्पूर्ण विश्व नै स्वाहा हुनेछ । स्पष्टतः शान्ति क्षेत्र नेपाल विश्व शान्ति कायम हुन सकेमा नै सार्थक हुनेछ । यसैकारण नेपाललाई शान्ति क्षेत्र बनाउने प्रस्ताव विश्व शान्तिको एक अङ्ग बन्नु परेको छ ।

तर नेपालमा साम्राज्यवादी ब्रिटेनको फौजी भर्ती केन्द्र स्थापना गरेर फेरी पनि यो नेपाल शान्ति क्षेत्र कसरी बन्ने हो ? के बेलायतको फौजी भर्ती केन्द्रहरू शान्तिका प्रतिक हुन् ? यही २०४३ को वैशाख २ गते राति २ बजे अकस्मात लिबियामाथि बमबारी गरी अमेरिकाले आफ्नो राक्षसी चरित्रलाई उदाङ्गो पारेको छ । अमेरिकाको यस अमानुसिक राक्षसी हरकतमा बेलायत, क्यानाडा र इजरायल सिबाय अरू सम्पूर्ण देशहरूले निन्दा गरेका छन् । लिबियामाथि हमला गर्ने कार्यमा बेलायतबाट १८ वटा बमबर्षक हवाई जहाजहरू उडेर गएका थिए । यस्तो बेला यति साम्राज्यवादको निम्ति नेपालमा फौजी भर्ती केन्द्र स्थापना गरेर नेपालले आफूलाई शान्ति क्षेत्र भन्ने गरेता पनि यसमाथि ब्रिटिस साम्राज्यवाद विरोधी शक्तिहरूको रकेट प्रहार नहोला भन्न सकिन्न ।

यसको साथै बुद्धको शान्ति जन-जीवनको सुरक्षा र सुखी जीवनसँग पनि सम्बन्धित भएको हुँदा यस निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाले जन-जीवनमा ल्याएको बर्बादी यथावत राखेर नेपाल फेरी पनि व्यावहारिक रूपले शान्ति क्षेत्र बन्ने छैन ।

हर देशको आर्थिक स्थिति त्यस देशको राजनीतिक व्यवस्थामा निर्भर गर्दछ । जनताको आजको दयनीय स्थितिको जिम्मेवार यही निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्था हो । जनतालाई मौलिक तथा राजनीतिक अधिकारहरूको ग्यारेण्टी गरेर नै देशको विभिन्न समस्याहरू शान्ति पूर्ण ढङ्गले समाधान गर्न सकिनेछ ।

तर यहाँ जनतालाई मौलिक अधिकार दिइदैन, न त राजनीतिक अधिकार दिइन्छ । यहाँ लोकलाई देखाउनको निम्ति गरिने राजनीतिक अधिकार विहीन धाँधलीपूर्ण राष्ट्रिय पञ्चायतको चुनाव हुन्छ । यस्तो स्थितिमा यहाँ शान्ति स्थायी हुनेछ, भनेर कसैले भन्न सक्दैन । संयुक्त राष्ट्र संघको मानव अधिकारबारे सार्वभौम घोषणाको प्रस्तावनामा भनिएको छ, “किन कि अन्याय युक्त शासन र जुलुमकाविरुद्ध यदि मानिसहरूलाई विद्रोह गर्नु नै अरु उपाय नपाएर अन्तिम उपाय ठान्न पर्ने होइन भने मानव अधिकारको कानूनद्वारा संरक्षण हुन आवश्यक छ ।”

हो अवश्य यो देशले आफूलाई हिन्दू राष्ट्र भनेता पनि यहाँ हिन्दू धर्म अनुकूल “राजयोग” छैन । न त यहाँ बुद्धको देश भनेता पनि बुद्धले भनेको उत्कृष्ट शासन छ । यहाँ जनताको आर्थिक जीवन बर्बाद छ, मानिसहरूको मौलिक अधिकार खोसिएको छ, बोल्ने, लेख्ने, सभा-संगठन इत्यादी मौलिक अधिकारबाट जनता बञ्चित छन्, यहाँ एक पटक धाँधलीपूर्ण तरिकाले जनमत संग्रह गरिसकेको हुँदा भन्ने बहानामा उही संयुक्त राष्ट्र संघको सार्वभौम घोषणाको धारा २० र २१ को उल्लंघन भइरहेको छ । यहाँ धारा २० मा भने भैँ मानिसहरूलाई शान्ति पूर्ण सभा गर्ने तथा संस्थाहरू बनाउने स्वतन्त्रता छैन, अनि धारा २१ मा भने भैँ स्वतन्त्र रूपले चुन्ने अधिकार पनि छैन, चुनाव हुन्छ पैसा, धाँधली र गुण्डागर्दीको भरमा साम्प्रदायिक नाराको आधारमा, नकि जनतालाई राजनीतिक चेतना दिएर, राजनीतिक रूपले जागृत गरेर । यहाँ चुनाव अगाडि उम्मेदवारहरूको ज्यान लिइन्छ । धारा २१ मा भनिएको कि “जनताको इच्छा सरकारको सत्ताको आधार हुनेछ ।” भन्ने कुरालाई जालझेल गरी “सत्ता मुट्टीभर शासक वर्ग कै इच्छामा आधारित गरिएको छ र रा.प. को चुनाव अधिकार विहीन चुनावमा बदलिएको छ ।”

स्पष्टतः शान्ति क्षेत्र भनिएको नेपालमा शान्तिको निम्ति चाहिने उपयुक्त राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक वातावरण छैन । र यो निर्दलीय पञ्चायती सरकारले नेपाललाई शान्ति क्षेत्र बनाउने आधार प्रहरी र गुप्तचरहरूको साथै एक लाख फौजको व्यवस्था र अनि जनतालाई राजनीतिक र सामाजिक चेतना विहीन बनाएर चल फिर गर्न नदिने व्यवस्थामा नै देखिएको छ । यस निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थालाई प्राकृतिक नियम थाहा छैन कि “हरेक क्रियाको उत्तिकै विपरीत प्रतिक्रिया हुन्छ ।” जुन प्राकृतिक नियमलाई कसैले काट्न सक्दैन र यही नियमअन्तर्गत संसारका खुँखार भन्दा खुँखार शासक वर्ग पनि एक न एक तरिकाले उखेलिएर गइराखेका छन् । यो आजसम्मको इतिहासले साबित गरेको कुरो हो ।

नेपाली जनता चाहन्छन् कि नेपाल सही मानेमा शान्ति क्षेत्र बनोस् र यसको निमित्त उपयुक्त राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक वातावरणको श्रृजना होस्, विदेशी फौजी भर्ती केन्द्र यहाँ नहोस्, फौजी खर्च बढाउनुको साटो यही खर्चले जनतालाई कामको ग्यारेण्टी गरियोस्, कारण यो निर्विवाद सत्य हो कि एक जना फौजी जवानलाई लाग्ने खर्चले उही

आर्थिक स्तरमा १० जना गैर-फौजी मानिसको निम्ति खर्च चल्छ र जहाँ फौजी खर्च अनुत्पादक छ भने गैर-फौजी खर्चने त्यसको १० दुना मानिस पाल्नुको साथै देशमा उत्पादन वृद्धि पनि गर्छ र जनतामा कामको ग्यारेण्टी गर्नको साथै आर्थिक उन्नति हुन गई शान्तिको निम्ति आर्थिक आधार तयार गर्नमा मद्दत गर्नेछ ।

यी कुराहरूको अभावमा शान्ति क्षेत्र नेपालको नाराले व्यावहारिक रूप लिन सक्छ यो नारैमा सीमित भएर जानेछ, चाहे यस नारालाई कसैले किन समर्थन नगरोस् ।

नेपाली जनता चाहन्छन् यसलाई व्यावहारिक रूप दिन निम्न कदमहरू उठाइयोस् ।

- (क) विदेशी फौज भर्ती केन्द्र बन्द होस् ।
- (ख) फौजी खर्च घटाएर जनताको आर्थिक सुधार गरी जनविश्वास प्राप्त गर्ने काम होस् ।
- (ग) मानव अधिकारको संरक्षण होस् र यसै निम्ति जनताको बोल्ने, लेख्ने, सभा-संगठन गर्ने र शान्तिपूर्ण र बिना हतियार जुलुस निकाल्ने मौलिक अधिकारको ग्यारेण्टी होस्, राजनीतिक दलहरूमाथिको प्रतिबन्ध हटाइयोस् ।
- (घ) राष्ट्रिय पञ्चायतलाई सही मानेमा जनताको प्रतिनिधि सभा बनाइयोस् ।
- (ङ) राष्ट्रिय पञ्चायतलाई प्रजातान्त्रिक देशहरूमा प्राप्त राजनीतिक अधिकार प्राप्त होस् ।
- (च) सामाजिक परिवर्तनको निम्ति शान्ति पूर्ण बाटो खुला रहोस् ।

यसरी नै बुद्धको शिक्षा अनुकूलको शान्ति क्षेत्र नेपाललाई बनाउन सकिनेछ ।

सत्य :

आजभोलि मानिसहरू राजनीतिलाई फोहोरी खेल, भूठ बोल्नु, ठगठाग र छलछाम गर्नु सम्भन्छन् । सामन्ती शोषक र पूँजीपति वर्गको राजनीति निश्चित रूपले भूठा प्रचार, भूठा आश्वासन, भूठा प्रशंसा (Flattery), चाप्लुसी, चाटुकारिता, चुगली र चाकडीमा आधारित हुन्छ ।

जुन भूठ, फरेब, जालभेल र फटाहा र जनतालाई व्यवहारमा धोका दिने भूठा प्रतिज्ञा सामन्तीहरू तथा पूँजीवादी राजनीतिमा जरुरत पर्दछ, त्यस्तो कुनै भूग, फरेब जालभेल र फटाहा र जनतालाई धोका दिने भूठा प्रतिज्ञा सामन्तीहरू तथा पूँजीवादी राजनीतिमा जरुरत पर्दछ, त्यस्तो कुनै भूठ, फरेब, जाल, भेल र फटाही र जनतालाई धोका दिने प्रतिज्ञा कम्युनिष्ट राजनीतिमा जरुरत पर्दैन । कारण कम्युनिष्टहरूले जनतालाई शोषण, दमन र धोका दिएर राजनीति गर्नु छैन । लेनिनको भनाई हो “भूठ बोल्नु पतनको बाटो हो ।”

जबसम्म सामन्ती अथवा पूँजीवादी व्यवस्था रहनेछ, जनता साँचो बोलेर बाँचन पनि सक्दैन । सामन्ती अथवा पूँजीवादी समाजमा असत्य नै मानव जीवनको एक अभिन्न अङ्ग बन्न गएको हुन्छ । यहाँ राजनीतिले कोहोरो षड्यन्त्र (Dirty Tricks) को रूप लिन करै लाग्छ ।

शोषण र दमनपूर्ण व्यवस्था खतम गरेर तथा मानिसले मानिसलाई मानिस सरह व्यवहार गर्ने समाजवादी व्यवस्था स्थापना गरेर नै असत्य बोल्नु पर्ने स्थिति खतम भएर जान्छ र “सत्य बोल” भन्ने बुद्धको शिक्षाले व्यावहारिक रूप लिन सक्नेछ । बुद्धको शिक्षा हो “कसैको हृदय जित्न चाटुकारिता (Flattery) नगर । तर सामन्ती व्यवस्थामा चाटुकारिता नै पदोन्नति र धन प्राप्त गर्ने मार्ग बन्न गएको छ । गौतम बुद्धको अर्को शिक्षा हो, आफूले गर्न नसक्ने कुराको कबुल नगर ।” यहाँ शासकहरू जनतालाई भुलाउन यस्तै भूठा आश्वासन र कबुल गर्ने गर्छन् । सबै जनताको गाँस, बाँस र कपासको कुरा गर्छन्, तर व्यावहारमा बेकारी र महँगी बढाउँदै जनताको गाँस, बाँस र कपास भन् भन् छिनेर उनीहरूलाई नाङ्गे, भोको र आश्रयहीन बनाउँदै लगेको हामी पाउँछौं ।

जबसम्म कुनै देशमा सामन्ती अथवा पूँजीवादी शोषण, दमन रहनेछ, “सत्य” भन्ने कुरो बत्ति बालेर खोज्न गए पनि पाईने छैन ।

हो अवश्य पनि सामन्ती अथवा पूँजीवादी शोषण, दमनको विरोधमा संघर्षरत व्यक्तिको भने असत्यसँग कुनै सरोकार रहँदैन । कारण मानव कल्याणको निम्ति असत्य बोल्न कुनै जरुरत छैन ।

मानिसहरूको राजनीतिक तथा आर्थिक जीवन सुरक्षित र निश्चिन्त भएमा नै जनमानसबाट असत्य बोल्ने चलन स्वतः लोप भएर जानेछ ।

अधित्यान (दृढ संकल्प) :

गौतम बुद्धले प्रतिपादन गरेको अर्को दैवी गुण हो, “दृढ संकल्प” । मानिसमा दृढ संकल्प नहुञ्जेल कुनै काम सफल हुन सक्दैन । स्पष्टतः गौतम बुद्धले प्रतिपादन गरेको शान्ति, अन्याय, अत्याचारको अगाडि शीर भुकाएर प्राप्त गर्ने शान्ति होइन । विश्वबाट मानवको दुःख, दरिद्रता, शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचार समुल नष्ट गरी यस विश्वमा बहुजनको हीतको निम्ति बहुजनको सुखको निम्ति, सबैको कल्याणको निम्ति काम गर्ने “दृढ संकल्प” नै दृढ संकल्प हो । ‘वीर्य, सत्य, मैत्री, उपेक्षा’ इत्यादी अरू गुणहरूको पालनको

निम्ति पनि दृढ संकल्पकै जरुरत छ । 'वीर्य' ले शारीरिक स्वस्थताको साथै मानसिक शक्तिलाई बढाउँछ भने, वीर्य पालनको निम्ति पनि "दृढ संकल्प" को उत्तिकै जरुरत छ ।

हर कार्यको सफलताको निम्ति 'वीर्य' र 'दृढ संकल्प' को आवश्यकता छ । दृढ संकल्पले मानिसको बाटो बाट सबै अड्डाहरू पन्छाउन मद्दत गर्नेछ । इस्पाट जस्तो दृढ मनोबललाई कुनै आपद् अथवा संकटले विचलित गर्न सक्दैन । दृढ संकल्प भएको मानिसको व्यावहार एकातिर फूल जस्तै नरम हुन्छ भने अर्कातिर आफ्नो सिद्धान्त र लक्ष्यमा उ हिमालय भैं अटल रहन्छ । लेनिनको बारे भनिन्छ वहाँ व्यावहारमा बच्च जस्तै सीधा हुनु हुन्छ भने आफ्नो सिद्धान्तमा चट्टान जस्तै दृढ हुनु हुन्छ । सिद्धान्तको मामिलामा वहाँले कहिल्यै कसैलाई रिआयत दिनु भएन । कार्ल मार्क्सको दुई संकल्प उत्तिकै स्मरणीय छ । विश्वका शोषित पीडित मेहनतकश जनताको मुक्ति र संसारमा मानवलाई दासताबाट मुक्त गरी यस विश्वको मालिकको रूपमा स्थापना गर्ने कार्यमा लाग्दा मार्क्सले कुन दुःख भोग्नु परेन, तर हिमालय भैं अटल मार्क्स आफ्नो कार्यबाट कहिल्यै विचलित भएन । भोक, प्यास, दुःख, अपमान सारा सहेर वहाँले शोषण, दमनबाट मुक्त नयाँ समाज बनाउने मार्ग देखाएर जानुभयो, जसलाई नै मार्क्सवाद भनिन्छ र जुन मार्क्सवादले आज विश्व मानवलाई सफलताका साथ नयाँ जीवन बनाउने बाटो देखाइरहेको छ र आजसम्म दुई तिहाई विश्व सामन्ती शोषण, दमन र साम्राज्यवादी उत्पीडनबाट मुक्त भएर आफ्नो र आफ्नो देशको निरन्तर विकास गरी सबैको सुख समृद्धि बढाउँदै लगेको छ र विश्वमा व्यावहारिक रूपले कसैको दया मायामा दान लिएर बाँच्नु नपर्ने स्थिति तयार भएको छ, एक दोश्रोलाई करुणा गर्नुपर्ने स्थिति नै खतम भई विश्व मानवबीच आपसमा भित्री दिलै देखिको मैत्री र शान्तिको वातावरण सृष्टि हुन गएको छ र सही मानेमा मानिसले कमसे कम सामन्त र साम्राज्यवादबाट मुक्त भई व्यावहारिक रूपले शान्तिपूर्ण जीवन बिताउने मौका पाएको छ र आज मार्क्सवाद र लेनिनवादमा आधारित देशहरू 'विश्व युद्ध'लाई असम्भव बनाएर विश्व शान्तिको निम्ति निरन्तर प्रयास गरिरहेका छन् ।

मार्क्सको भनाई हो, 'विश्वलाई बदल्नु पर्छ र बदल्न सकिन्छ ।' मार्क्सको यो लक्ष्य वहाँले आफ्नो जीवनकालमै पूरा गरेर जान सक्नु भएन तर वहाँको इस्पात जस्तो र कहिल्यै विचलित नहुने दृढ संकल्पको देन हो कि आज मानवले मार्क्सवादको रूपमा एउटा यस्तो ज्योति पाएको छ जसले मानिसहरूलाई मुक्तिको बाटो देखाई रहेको छ भने शोषण, दमनबाट मुक्त मानिसहरूलाई निरन्तर विकास गरी सामूहिक रूपले सुख, समृद्धितिर लम्कने बाटो देखाई रहेछ र मानिसले व्यावहारिक रूपले मानव धर्मको रक्षा गर्न सक्ने स्थिति पैदा गरिदिएको छ ।

दृढ संकल्प सम्पूर्ण मानवलाई सुख दिनको निम्ति, सम्पूर्ण मानवको हीत गर्नको निम्ति, सबैको कल्याणको निम्ति र मानवलाई दानव र राक्षसहरूको हातबाट मुक्त गरी

सबैले स्वच्छ र स्वतन्त्र जीवन बिताउन पाउनुको निम्ति हो । यसैले यो गुण एक महत्वपूर्ण दैवी गुण हो । यदि यही दृढ संकल्प मानिसमाथि शोषण, दमनमा जकडेर आफ्नै स्वार्थ रक्षाको निम्ति उपयोग हुन्छ भने यस्तो दृढ संकल्पले मानिसलाई खुँखार दानव र राक्षसमा पनि परिणत गर्न सक्छ ।

मैत्री :

सम्पूर्ण जनतामा करुणा र मैत्रीको उत्तिकै जरुरत छ । अर्काको दुःखलाई दुःख नठान्ने तथा सम्पूर्ण दुःख आपत्मा परेका जनताप्रति मैत्रीभाव नराखेले कुनै हालतमा देश र जनताको कल्याण गर्न सक्दैन । सत्य, करुणा, मैत्री तीन वटा कुराहरूमा श्री कृष्णले पनि गीतामा उत्तिकै जोड दिएको पाइन्छ । तर मैत्री दुष्टहरूको कुकृत्य माथि आँखा चिम्लनको निम्ति नभइ, मानवलाई दुष्टहरूको शोषण र दमनबाट मुक्त गर्नको निम्ति आम जनताप्रति करुणा र मैत्री अति आवश्यक गुणहरू हुन् ।

मैत्रीभाव समाज व्यवस्थाको निम्ति नभई नहुने गुण हो । पूँजीवादमा मानिसको नाता पैसामा हुन्छ । आमा, बाबुसँग छोराछोरीको नाता मानवताको आधारमा होइन पैसाकै आधारमा हुन्छ । सामन्ती समाजमा मेहनतकश जनता र सामन्ती शोषकको बीचमा मैत्री असम्भव छ । यति मात्र होइन जनता-जनता बीच पनि कुनै व्यक्ति अलिकति पनि कमजोर हुन्छ भने ती दुईको बीच मैत्रीको सट्टा बलियाले निर्धोलाई उसको कमजोरीको फाईदा उठाएर गिद्धले लाश लुछे भैं लुछ्छन् थाल्छ, आपत्मा कमजोरलाई मदत गर्नुको सट्टा उसको घरवार जग्गा-जमि आफ्नो पार्न थाल्छ । यहाँ बुद्धको मूर्ति पूजा हुन्छ, बुद्धका किताबहरूको पाठ हुन्छ, कथा सुनिन्छ, तर व्यावहारमा एकले अर्कोलाई शोषण गर्ने र बर्बाद गर्ने काम बन्द हुँदैन ।

समाजवादी समाजमा खास गरी साम्यवादी समाजमा नै मानिस मानिसबीच प्रेम भाव र पूर्ण मैत्रीको सम्भावना रहन्छ । कम्युनिष्टहरू साम्प्रदायिकता, जातीय भेदभाव र इलावादको विरोध गरी विश्व भ्रातृत्व र मैत्रीमा विश्वास राख्छन् र एकले अर्काको शोषण गरी बर्बाद गर्ने कुरोमा विरोध गर्छन् । यहाँ आर्थिक राजनीतिक समानताले गर्दा कसैले कसैलाई शोषण र दमन गर्ने कुरा स्वतः लोप भएर जान्छ र आपसमा मैत्री भाव स्वभावतः विकास भएर आउँछ ।

समाजवादी पहिलो खुड्किलो राष्ट्रिय प्रजातन्त्रदेखि नै यो मैत्री भावले व्यावहारिक रूप लिन थाल्छ ।

जहाँसम्म करुणाको सवाल छ, समाजवादी समाजमा एकले अर्काको दुःखमा करुणा स्वाभाविक भएर पनि त्यहाँ करुणाको आवश्यकता भन् भन् खतम हुँदै जान्छ । जहाँ दीन-दुःखी भन्ने कुरा नै मेटिसकेको हुन्छ, आर्थिक र राजनीतिक समानता छ, उहाँ करुणाको नाममा दुई पैसा दान दिने, एक छाक खाउने, दही-च्यूरा बाँड्ने अथवा लाखौंलाई वास्ता नगरी उनीहरू मध्ये २-४ सय मानिसलाई कम्मल बाँडी अनि यो कुरो रेडियोबाट फुक्ने चलन स्वतः खतम हुँदै जान्छ ।

मेहनतकश जनताको खुन चुसी लाखौं, करोडौं, अरबौं रुपैया जम्मा गरी लाखौं लाख जनतालाई कसरी बाँच्ने भन्ने समस्या उत्पन्न गरी उहाँ गरिबहरूलाई दुई पैसा दान दिनु, एक छाक खाउनु र अनि २-४ कम्मल बाँड्नु मैत्री होइन, न त करुणा नै हो ।

स्पष्ट छ, जसको मानवप्रति करुणा र मैत्री भाव छ उसले जनताको दीन-दुःखी हुनुपर्ने स्थिति नै खतम गरी सम्पूर्ण मानवको जीवन सुखी, सम्पन्न र सुनिश्चित गर्ने वैज्ञानिक समाजवादी व्यवस्था स्थापना गर्ने कार्यमा संलग्न रहनु अथवा यसको पहिलो चरण राष्ट्रिय प्रजातन्त्र स्थापनाको निम्ति निःस्वार्थ भावले आफ्नो दुःख-सुख, मान-अपमान लाभ हानीको वास्ता नगरी काम गर्नु नै करुणा र मैत्रीको लक्षण हो ।

उपेक्षा :

निश्चय पनि आफ्नो देश र जनताको निम्ति, उनीहरूको हक र अधिकारको निम्ति उनीहरूको जीवनमा नयाँ परिवर्तन ल्याउनेको निम्ति देशमा सम्पूर्ण जनताको जीवन सुखी, सम्पन्न र सुनिश्चित पार्नको निम्ति देशभक्तहरूले आफ्नो दुःख-सुख, मान-अपमान, लाभ-हानीको वास्ता नगरी विश्वका सम्पूर्ण मान, पद र धन सम्पत्तिमा उपेक्षा भाव राख्नै पर्छ । अर्काको मेहनतले कमाएको धनमा आँखा नलगाउनु पनि उपेक्षा नै हो । आफ्नो लक्ष्य पूर्तिको निम्ति अगाडि बढ्दा आफ्नो शरीर प्रति उपेक्षा हुनै पर्छ । यही शिक्षा हामी श्री कृष्णको गीतामा पनि पाउँछौं ।

तर फटाहा सामन्तहरू र पूँजीपतिहरूको कुअन्नमा पालिएका तथा कथित साधु र स्वामीहरूले मानिसहरूलाई, खास गरी मेहनतकश जनतालाई, यसको उल्टै अर्थ सिकाएर शोषकहरूको शोषणप्रति पनि बेवास्ता गरी आफ्नो धन-सम्पत्ति र शरीर प्रति नै “उपेक्षा भाव” राखि आफ्नो दीन-दुःखी दरिद्र हालतलाई आँखा चिम्ली सहने कुरो सिकाउँछन् । के शोषक अत्याचारीहरूको शोषण दमन सहनु आफ्नो अधिकार समेत त्याग्नु नै “उपेक्षा” हो ? के गौतम बुद्धको यही शिक्षा हो ? अनि ती पथ-भ्रष्ट धर्म प्रचारकहरू जनतालाई आफूमाथिको शोषण-दमनप्रति आँखा चिम्ली बुद्धको मूर्ति पूजा तथा ब्रत आदि गराएर, भजनमा भुलाएर शोषकहरूको शोषण र दमनलाई चीर स्थायी राख्ने काम गर्छन् र यस्ता

सेवा बापत यिनीहरू शोषकहरूबाट विभिन्न मान-पदवी र मोटो रकमले पुरस्कृत हुन्छन् । जनतालाई “उपेक्षा” सिकाउने धर्मगुरुहरू आनन्दमय जीवन बिताउँछन् भने के भगवान बुद्धको “उपेक्षा” को सार्थकता यही हो त ?

गौतम बुद्धले बालक कालमा नै हामीलाई अन्यायको विरोधमा संघर्ष गर्नुपर्ने पाठ पढाई सकेको छ । यदि “उपेक्षा” को मतलब सम्पूर्ण कुराको बिना कारण त्याग हो भने सिद्धार्थ गौतमले हाँसलाई “उपेक्षा” को नाउँमा शरीर त्याग्ने पाठ पढाएर दुष्ट देवदत्तको भोजन बनाउन दिने थिए । हाँसलाई बचाउनको निम्ति गौतमले देवदत्तको विरोधमा संघर्ष गरे तथा हाँसलाई बचाए पनि । उपेक्षा दीन-दुःखीको जीवनमा नयाँ परिवर्तनको निम्ति हुनुपरेको छ, न कि शोषक र अत्याचारीहरूको स्वार्थ रक्षाको निम्ति, उपेक्षा विश्व मानव जातिको भलाईको निम्ति, आफ्नो साथी भाई, नाता कुटुम्ब र दीन-दुःखीको आपद् टार्नको निम्ति पनि आवश्यक पर्न जान्छ । तर उपेक्षा शोषण व्यवस्थालाई चीर स्थायी राख्नको निम्ति भने कदापि होइन ।

मुदिता :

गौतम बुद्धको दिव्य उपदेश मध्ये अर्को महत्वपूर्ण उपदेश हो “मुदिता” । अर्काको उन्नती र सफलतासं डाह नगरी खुसी मनाउनु नै “मुदिता” हो ।

आजक कसैको पदोन्नति अथवा सफलतामा शुभकामना दिने चलन “मुदिता” को लक्षण हो । नेपालमा आफन्तहरूको उन्नति र सफलतामा “सगुन” दिन जाने चलन पनि “मुदिता” कै लक्षण हो ।

तर कुअन्नबाट प्रभावित धर्मगुरुहरूले शोषकहरूले अन्य मेहनतकश जनतामाथि शोषण र दमन गरी कमाएको धनमा पनि “मुदिता” को नाउँमा खुसी भएर डाह नगर्ने कुरा सिकाउँछन् । यसप्रकारका धर्मगुरुहरूले “उपेक्षा” र “मुदिता” को अर्थलाई अनर्थ गरी शोषक सामन्तहरू र पूँजीपति वर्ग तथा साम्राज्यवादी उत्पीडकहरूको सेवामा आफूलाई अर्पण गरेका छन् । यस्तो स्थितिमा आश्चर्य छैन कि जापानको कुनै एउटा बौद्ध केन्द्रमा त्यहाँका पूँजीपतिहरूले असीमित धन खन्याई राखेका छन् र बौद्ध धर्मको नाउँमा त्यहाँको पूँजीवादी व्यवस्थामा कुनै आँच नआउने गरी “उपेक्षा” र “मुदिता” को पाठ पढाएर त्यहाँको मजदूरहरूलाई भटमासको खोले खाएर पनि सन्तोष भई शान्त रहने र शोषकहरूको ऐश-आराममा डाहा नगर्ने शिक्षा दिइराखेका छन् । यस्तो उल्टो शिक्षा ती बौद्ध धर्मगुरुहरूले मात्र मोइन अरू विभिन्न यस्तै प्रकारका धर्म प्रचारकहरूले पनि उल्टो शिक्षा दिने गरेका छन् ।

निश्चय पनि “उपेक्षा” र “मुदिता”को मतलब शोषकहरूद्वारा मनुष्य समाजको शोषण गराई मानिसहरूलाई धुरु धुरु रुलाउने शोषकहरूको उन्नतिमा पनि हर्षे मात्र होइन । एक जना शोषकको उन्नतिमा हजारौंको जीवन बर्बाद छ, लाखौंको आँखामा आँशु भरिन्छ ।

स्पष्टतः मुदिता र उपेक्षाको नाउँमा शोषण र दमनलाई सहेर बस्नु अपराध हो । उपेक्षा भन्नाले धन-सम्पत्ति, भोग ऐश्वर्य प्रति पनि उपेक्षा । यी सबै कुराहरूमा उपेक्षा किन गर्ने ? के शोषक र अत्याचारिहरूलाई पोस्नको निम्ति गर्ने ? अथवा देश र जनतालाई हर बखत दुःख, दरिद्रतामा गाडि राख्नको निम्ति गर्ने ? के बुद्धले यहीं खोजेका हुन् ? कदापि होइन । मानिसलाई अर्काको श्रम चोरी गर्ने हक कदापि हुनै सक्दैन । भोग ऐश्वर्यको खोजीमा नै मानिस भ्रष्ट हुन थाल्छ । भोग ऐश्वर्यमा दुब्ने मानिसले सबै प्रति करुणा र मैत्री भाव राख्न सक्दैन र मानव प्रतिको कर्तव्य बिर्सन थाल्छ । सम्पूर्ण मानवको कल्याणमा लाग्दा अथवा जनतालाई शोषण दमनबाट मुक्त गर्ने कार्यमा संलग्न हुँदा आफ्नो निजी सुख-सुविधा, भोग विलास, धन सम्पत्ति प्रति उपेक्षा गर्न करै लाग्छ । उपेक्षाको मतलब यो होइन कि मानिसले आफूमाथि शोषण र दमन गराएर आफ्नो जायज राजनैतिक तथा आर्थिक हक पनि नखोजौं र मुदिताको नाउँमा शोषण व्यवस्थालाई चीर स्थायी बनाई राखौं ।

उपेक्षा र मुदिता सम्पूर्ण मानवको कल्याणको निम्ति हो, नकि शोषकहरूको शोषण, दमन र अत्याचारलाई चीर स्थायी राख्नको निम्ति । बरु विश्वबाट शोषण, दमन र अत्याचारको जरै उखेल्नको निम्ति मानिसको निःस्वार्थता, उपेक्षा र मुदिताको जरुरत परेको छ । अर्काको मेहनतले कमाएको धन माथी लोभ नगर्नु नै उपेक्षा हो र अर्काले सुफत मेहनतद्वारा पाएको सफलतामा खुसी हुनु नै “मुदिता” हो । भगवान बुद्ध अतिवादका विरोधी हुन् । आफू माथी शोषण गराएर लाटो भएर सहेर बस्नु अतिवादको एक छेउ हो भने अर्काको सुफत मेहनतद्वारा कमाएको धनमा आँखा गाडि भ्रष्टाचारद्वारा सो धन आफ्नो हात पार्नु अतिवादको अर्को छेउ हो । स्पष्टतः भगवान बुद्ध शोषण गराउने पक्षमा होइन, शोषण र दमनबाट मेहनतकश जनतालाई मुक्त गर्ने पक्षमा छन् । यस कार्यको निम्ति आफ्नो भन्ने सबै कुराको त्याग गर्नु र मानव समाजको उत्थान, छरछिमेकी इत्यादीद्वारा सम्यक आजीविकाद्वारा उन्नति गरेको डाह नगरी खुसी हुनु मुदिता हो ।

त्रिरत्न :

बौद्ध दर्शनले “बुद्ध, धर्म र संघ” ३ कुरालाई रत्न मानेका छन् र अक्सर “बुद्ध, धर्म र संघ” को शरणमा जाने कुरा गर्छन् । यसैकारण यो ३ वटा कुराहरूलाई पनि हेरौं ।

बुद्ध :

भगवान बुद्धले निर्वाणको बेला आफ्नो शिष्य, भिक्षुहरूलाई भने “जसले यो मेरो शरीरलाई चिन्दछ, त्यसले मलाई चिन्दैन । जसले मेरो सिद्धान्त अथवा शिक्षालाई चिन्दछ, उसले नै मलाई चिन्दछ ।” अनि एक ठाउँमा भनेका छन्, “शरीरलाई पात्र मानी र यसलाई ज्ञानले भरेपछि बुद्ध भयो ।”

स्पष्टतः बुद्ध चाहँदैनन् कि आफूलाई सबैले व्यक्तिगत रूपले मानुन् । बुद्धको माने ज्ञानी हो अर्थात् ज्ञान भएको मानिस यसैकारण बुद्ध चाहन्छन् कि कसैले उनको शरीर, मूर्ति अथवा व्यक्ति पूजा नगरुन् बरु सबै ज्ञानको प्राप्तिर लागुन् । आफूले सिकाएका ज्ञानहरू, उपदेशहरू याद गरुन् र यसै ज्ञानलाई व्यावहारिक रूप देउन् । बुद्धको शरण जानुको मतलब हो । ज्ञानको शरणमा जानु । “ऋतेः ज्ञानान्मुक्ति” । ज्ञान नभई मुक्ति हुँदैन । कृष्णले गीतामा भनेका छन्, “नहि ज्ञानेन सद्रशं पवित्रमिह विद्यते ।” अर्थात् “ज्ञानभन्दा पवित्र अरु कुनै कुरो छैन ।”

श्री कृष्णले ईश्वरको कल्पना गरी सबैभन्दा पवित्र ईश्वर हो भनेनन् । उनले भने कि “ज्ञान नै सबैभन्दा पवित्र हो ।” भगवान् बुद्धले पनि “ज्ञानमा नै जोड दिएका छन्” र ज्ञान प्राप्त गरेर नै मानिसले बुद्धत्व प्राप्त गर्दछ । “तत्त्व ज्ञान” प्राप्त गर्नु, “आत्म ज्ञान” प्राप्त गर्नु, आफू र अरूको भेद नदेख्नु, सबैप्रति दया, माया, करुणाले युक्त हुनु अन्याय, अत्याचारको विरोध गर्दा आफ्नो शरीरलाई तृण बराबर सम्भरेर मानवमाथिको शोषण, दमन, अत्याचारलाई निर्मूल पारी सम्पूर्ण मानवको निम्ति सुख, समृद्धि र आत्मोन्नतिको बाटो खोल्नु नै ज्ञानको सार हो ।

धर्म :

ज्ञान त्यसबेलासम्म काम लाग्दैन, जुनबेलासम्म त्यो ज्ञानले व्यावहारिक रूप लिँदैन । सत्य ज्ञानलाई व्यावहारिक रूप दिनु नै धर्म हो । धर्म स्वर्ग जानको निम्ति होइन, मानवको सेवाको निम्ति हो । मानव र मानव समाजप्रति जिम्मेवारीपूर्ण र कर्तव्यनिष्ठ कार्य नै धर्म हो ।

अधर्म :

अर्कालाई दुःख दिनु, अर्कालाई बर्बाद गरी दिनु, अर्कालाई परेको आपद्मा बेवास्ता गरी आफ्नै दुनो सोभ्नु गर्नु, अर्काको हक अधिकार मास्नु सबै कुरा अधर्म हुन् । जनताको हीत विपरीत काम गर्नु, जनतालाई रुलाउनु र जनताको अधिकार छिन्नु महापाप हो । जब भरतलाई यो लाग्छना लाग्यो कि रामलाई बनवास पठाउनमा उनको हात छ, तब उनले

भने, 'यदि मैले यस्तो चिताएको भए मलाई जन-विरोधी भएको पाप लागोस् ।' श्रीमद् भागवत्मा भनिएको छ कि जनताको आँशुमा ठूलो शक्ति छ, जसले जनतालाई रुवाउँछ, जनताको त्यो आँशुले शक्तिशाली शासकहरूको पनि सत्यानाश गरी दिन्छ ।

महापुरुषहरूले धर्मलाई ३ भागमा बाँडेका छन् सत्व, रज र तम । तमो धर्म त्यो हो जो अन्धविश्वासमा आधारित छ । तमःको अर्थ अन्धकार हो, अज्ञान हो । अन्धकारमा परेका र अज्ञानीहरूले मोहमा परी संकुचित भावनाले प्रेरित भएर, साम्प्रदायिक भावनासमेत लिएर मानव मानवमा विद्वेष फैलाउने काम गर्छन् । धर्मकै नाममा भगडा, फसाद, मारकाट आदि तमो धर्ममा लागेकाहरूले गर्ने काम हुन् । यिनीहरू जनकल्याणको निमित्त काम गर्नुभन्दा तमासा देखाउनका लागि धर्मको ढोङ्ग रच्छन् । मन्द बुद्धि भएकाहरू धर्मको मर्मलाई नबुझी धर्मकै नाउँमा अर्कालाई द्वेष गरेर हिँड्छन् ।

अन्धविश्वासमा परेर धर्म कै नाउँमा मानिसले मानिसलाई भोग दिन्छन् । कतिपय वैज्ञानिकहरूलाई वैज्ञानिक खोजको निमित्त धर्म कै नाउँमा प्राण दिइ, कतिलाई खम्बामा बाँधी जलाई । धर्मकै नाउँमा पुराना जमानामा महिलाहरूलाई जिउँदै सती बनाएर मरेको पुरुषसँगै जलाएर पठाउने काम भयो ।

जसले पूर्वाग्रहमा परी अर्काको धर्ममा के दोष अथाव गुण छ विचार नगरी धार्मिक कलह उत्पन्न गर्दछ त्यो पनि अन्धविश्वासमा फँसेको तमो धर्मी हो ।

रजो धर्म :

मानवताबाट अलग गङ्गास्नान, देवताहरूको पूजा पाठ, जात्रा र भजन मण्डली इत्यादी रजो धर्मका लक्षणहरू हुन् । महादेव पार्वतीको एउटा कथा यहाँ प्रासंगिक होला । पार्वतीले भनिन्, 'यतिका मानिसहरू गङ्गास्थान गर्छन्, हजुरको पूजा गर्छन्, ब्रत बस्छन्, निराहार बस्छन् तर उनीहरू सबै कैलाशमा आएको देखिन्न ।' महादेवले पार्वतीलाई जवाफ दिनुभन्दा एउटा दरिद्र र बिरामी मान्छे भएर बाटोमा लेटि रहे । तर यी भक्तहरू कसैले पनि त्यो असहाय मान्छेलाई हेरेनन्, आ-आफ्नै धुनमा मस्त, गङ्गाजीको पानी ल्याउँदै फलफूल ल्याउँदै महादेवको मूर्तिलाई चढाउँदै गए । महादेवले भने, 'हे-यौ ? यिनीहरू कतिको धर्मात्मा रहेछन् त ? जिउँदा महादेवको वास्ता छैन, शिवलिङ्गमा गङ्गाजल, फलफूल चढाएर के धर्म भयो ?' यस्तो मानवतारहित धर्मले मानिसको अधोगति हुन्छ, अथाव उनका सम्पूर्ण कार्य धुलोमा मिलेर जान्छ ।

सामन्तहरूले देवताहरूलाई पनि घुस्याहा बनाई दिएका छन् र धर्मलाई आफ्नो काला कर्तुत र अपराध लुकाउने साधन बनाएका छन् । अर्को माथी शोषण, दमन, अन्याय,

अत्याचार गरेर करोडौं धन जम्मा गर्यो अनि १०-२० हजार देवतालाई चढायो । भन्ठान्छन् यति घु पाएपछि भगवान अथवा देवताहरूले सम्पूर्ण पाप पचाउनमा उसलाई मदत गर्ने छन् ।

एक पटक इटालीको चुनावमा भेतिकनको पोपले सबै क्याथोलिक धर्मावलम्बीहरूलाई धर्मको नाउँमा कम्युनिष्टहरूलाई भोट नदेऊ भन्ने आदेश दियो । यसो गरेर त्यो पोपले धर्म गर्यो वा अधर्म गर्यो ? पक्षपात पूर्ण नीति लिएर उसले अधर्म गर्यो । मानिसहरूलाई अन्धविश्वासमा फस्यो । समस्त शोषित पीडित जनताको समस्या समाधान गर्न चाहने कम्युनिष्टहरूको विरोध गरी पूँजीवादी शोषकहरूको रक्षा गर्यो, जनतालाई सदा-सदा शोषकको चक्कीमा पिल्सिराख्ने षड्यन्त्र गर्यो । यस्तो धर्म तामस धर्मको नमूना हो ।

सत्त्व धर्म :

मानिसहरू धर्मको नाउँमा मानवप्रतिको आफ्नो कर्तव्यबाट धेरै टाढा गएको हुनाले नै श्री कृष्णले गीतामा भनेका हुन्, “सम्पूर्ण धर्महरू छोडिदेऊ, मेरो शरणमा आऊ ।” श्री कृष्णको ‘म’ आफू स्वयम् नभै सम्पूर्ण मानव भएको हुँदा श्री कृष्णको उपदेश हो मानिसहरूले गरेर आएका अगडम् बगडम् सम्पूर्ण धर्म छोडेर मानवताको सेवा गर । श्री कृष्णको भनाई हो, ईश्वर कहीं छ भने मानिसहरूको हृदयमा छ ।

बुद्धको पनि उपदेश हो “सबैको हीतको निम्ति, सबैको सुखको निम्ति, लोकमाथि दया गर्नको निम्ति, देव मनुष्य सबैको कल्याण र हीत गर्नको निम्ति र सुख दिनको निम्ति तिमीहरू अब संसारमा विचरण गर ।”

स्पष्टतः मानव मात्रको कल्याण हुने कार्यमा लाग्नु जस्तो महान धर्म अरू कुनै पनि छैन । मानिसको हीत र कल्याणको पनि विभिन्न रूपहरू छन् । रोगीलाई औषधी दिनु कल्याण हो, विद्यार्थीहरूको निम्ति स्कूल खोल्नु पनि कल्याण हो । सडकमा भाँड दिएर शहर सफाई गर्नु पनि कल्याण हो । बुढाबुढीहरूलाई एक छाक खुवाउनु पनि कल्याण हो । गरिबलाई २ वटा कम्मल बाँडि दिनु पनि कल्याण हो । रुखको पातमा २ थोपा पानी दिनु पनि कल्याण हो ।

तर यी कल्याणकारी कार्यहरू सबै अस्थायी र अपूरा छन् । आज हामी यस्तो एउटा नयाँ समाज बनाउन सक्छौं जुन समाजमा २-४ जनालाई औषधी बाँड्ने होइन, सम्पूर्ण जनताको निम्ति स्वास्थ्यको ग्यारेण्टी गरी सम्पूर्ण मानवको निम्ति औषधी उपचार मुफ्तमा गर्ने, जहाँ एउटा स्कूल खोल्ने मात्र होइन, देशभरको बालबालिकाहरूको निम्ति पढाइको ग्यारेण्टी हुन्छ र कसैले पनि मेरो पैसा छैन कसरी पढौं भन्न पर्दैनन्, यस्तो समाज बनाउन

सक्छौं जहाँ एउटा बुढोलाई २ छाक खुवाउने होइन, सम्पूर्ण बुढाबुढीहरूलाई भत्ताको इन्तजाम गरी छोराछोरी नभएकाहरूलाई हेरचाह समेत गर्ने इन्तजाम गरी कुनै पनि बुढाबुढीले के गरी बाँच्ने भन्नु नपरोस् ।

यसरी मानिसहरूको समस्या गर्भदेखि मरण पर्यन्तको इन्तजाम गर्ने समाजवादी समाज व्यवस्था स्थापना गर्नमा इत्तचित्त भएर लोभ-मोह, शोक, तृष्णा इत्यादी सबैबाट मुक्त भएर लाग्नु र अनि यस्तो कार्यमा लाग्दा मैले धर्म कमाई राखेको छुं भन्ने भावना समेत नलिनु के परम धर्म होइन ? अथवा धर्मभन्दा पनि माथी उठेको कार्य होइन ?

माक्सवादले मानिसलाई यस्तै कार्यमा लाग्न सिकाउँछ र कम्युनिष्टहरूले यस्तो कार्य गर्दा धर्मको नाउँमा गर्दैनन्, आफ्नो कर्तव्य कर्म सम्भरेर गरेको हुन्छ । मलाई लाग्छ गौतम बुद्धले चाहेको पनि यही कुरो हो । यो मूल कार्यबाट अलग भागी यता उत्तिको काममा मात्र अल्झेर बस्छन् भने उसले गरेको धर्म तमो धर्म वा रजो धर्मभन्दा उत्कृष्ट धर्म भन्न सकिन्न ।

सिद्धार्थ गौतमले कार्य सत्व धर्मभन्दा पनि माथी उठेको कार्य थियो । सिद्धार्थ गौतमले हाँसलाई बचाउँदा त्यो कार्य गर्दा मैले धर्म कार्य गरिरहेछु भन्ने भावना उनमा लेस मात्र पनि थिएन । सत्व, रज, तमः तीनै गुणभन्दा माथी उठेको मानव धर्म थियो । श्री कृष्णले अर्जुनलाई यस्तै सत्व, रज, तम गुणबाट अर्थात् सत्व, रज, तम गुणमा आधारित धर्मभन्दा माथि उठेर “निस्त्रै गुण्य” हुने उपदेश दिएका थिए ।

गौतम बुद्धले धर्मको कुरा गर्दा तमो धर्म अथवा रजो धर्मको कुरा गरेका थिएनन् । मानव र मानव समाजप्रति जिम्मेवार भएर काम गर्ने धर्मका कुरा गरेका थिए । ज्ञानमा आधारित कर्तव्य कर्महरू गरेर नै मानिसले धर्मप्रति आफ्नो कर्तव्य पूरा गरेको हुन्छ । ज्ञान रहित, मानवता रहित अरू सम्पूर्ण धर्मको कुनै माने छैन । स्पष्टतः मानिसले धर्मभन्दा माथी उठेर सम्पूर्ण मानवको जीवन सुखी-सम्पन्न र सुनिश्चित गर्ने हेतुले सामाजिक परिवर्तन गर्नु धर्म मात्र नभई धर्म भन्दा माथी उठेको महामानवको कार्य हो र बुद्धत्व प्राप्त गर्ने बाटो हो ।

साम्राज्यवादी शोषकहरू माक्सवादको विरोधमा भन्छन् कि माक्सवाद मान्नेहरू अर्थात् धर्म नमान्ने कम्युनिष्टहरूको सरकार आयो भने ईसाई धर्म नै खतम भएर जानेछ । तर याद गर्नुपर्ने कुरा के भने कम्युनिष्टहरू न अधर्मी हुन्, न धर्म विरोधी हुन् । आज विश्वको सबैभन्दा अगाडि बढेको समाजवादी मुलुक सोभियत संघमा ईसाई धर्म, इस्लाम धर्म र बौद्ध धर्म ३ वटै धर्महरू इज्जतका साथ चालु छन् । जनवादी चीनमा सांस्कृतिक बेलाको अराजकतावादीहरूले नष्ट गरेका गुम्बाहरू फेरी चालु हुन लागेका छन् ।

कम्युनिष्टहरू शंकराचार्यले भैं हिंसात्मक कार्यद्वारा कसैको धर्म नष्ट गर्ने पक्षमा छैनन् । कसैको धार्मिक विश्वास माथी हमला गर्ने पक्षमा छैनन् । सोभियत संघको संविधानको धारा ३४ ले भन्दछ, सोभियत संघका नागरिकहरू जन्म, सामाजिक वा सम्पत्तिको स्थिति, वर्ण वा राष्ट्रियता, लिंग, शिक्षा वा भाषा, धर्म प्रतिको दृष्टिकोण, कामको प्रकार तथा प्रकृति, बसोबास वा अन्य स्थितिको भेदभाव बिना कानुनको सामु समान छन् । धारा ५२ ले भन्दछ, सोभियत संघका नागरिकहरूलाई अन्तस्करणको स्वतन्त्रता सुरक्षित छ अर्थात् कुनै पनि धर्म मान्ने वा नमान्ने र धार्मिक पूजा पाठ गर्ने वा नगर्ने प्रचार गर्ने अधिकार छ । धार्मिक आस्थाको सन्दर्भमा (वा आधारमा) कसैप्रति वैरभाव वा घृणा उक्साउने कुनै पनि कार्य प्रतिबन्धित छ । सोभियत संघमा मन्दिर-मस्जिद गिर्जाघर राज्यबाट र विद्यालय मन्दिर-मस्जिद-गिर्जाघरबाट अलग छ । धर्म मान्नु नमान्नु आ-आफ्नो इच्छा हो ।

यसको मतलब अधर्मी भएर अर्कालाई दुःख दिने र जथाभावी गर्ने वा नैतिकता विहीन भएर हिँड्ने पनि स्वतन्त्रता छ भन्ने होइन ।

धर्म गरोस्, सद् धर्म गरोस्, मानव मात्रको कल्याणमा लागोस्, पूजा गर्नेले गरुन्, नगर्नेले नगरुन्, यसमा सरकारले टाउको दुखाई हस्तक्षेप गर्ने कार्य गर्दैन ।

जहाँसम्म कम्युनिष्टहरूको सवाल छ, उनीहरू यसमा बहस गर्ने गर्छन्, सत्य र तथ्य पत्ता लगाउने काम गर्छन् तर कसैको धार्मिक आस्थामा चोट पुऱ्याउने काम गर्दैनन् । आफू सत्व, रज र तम धर्म भन्दा माथी उठेर मानव समाजको विकास गरी सम्पूर्ण मानवको जीवन सुखी, सम्पन्न र सुनिश्चित गर्न कार्यमा लाग्छन् र यसो गर्दा २ पैसा दान दिएर धर्म कमाए भन्नेहरूले भैं मैले धर्म कमाए भन्ठान्दैनन् र सिद्धार्थ गौतमले हाँसलाई बचाउँदा जसरी मनमा कुनै कुरा नराखी स्वतः गरे उस्तै नै कम्युनिष्टहरूले पनि सम्पूर्ण मानव र विश्व ब्रम्हाण्डको कल्याणको निम्ति मानव मात्रको निरन्तर विकासको निम्ति काम गर्छन् ।

संघ :

तीन रत्न मध्ये एउटा रत्न हो संघ । मानिस सामाजिक प्राणी भएको हुँदा एकलै बाँच्न सक्दैन । यो विश्वमा मानिस नै सबैभन्दा कमजोर प्राणी हो र मानिस नै सबैभन्दा शक्तिशाली प्राणी पनि हो । मानिस जन्मन्छ, यति लाचार भएर जन्मन्छ कि केही गर्न सक्दैन । टट्टी पिसाबको निम्ति पनि कसै न कसैको भर पर्नुपर्छ । कुखुराको चल्लाले जस्तै मान्छेले जन्मने बित्तिकै खाना खोजेर खान सक्दैन, न त ऊ घोडाको बच्चा जति नै दौड्न सक्छ, न चरा भैं उड्न सक्छ, न माछा भैं पौड्न सक्छ । तर उही मानिस आफ्नो पराक्रमले चरा

उड्न नसक्ने ठाउँ चन्द्रमासम्म उडेर पुगेका छन्, काठमाडौँबाट दिल्ली एक घण्टामा उडेर पुग्छ, माछाले पार गर्न नसक्ने समुद्र पार गरी लिन्छ, घोडा भन्दा छिटो दौडी काठमाडौँबाट पोखरा ६ घण्टामा पुग्न सक्छ ।

एकलो मान्छेबाट यो असम्भव छ । भनिन्छ, “संघ शक्ति कलौ युगे” यो शोषण-दमन, अत्याचार भ्रष्टाचारले भरेको समाजमा जनताले आफूलाई बचाउने एउटै शक्ति हो “संघ” वा “संगठन” आज मानिसहरूले संगठनकै बलले आफूमाथिको शोषण-दमनलाई उखेलेर फ्याँकि दिएका छन् । शोषक सामन्ती तथा पूँजीवादी समाजलाई उखेलेर समाजवादी समाज अथवा यसको पहिलो खुड्किलोको रूपमा राष्ट्रिय प्रजातन्त्रको स्थापना गरेका छन् । हाम्रै नेपालमा जनताको संगठन कै बलले राणा शाही उखेलिए । तर पनि आज पञ्चायती सरकारले फेरी पनि संगठन माथी प्रतिबन्ध लगाएको छ । हुन त राणा शाहीले पनि जनतालाई संगठन गर्न दिएर राणा शाही फ्याँकिएको होइन । जति सुकै दबाए पनि जनताले आफ्नो आवश्यकताअनुसार संगठन गरेर लिई हाल्दा रहेछन् ।

बुद्धले भनेका छन्, “परिवर्तनबाट कुनै वस्तु स्वतन्त्र छैन ।” हो अवश्य परिवर्तनको फल चावल कुहेर माटो भए जस्तै पनि हुन सक्न, तर मानिसको प्रयासले उही चावलको “खीर” पनि बन्न सक्छ । हरेक असल कामको निम्ति मानिसको प्रयासको जरुरत पर्दछ, र सो प्रयास सफल पार्न ‘संघ’ को पनि जरुरत छ । चाहे सो ‘संघ’ धर्म प्रचारको निम्ति होस् अथवा सामाजिक परिवर्तनको निम्ति होस् ।

बुद्धत्व :

गौतम बुद्धले “बुद्ध” को अथवा “बुद्धत्व” प्राप्त गरेका मानिसको ५ लक्षणहरू बताएका छन् । ती ५ लक्षणहरू हुन्,

(१) उत्कृष्ट व्यावहार (२) उत्कृष्ट दृष्टिकोण (३) परिपूर्ण प्रज्ञा (४) उपदेश दिने उत्कृष्ट क्षमता (५) मानिसलाई आफ्ना उपदेश पालन गराएर मार्ग दर्शन गराउन सक्ने शक्ति ।

यी ५ वटै कुराहरू आपसमा सम्बन्धित छन् र एउटै मालामा ५ मोती हुन् । यसमा सबैभन्दा पहिलो महत्वको कुरो हो ‘परिपूर्ण प्रज्ञा’ ।

परिपूर्ण प्रज्ञा :

‘परिपूर्ण प्रज्ञा’ विज्ञान, दर्शन, राजनीति, अर्थनीति, सामाजिक नियम इत्यादी सम्पूर्ण ज्ञानको निचोड हो जसले मानव समाजलाई बाटो देखाउन सकोस् । आजकाल कतिपय विद्वानहरू दर्शनलाई राजनीतिबाट अलग, विज्ञान प्रति घृणा गर्ने शास्त्रको रूपमा पेश गर्छन् । यस्तै उनीहरू ‘प्रज्ञा’ पनि मानव समाजसँग सम्बन्ध नभएको, विज्ञान विरोधी र राजनीतिबाट अलग व्यक्तिगत मोक्ष प्राप्त गर्ने ज्ञान सम्झन्छन् । भगवान बुद्ध जब अनात्मवादी हुन् भने, कुनै व्यक्ति बार बार जन्मने र अन्तमा मात्र मुक्ति प्राप्त गर्ने कसरी हुन सक्छ ? भगवान बुद्ध मात्र अनिश्वरवादी होइनन्, हिन्दू दर्शनमा गनिने ४ वटा दर्शनहरू अनिश्वरवादी हुन् र जनक र वेदव्यास स्वयम् अनिश्वरवादी र अनात्मवादी हुन् भन्ने कुरा महोपनिषद्को अध्याय ४ श्लोक ७४ ले स्पष्ट गर्दछ ।

यही उपनिषद्को छैठौं अध्याय श्लोक ६१ ले पनि आत्मालाई शून्य नै भनेको छ । जब आत्मा शून्य छ र आत्मा भन्ने कुरो नै छैन भने फेरी व्यक्तिगत मुक्तिको सवाल आउँदैन र मानिसको कर्तव्या कर्तव्यको मात्र कुरो आउँछ । स्पष्टतः प्रज्ञा आफ्नो मुक्तिको निमित्त मात्र नभई मानिसप्रतिको कर्तव्य बोध निमित्त हो । प्रज्ञा त्यो हो जुन ज्ञानले मानव मात्र सबै बराबर र एक हुन् र मानिस मानिसमा कुनै ठूलो सानु छैन, सबैको सुख दुःख एक बराबर हो भन्ने बोध गराउँछ । शुकरहस्योपनिषद्मा भनिन्छ, ‘ॐ प्रज्ञानं ब्रम्ह’ । यस उपनिषद्का ४ महावाक्यमा यो पहिलो महावाक्य हो ‘ॐ प्रज्ञानं ब्रम्ह’ जुन महावाक्य अभेदको प्रतिपादक हो । ‘प्राज्ञ’ त्यो हो जसले मानिस र मानिसको बीचको भेदभाव मेटाई सकेको हुन्छ । मानिस मानिसको बीच भेदभाव मेटाएर आफू र अरूको बीचमा भेद समेत मेटाउने ज्ञान नै प्रज्ञा हो । जब मानिसमा यो ज्ञान पूर्ण रूपले भिज्दछ त्यो ज्ञान नै ‘परिपूर्ण प्रज्ञा’ हो । ‘प्रज्ञानं ब्रम्ह’ ब्रम्हको ज्ञान नै प्रज्ञा हो । अनि श्री भगम्दावत् गीतामा भनिन्छ, ‘निर्दोषोहि समं ब्रम्हा’ सबै ब्रम्ह हुन् र ब्रम्ह सबैमा बराबर रूपले व्याप्त छ र ब्रम्हमा कुनै दोष छैन । यसले पनि सम्पूर्ण मानव बराबर भन्ने कुरो नै जनाउँछ ।

यही “समेक” अथवा “सम्यक ज्ञान” हो । यही योग हो ।

तर सामन्ती तथा पूँजीवादी शोषक र अत्याचारीहरू र तिनीहरूले दिएको धन, सम्पत्ति र दानमा पलेका विद्वानहरूले यो साम्यवादी ज्ञानलाई पक्रन नसक्नु स्वाभाविक हो । श्री कृष्णले कति सम्झाउँदा पनि अर्जुनले समेत यसलाई बुझ्न नसकेर उनी श्री कृष्णलाई भन्छन् ।

“यो यं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसुदन
एतस्याह नपश्यामि चञ्चलत्वात्स्थिति स्थिरान”

यसैकारण साम्यवादी ज्ञानलाई सामन्ती अथवा पूँजीवादी शोषणको पृष्ठपोषक विद्वानहरूले पनि नबुझ्नु स्वाभाविक हो र उनीहरूले “प्रज्ञा” द्वारा सम्पूर्ण मानव बराबर हुन् भन्ने ज्ञान दिनुको सट्टा निजी मुक्तिको बाटोको रूपमा पेश गर्नु स्वाभाविक हो ।

उत्कृष्ट दृष्टिकोण :

प्रज्ञाको निरूपण मानिसले लिएको दृष्टिकोणमा निर्भर गर्दछ । हामीले हेर्छौं सम्पूर्ण मानव बराबर हुन् भन्ने ज्ञान सामन्त तथा पूँजीपति वर्ग तथा तिनीहरूले दिएको कुअन्नमा पलेका विद्वानहरूले पनि बुझ्न गाह्रो हुन्छ । कारण उनीहरूको दृष्टिकोण स्वयम् मानवतावादी दृष्टिकोण नभई सामन्ती वा पूँजीवादी शोषक दृष्टिकोण हुन्छ ।

दृष्टिकोणको माने हो “हेर्ने तरिका” । परेवालाई बिरालोले पक्रन्छ । अब यहाँ एउटै घटनामा परेवा र बिरालोको दृष्टिकोण एउटै हुन सक्दैन । बिरालोले परेवा पक्रेको सही ठान्दछ भने, परेवाले यसलाई अन्याय र अत्याचार पूर्ण कार्य ठान्छ । पक्रिएका परेवाले मात्र होइन, अरू परेवाहरूले पनि यस कार्यलाई अन्याय, अत्याचार नै भन्ने छन् । जब कि पक्रने बिरालो मात्र होइन अरू बिरालोहरूले पनि यसलाई अन्याय ठान्दैनन्, बरु मैले पनि परेवा खान पाउनु पर्छ भनेर आफूले पनि त्यो परेवा माथी भ्रम्टन थाल्ने छन् । यसरी परेवालाई लुछ्याचुँडी गर्दा छटपटायो भने बिरालोहरूले परेवालाई अशान्ति मचायो भनी अझ पञ्चा कस्न थाल्छन् ।

दुष्ट देवदत्त र सिद्धार्थ गौतमको भिन्दाभिन्दै दृष्टिकोणले गर्दा नै एउटाले हाँसलाई बाण हानी मारेर खान चाहे भने अर्कोले देवदत्तसँग संघर्ष गरेर पनि हाँसलाई कब्जा गरी त्यसको घाउमा मल्हमपट्टि लगाएर निको भएपछि मुक्त आकाशमा उडाएर पठाए । एउटा दृष्टिकोण आँसुरी दृष्टिकोण हो भने अर्को दृष्टिकोण दैवी दृष्टिकोण हो ।

यस्तै यो समाजमा एउटा दृष्टिकोणले मानिसलाई शोषक र अत्याचारी बनाउँछ भने अर्को दृष्टिकोणले शोषण अत्याचारको विरोधमा संघर्ष गर्ने क्रान्तिकारी महापुरुष बनाउँछ । सामन्ती तथा पूँजीवादी शोषकहरू मानिसमाथि मानिसको शोषण र दमनलाई स्वाभाविक हो भन्ने दृष्टिकोण राख्दछन् भने मजदूर वर्ग र मेहनतकश जनता आफू तथा अन्य मेहनतकश जनतामाथिको शोषण र दमनबाट मुक्त हुने र मुक्त गर्ने दृष्टिकोण राख्दछन् । यही फरक दृष्टिकोणले गर्दा मजदूर वर्ग र मेहनतकश जनता मानिसले मानिसमाथि गर्दै आएको शोषण र दमनबाट मुक्त हुन चेतनशील भएर संगठित हुन चाहन्छन् भने, शोषक र अत्याचारीहरू जनताले चेतना लिएर संगठित होलान् भन्ने डरले जनताको चेतना लिने र संगठित हुने अधिकार खोस्ने काम गर्दछन् ।

यही कारण भगवान बुद्धले “दृष्टिकोण” मात्र नभनी “उत्कृष्ट दृष्टिकोण” भनेका छन् । उत्कृष्ट दृष्टिकोण के हो ? शोषण दमन गरेर आफू ऐश-आराम गर्ने दृष्टिकोण उत्कृष्ट दृष्टिकोण हो ? वा शोषण र दमनबाट मुक्त हुने दृष्टिकोण उत्कृष्ट दृष्टिकोण हो ? अथवा शोषण-दमनप्रति आँखा चिम्ली मानिसले मानिस माथी गरिराखेको अन्याय अत्याचारप्रति तटस्थ रहनु उत्कृष्ट दृष्टिकोण हो ?

सिद्धार्थ गौतमले अन्यायलाई हेरेर बसेन, देवदत्तको विरोधमा संघर्ष गरी हाँसलाई बचाए ।

आज सामन्ती तथा पूँजीवादी शोषण-दमनअन्तर्गत एउटा हाँस होइन विश्वका सम्पूर्ण मजदूर वर्ग र मेहनतकश जनताको जीवन बर्बाद भइरहेको छ । हाम्रै देशको १ करोड ६४ लाख जनतामध्ये सयकड ९५ को जीवन भन् भन् बर्बाद हुँदै गइरहेको छ । यस खतराबाट बचाउने दृष्टिकोण नै उत्कृष्ट दृष्टिकोण हो, यसलाई टुलुटुलु हेरिरहनु उत्कृष्ट दृष्टिकोण होइन । मानिसले आफूलाई कसरी हेर्दछ, अरूहरूलाई कसरी हेर्दछ, यो विश्वलाई कसरी हेर्दछ भन्ने कुरो नै मानिसको दृष्टिकोण हो । दृष्टिकोणका दुई शाखा छन् (क) व्यक्तिगत दृष्टिकोण र (ख) विश्व-दृष्टिकोण ।

व्यक्तिगत दृष्टिकोण :

सामन्ती दृष्टिकोण राख्नेहरूले जनतालाई दबाउनु धर्म ठान्छन्, अरूलाई दबाएर आफ्नो निजी सत्कार, मान र पूजा खोज्छन् । यिनीहरूले कहिल्यै पनि आफू र अरू एउटै हुन् भन्ने दृष्टिकोण राख्न सक्दैनन् । यिनीहरूमा अहंकार, बलमिच्याइ, घमण्ड, काम, क्रोधले भरिपूर्ण हुन्छ । यस्ता दृष्टिकोण राख्नेहरूलाई श्री कृष्णले गीता अध्याय १६ श्लोक १९ मा नराघम भनेका छन् ।

यिनीहरूको दृष्टिकोणमा आफू मात्र ईश्वर बाँकी सबै कीरा फट्यांग्रा र अधिकार विहीन पशु हुन् । यस्तो दृष्टिकोणलाई श्री कृष्णले आँसुरी दृष्टिकोण भनेका छन् ।

अर्कातिर सम्पूर्ण मानव र आफूमा केही फरक नदेखी सबैको सुख, दुःख उही हुन् भनी देख्नु दैवी दृष्टिकोण हो र यस्तो दृष्टिकोणलाई नै उत्कृष्ट दृष्टिकोण भन्न सकिन्छ ।

यस्तो व्यक्तिगत दृष्टिकोणको फरकले नै कसैलाई हिरण्यकश्यप, रावण, हितलर, मुसोलिनी, इरानको शाह र मार्कोस बनाउँछ भने कसैलाई प्रल्हाद, राम, कृष्ण, गौतम बुद्ध, शिव, मार्क्स, लेनिन जस्तो महापुरुष बनाउँछ । जबसम्म मानिसले अरू र आफूमा एउटै हौं, सबै बराबर हुन् भन्ने साम्यवादी भावना लिन सक्दैन उसको दृष्टिकोण कदापि उत्कृष्ट भन्न

सकिन्न र यस्तो उत्कृष्ट दृष्टिकोणको अभावमा जतिसुकै विद्वान भए पनि उनको 'प्रज्ञा' 'परिपूर्ण प्रज्ञा' बन्न सक्दैन ।

विश्व दृष्टिकोण :

महोपनिषद् षष्ठ अध्याय श्लोक ७१-७२ मा भनिएको छ,

अयं बन्धुरयनेति कलना लघुचेतसाम ॥७१॥

उदार चरितानांतु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥७२॥

यी श्लोकहरूले दुई दृष्टिकोण अगाडि राखेका छन् । यो मेरो बन्धु हो, यो मेरो बन्धु होइन भन्ने आफ्नो नाता कुटुम्ब र अरूमा फरक देख्ने विचार सानो चित्त भएका मानिसहरूको विचार अथवा दृष्टिकोण हो । उदार चित्त भएका मानिसहरूको निम्ति यो सम्पूर्ण संसार नै आफ्नो कुटुम्ब हुन् । यो पछिल्लो दृष्टिकोण विशाल हृदय भएका मानिसहरूको दृष्टिकोण हो । जसले परिपूर्ण प्रज्ञा प्राप्त गरेको हुन्छ, जसको दृष्टिकोण उत्कृष्ट हुन्छ, उसको निम्ति नै यस्तो विशाल हृदयमा आधारित दृष्टिकोण सम्भव हुन्छ ।

माक्सको मूल मन्त्र हो "विश्वका मजदूर (मेहनत गरेर खाने जनता) एक हौं ।" अनि लेनिनले दिएको मन्त्र हो, "विश्वका मजदूरहरू तथा सम्पूर्ण पददलित जनता एक हौं ।" माक्स र लेनिनका यी आह्वानहरू विश्वका सम्पूर्ण शोषित, पीडित र पददलित जनतालाई मानिसले मानिस माथी गरिराखेको शोषण, दमन, अत्याचारबाट मुक्त हुने बाटो देखाउने मन्त्रहरू हुन् ।

माक्सले विश्वका शोषित, पीडित र पददलित जनतालाई शोषण, दमन र अत्याचारबाट मुक्त हुने बाटो देखाउने कार्यमा संलग्न हुँदा अनेक दुःख, कष्ट र आपद् भोग्नु परेको थियो । वहाँले आफ्नो बाल-बच्चाहरूमाथि आइपरेको दुःख, दरिद्रता र आपद्को वास्ता नगरी विश्वका सम्पूर्ण मानवलाई शोषण, दमनबाट मुक्त गर्ने कार्यमा निरन्तर संलग्न रहे ।

माक्सले दुःख पाएको देखेर वहाँका साथी मेयरले वहाँलाई कलम घुमाउने सल्लाह दिए, तर माक्सले जवाफमा लेखे म "पशु भएर जन्मेको भए मैले कलम घुमाउने थियो तर म मानिस भएर जन्मेको हुँदा करोडौं मानिसको दुःख-कष्ट हेरेर आफ्नो हाड-छाला बचाउनको निम्ति आफ्नो कलम घुमाउन सकिदैन ।" यो हो माक्सको दृष्टिकोण ।

वहाँको यो दृष्टिकोण कुनै ब्रम्हज्ञानी अथवा प्रज्ञाले परिपूर्ण योगीको दृष्टिकोण भन्दा कम उत्कृष्ट छ भनेर भन्न सकिन्न । सम्पूर्ण मानवप्रतिको यो प्रेम, यो मैत्री र करुणा माक्सको उत्कृष्ट दृष्टिकोण र परिपूर्ण प्रज्ञाको जिउँदो उदाहरण हो ।

तर सामन्तहरू र पूँजीपतिवर्गले यस्तो उत्कृष्ट दृष्टिकोणलाई सहन सक्दैनन् । उनीहरू विश्व-भ्रातृत्वमा जोड दिने सर्वहारा अन्तर्राष्ट्रवादको विरोधमा संकुचित राष्ट्रवादलाई अगाडि बढाउँछन् । यस्तो राष्ट्रवादको नारा हिटलर तथा चैङ्गकैशेखले पनि दिएका थिए । यो राष्ट्रवादको नाराको आधारमा हिटलरले विश्वयुद्ध छेड्यो, आफ्नो देशका मेहनतकश जनतामाथि शोषण र दमनको चक्की चलाए, जनताको सम्पूर्ण अधिकार खोसी फाँसीवाद चलाए भने चैङ्गकैशेखले राष्ट्रवाद कै नाराको आधारमा साम्राज्यवादी अमेरिकाको दलाली गरे, आफ्नो प्रजातान्त्रिक अधिकार खोसे, जनतामाथि घोर-शोषण र दमन चलाए र आखिर आफैँ उखेलिएर गए ।

सामन्तहरूको राष्ट्रवाद, आत्मकेन्द्रित (Self-Centred) राष्ट्रवाद हो । पहिले आफू, त्यसपछि आफ्नो परिवार, अनि आफ्नो आसेपासेका स्वार्थ सेवा गर्नु नै उनीहरूको राष्ट्रवाद हो । आज जनतामाथि शोषण-दमन र यस शोषण-दमनलाई चीर स्थायी बनाउन जनताको सम्पूर्ण अधिकार खोजी हुकुमशाही शासन चलाउने दृष्टिकोण नै सामन्ती दृष्टिकोण हो ।

सामन्ती र पूँजीवादी शोषकहरूको दृष्टिकोण परेवा पत्रेर खानुपर्ने विरालेको दृष्टिकोण हो । यो कदापि उत्कृष्ट हुन सक्दैन । अनि सामन्ती शोषकहरू र पूँजीपतिहरूद्वारा दिइने दान, धन-सम्पत्तिको आधारमा ऐश-आराम गर्नुपर्ने विद्वानहरूको दृष्टिकोण पनि कुनै हालतमा उत्कृष्ट हुन सक्दैन भन्ने कुरो भीष्मपितामहले द्रौपदीलाई भनेको कुराले स्पष्ट पारेको छ । यसैकारण मार्क्सले हरबखत यस समाजलाई बदलेर सम्पूर्ण मानवको जीवन सुखी सम्पन्न र सुनिश्चित गर्ने समाजवादी समाज बनाउनको निम्ति सर्वहारा दृष्टिकोणमा जोड दिए । डर, भय, त्रास, लोभले र हीत आफ्नै परिश्रमको फल खाने सर्वहारा मजदूर वर्गले नै चेतनशील भएर सम्पूर्ण मानवलाई आफू बराबर सम्झी सबैको दुःख सुख एक हो भन्ने भावनायुक्त उत्कृष्ट दृष्टिकोण अपनाउन सक्दछ । यसबाहेक शोषक तथा अत्याचारीहरूको कुअन्न खान नपर्ने र साथै डर, त्रास र लोभबाट मुक्त भएर सबै मानिसहरूप्रति दया, करुणा र मैत्री भाव राख्ने महापुरुषहरूले नै उत्कृष्ट दृष्टिकोण अपनाउन सक्दछन् । यस्तो दृष्टिकोणले नै मानिसलाई “परिपूर्ण प्रज्ञा” प्राप्त गर्न मद्दत गर्नेछ भने “परिपूर्ण प्रज्ञा”ले नै मानिसको दृष्टिकोण उत्कृष्ट राख्नमा मद्दत गर्नेछ ।

उत्कृष्ट व्यावहार :

उत्कृष्ट दृष्टिकोण तथा परिपूर्ण प्रज्ञाले युक्त व्यक्तित्वको व्यावहार पनि उत्कृष्ट नै हुन्छ । आफ्नो उत्कृष्ट व्यावहारद्वारा नै गौतम बुद्धले डाका अङ्गुलिमालालाई पनि परिवर्तन गरी अर्हत बनाउन सके । यस्तै राम र श्री कृष्णको व्यावहार पनि उत्तिकै उत्कृष्ट देखिन्छ । राम वनवास जाँदा भिल्लनी सवरीले राम, सीता र लक्ष्मणको स्वागतमा बयर जम्मा गरी आफ्नो दाँतले काँटी अलिकति चपाएर गुलियो, अमिलो छुट्याएर गुलियो गुलियो बयर

उनीहरूको अगाडि राखिदिए । सीता र लक्ष्मणले सो बयर जुठो भनेर नखाई सबरीले नदेखिने गरी फ्याक्न थाले, जब कि रामले सबरिले दिएका बयर निसंकोच प्रेमपूर्वक खाए । श्री कृष्णले दुर्योधनको ८४ व्यञ्जनयुक्त भोजन छोडी विदुर कहाँ गए । विदुरसँग खुवाउने कुरा सिबाय अरू थिएन । त्यो केरा पनि विदुरले कुराको सुरमा कृष्णको थालीमा बोक्रा राख्दै आफूले केरा खान थाले । कृष्णले केराको बोक्रा पनि प्रेमपूर्वक खाए ।

आफ्नो बालककालको सहपाठी सुदामा दुःख, दरिद्रता खप्न नसकी श्री कृष्ण कहाँ गए । श्री कृष्णले आफूले उनको पाउ धोई स्वागत गरे । सुदामाले कोसेलीको रूपमा ल्याएको कनिका प्रेमपूर्वक खाए ।

मानव मात्र प्रति खास गरी गरिब जनताप्रतिको प्रेम र सद्भावनामा आधारित निष्कपट व्यावहार सबैलाई आफू ठानी गरिने निस्कसङ्ग व्यावहार नै सर्वोत्कृष्ट व्यावहार हो ।

(४) उपदेश दिने उत्कृष्ट क्षमता र (५) मानिसलाई आफ्नो उपदेश पालन गराएर मार्ग दर्शन गराउन सक्ने शक्ति :

जसको दृष्टिकोण उत्कृष्ट छ, जसको व्यावहार पनि उत्तिकै उत्कृष्ट छ र जसको प्रज्ञा परिपूर्ण छ भने निश्चित रूपले उनीसँग उपदेश दिने उत्कृष्ट क्षमता हुन्छ र मानिसलाई आफ्नो उपदेश पालन गराएर मार्ग दर्शन गराउन सक्ने शक्ति पनि हुन्छ ।

अष्टशील :

आर्य मार्गको दुःख निरोध गामीनी आठ सत्य :

१) सम्यक्	दृष्टि	सम्मा दित्थि
२) सम्यक्	संकल्प	सम्मा सन्कप्प
३) सम्यक्	बचन	सम्मा वाचा
४) सम्यक्	कर्म	सम्मा कमन्त
५) सम्यक्	आजीविका	सम्मा आजीव
६) सम्यक्	व्यायाम	सम्मा व्यायाम
७) सम्यक्	स्मृति	सम्मा सति
८) सम्यक्	समाधि	सम्मा समाधि

अब यी आठ वटा सत्यको अर्थ लगाउँदा कतिपय धर्मगुरुहरू र विद्वानहरूले सम्यक्को अर्थ “ठीक” वा “उचित” वा “सही” लगाएको छ । विद्वान वालपोत राहुलले पनि आफ्नो पुस्तक बुद्धले के सिकाए "What the Buddha Taught" मा सम्यक् वा सम्माको अर्थ "Right" अर्थात् “ठीक”, “उचित” वा “सही” भन्ने लगाउनु भएको छ । कसैले “सम्यक्” वा “सम्मा” को अर्थ राम्रो लगाएका छन् । मलाई लाग्छ “ठीक दृष्टि”, “ठीक संकल्प” अथवा “राम्रो दृष्टि” “राम्रो संकल्प” “राम्रो वचन” इत्यादी मात्र भन्नाले बुद्धको आठ आर्य सत्यको खास माने निकलदैन । “ठीक” अथवा “राम्रो दृष्टि” इत्यादी सर्वसाधारणले पनि भन्ने कुरो हो अनि “ठीक” र “राम्रो” को अर्थ जता लगाए पनि भयो ।

काठमाडौं उपत्यकामा खास गरी पाटन र काठमाडौंको केही सालहरूको अन्तरमा “समेक भोज” हुन्छ । यसलाई ‘सम्यक्’ भोज पनि भनिन्छ । अब सवाल आउँछ, ‘सम्यक्’ भोजको माने के हो ? के यसको मतलब ‘ठीक’ सँग खानु हुन आउँछ ? न धेरै खाने, न कम खाने । ठीकसँग खाने । के सम्यक् भोजको यही माने हो ? हो भने खानेहरूको पेट नाप्ने के ले ? र कसले ? यो त हाँसो लाग्दो अनौठो भोज हुन्छ । तर यसो गरिन्न । बरु यहाँ कोही पनि आउरु खान सक्नेछ । अनि आन आउनेहरूमा जात-पात, ठूलो-सानो कुनै कुरो भेद गरिन्न । सबै एकै पंक्तिमा एकै प्रकारको खाना, जति खाने भए पनि खाओस् यसमा सीमा रहँदैन ।

अनि सम्यक् भोजको माने के भयो ? सम्यक् भोज ‘ठीक’ भोज होइन, सम्यक् भोज हो सबै मानिसहरूलाई भेदभाव नगरी सबैलाई एक बराबर सम्भरेर खुवाउने भोजन । अनि सम्यक् वा समेकको माने के भयो त ? सम्यक्को माने न “ठीक” (Right) हुन आउँछ न त “राम्रो” नै हुन आउँछ ।

“सम्मा दित्थी” अर्थात् ‘सम दृष्टि’ । यसैकारण ‘सम्मा दित्थि’ को माने सबै प्रति एक बराबर सम्भरने दृष्टि हो । सबै मानिस बराबर र एक हुन् भन्ने भावनायुक्त सम्यक् दृष्टिको अर्थ हुन आउँछ, “सबै मानिसहरू एक बराबर हुन् भन्ने ज्ञान नै सम्यक् ज्ञान हो ।”

यस्तो “सम्यक् दृष्टि” भएपछि नै कोही सानो, कोही ठूलो, कोही आफ्नो कोही पराया भन्ने भेदभाव मेटिन्छ । ‘वसुधैव कुटुम्बकम्’ भन्ने भाव उत्पन्न हुनेछ । कुनै कुरो संकल्प गर्दा पनि बिना भेदभाव सम्पूर्ण मानवलाई एक बराबर सम्भरेर गरिने संकल्प अर्थात् दृढ विचार नै “सम्यक् संकल्प” वा “सम्मा संकल्प” हो । वचन बोल्दा पनि सानो-ठूलो सबैलाई एक बराबर सम्भरेर बोलिन्छ, कसैप्रति अपमान जनक क्षुद्र वचन अथवा असत्य वचन स्वतः लोप भएर जान्छ र मानिसले सबैसँग मैत्री भाव राखेर बोल्न थाल्छन् । यस्तै हरेक काम गर्दा आफू र अरू सबै एक बराबर हुन् भन्ने भावना लिएर काम गरिन्छ भने अरूलाई ठगने,

भ्रष्टाचार गर्ने शोषण र दमन गर्ने इत्यादी कुकर्म आफैँ खतम भएर सबैले सुकर्म गर्न थाल्छन् ।

“सम्यक् आजीविका” । आजीविका विभिन्न तरिकाले चलाउन सकिन्छ । ढाँटी चोरी ठगी, अर्कामाथि शोषण-दमन गरी अर्काको श्रम चोरी अथवा आफ्नो सुफत परिश्रमद्वारा पारिश्रमिक कमाएर । जसको दृष्टि सम्यक् हुन्छ, जसको संकल्प, वचन, कर्म सम्यक् हुन्छ, र सबै मानव बराबर र एक हुन् भन्ने भाव हुन्छ उनले निश्चय पनि ढाँट्नु, चोर्नु, ठग्न, शोषण-दमन गर्ने कार्य गरेर आजीविका चलाउने छैन, अर्काको श्रम चोरी गर्ने छैन । सम्यक् आजीविका गर्नेले आफ्नो मेहनत पसिनाको फल नै खानेछ । त्यस्तै कुनै कुराको प्रयास गर्दा अर्काको टाउकोमा टेकेर आफ्नै निजी लाभको निम्ति प्रयास गर्न सकिन्छ । सम्यक् दृष्टि भएको मानिसले अर्कालाई हानी नोक्सानी गरी आफ्नै निजी फाइदाको निम्ति प्रयास गर्ने सवालै आउँदैन । उसले ज्यूज्यानले प्रयास गर्छ त्यो सम्पूर्ण मानवको हीत र कल्याणकै निम्ति हुन्छ । सम्यक्को अर्थ ठीक भन्न लगाउनाले ज्यान दिएर प्रयास गर्ने कुरो आएन र अलि अलि प्रयास गर्यो, भएन भने छोड्दिने नै कुरो आउँछ । यसै निम्ति यहाँ पनि सम्यक्को अर्थ ‘ठीक’ भन्ने नभई सम्पूर्ण मानवलाई एक समान सम्झी आफू र अरूमा भेद नराखी सम्पूर्ण मानवको हीत र कल्याणको निम्ति प्रयास गर्ने कुरो नै ठीक मिल्न आउँछ । सबै एक बराबर सम्झनु अरू र आफूमा भेद नदेख्नु सम्यक् स्मृति र सम्यक् समाधि हो ।

यसैकारण बुद्धको शिक्षा मार्गको अगाडि जात-पात, साम्प्रदायिकताको सवालै उठ्दैन । हरके महापुरुषको आँखामा सबै मानिस बराबर र एक हुन् । श्री कृष्ण गीतामा यही कुरो भनेका छन् । “निर्दोषोही समब्रम्ह” सबै ब्रम्ह हुन्, यसैकारण निर्दोष हुन् । अन्त भनेका छन्, “विद्या र विनयले युक्त ब्राम्हण, गाई, हात, कुकु र चाण्डाल सबैलाई सम बराबर देख्ने मानिस नै पण्डित हो ।”

सबै मानिसहरू प्रतिको यो समभाव नै भगवान बुद्धले दुःख निरोध मामिनी पहिलो (प्रतिपदा) ८ सत्यको रूपमा “सम्यक् दृष्टि”, “सम्यक् संकल्प” “सम्मा दित्थि” सम्मा संकल्प इत्यादी दिएका हुन् ।

साँच्चै नै यदि सबैले सम्यक् दृष्टि, सम्यक्, सम्यक् वचन, सम्यक् कर्म, सम्यक आजीविका, सम्यक् प्रयास, सम्यक् स्मृति र सम्यक् समाधि जस्ता ७ आर्य सत्यको पालना गर्छन् भने यो संसारमा लोभ, मोह, शोषण-दमन, आपसको भेदभाव र कलह, भ्रष्टाचार इत्यादी खतम भई सबैको दुःख नास भएर यो संसारमा सबैले सुखी र आनन्दमय जीवन बिताउन पाउने छन् । श्री कृष्णले गीतामा भन्छन् । “साम्यवादी विचार राख्नेले यसै संसारलाई स्वर्ग बनाउँछन् ।” सम्यक् दृष्टि, सम्यक् विचार पनि यही अनुरूप यो संसारलाई दुःखबाट मुक्त गरी स्वर्ग बनाउने साम्यावदी भावना युक्त उपदेश हुन् ।

तर यी ८ आर्य सत्य आजकल किताबमा मात्र सीमित छन् । कुनै पनि देशमा साम्यवादी व्यवस्था स्थापना गरेर नै यी आर्य सत्यहरू व्यावहारमा लान सकिने छ । जबसम्म कोही शोषक, कोही शोषित, कोही अत्याचार गर्ने, कोही यो अत्याचार आँखा चिम्लेर सहनु पर्ने, कोही मालिक, कोही नोकरको रूपमा रहन्छन् भने उपरोक्त ८ आर्य सत्य अव्यावहारिक नै साबित हुन्छन् । यसलाई व्यावहारिक रूप दिने हो भने सामन्ती तथा पूँजीवादी (उपनिवेशवादी तथा नव-उपनिवेशवादी समेत) शोषक तथा अत्याचारी समाजलाई बदलेर यसको ठाउँमा समाजवादोन्मुख राष्ट्रिय प्रजातान्त्रिक समाज स्थापना गरेर नै यो ८ आर्य सत्यहरू समेत बुद्धका अन्य उपदेशहरूले पनि व्यावहारिक रूप लिन सक्नेछ ।

तर आज हर प्रकारका धर्मगुरुहरूले सामन्तवाद तथा पूँजीवाद दुबै स्थितिमा आफूलाई यथास्थितिवादको समर्थनको रूपमा खडा गरेको पाइन्छ । आज दर्शनलाई राजनीतिबाट अलग राख्ने प्रयासमा नै बुद्धको उपदेशहरूको लगाउँदा मैयर्सले मार्क्सलाई दिएको सल्लाह अनुकूल धर्मगुरुहरूले कलम अथवा बचन घुमाएर आफ्नो हाड-छाला बचाउने काम गरेको पाइन्छ ।

जहाँ बुद्धले सम्मा दृष्टि भने, जसको सीमा अर्थ समान दृष्टि हुन आउँछ, धार्मिक विद्वानहरूले शोषक वर्गको कोप भजन बन्न बाट बचन “समान” वा “सबै बराबर” को सट्टा ठीक भन्ने अर्थ लाउने काम गरेको देखिन्छ । होईन भने यो अष्टशीलको लक्ष्य साम्यवाद भन्दा पर जाने कुरै छैन । स्वयम् श्री वाल्टर र हुलले आफ्नो पुस्तकको अध्याय ५ को पाँचौं अनुच्छेदमा यही दुःख निरोध गामिनी ८ आर्य सत्यको चर्चा गर्दा “शील” भनेको “Universal Love” (विश्वव्यापी प्रेम) र सम्पूर्ण प्राणी मात्र प्रति अनुकम्पामा आधारित छ भन्नुभएको छ । अनि साथै यसै अनुच्छेदमा वहाँले “बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय, लोकानकम्पाय” भन्ने कुरो पनि उल्लेख गर्नुभएको छ । श्री सङ्गबोधिले बोधिसत्वको आदर्शबारे भनेका छन् “यो हाड र मासुले बनेको शरीर विश्वको हीत र कल्याणको निमित्त मात्र मैले बोकेर हिँडेको हुँ ।”

सम्यक् ज्ञान, सम्यक् विचार, सम्यक् दृष्टि इत्यादी सम्पूर्ण कुरो मानव जातिको सेवाको निमित्त हो र बुद्धको शान्ति पनि मानव जातिको सेवाको निमित्त हो, आफूले दुःख भोग्ने उपदेश दिएर शोषक र अत्याचारीहरूलाई आराम दिनको निमित्त होईन ।

बुद्धको शिक्षामा सम्पूर्ण प्राणी मात्र प्रति “अनुकम्पा” मा जोड दिइएता पनि विशेष जोड “मानव” मात्र प्रति हो । वहाँ हरेक प्राणीलाई प्यार गर्नु हुन्छ, फेरी पनि मनुष्य जातिको समस्या प्रधान समस्या हो । “लोकानकम्पाय” भन्नाले पशुपंक्षीको जगतलाई भन्दा

पनि “मनुष्य जगत” लाई नै जनाउँछ । “बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय” भन्नाले पशुपंक्षीलाई भन्दा पनि मनुष्य जगतलाई जनाउँछ ।

यसैकारण विश्वव्यापी प्रेम Universal विश्व ब्रम्हाण्डका सम्पूर्ण मानवप्रति प्रेमलाई विशेष रूपले जनाउँछ । “बुद्धो भवेय जगतो हिताय जगतको हित गर्न म बुद्ध हुन सर्कु ।”

अब सवाल छ, “विश्व प्रेम अथवा जगतको हितको मतलब के हो ? के भोको मानिसलाई एक छाक रुवाई दिनु, अथवा सौ पचास गरिब जनतालाई हण्डीको प्रबन्ध गरी दिनु । सौ-पचास गरिबलाई कम्मलहरू बाँटी दिनु, बाटोमा भेटेका रोगीहरूलाई केही उपचार गरी दिनु नै विश्वव्यापी प्रेम र माया हो त ?” यस्तो कार्य रुखको जरामा के भइरहेछ । वास्ता नगरी पातमा पानी दिनु जस्तै हो । यसैकारण यदि बुद्धको शिक्षाको मर्म पक्रने हो भने हामीले उपयुक्त २-४ काम गर्दैमा विश्वव्यापी मानव प्रेम गरेको ठहर्दैन । आज जरुरत छ मानिसको गरिबीको मूल कारण पत्ता लगाएर यसको जड मूल उखेलेर विश्वव्यापी मानव जातिलाई मानिसले मानिस माथी गरिआएको शोषण, दमन र अत्याचारको जरा उखेली सम्पूर्ण मानवको जीवन सुखी सम्पन्न र सुनिश्चित गर्नु ।

साम्राज्यवाद, नव-उपनिवेशवाद, सामन्तवाद तथा पूँजीवाद नै मानिसको दुःखको मूल कारण हो । यी शोषक समाजलाई उखेलेर यसको सट्टा देशका जनतालाई देशका मालिक बनाउन नयाँ समाज व्यवस्था, समाजावादी समाज व्यवस्था अथवा समाजवादतिर जाने राष्ट्रिय प्रजातान्त्रिक व्यवस्था स्थापना गरेर नै सम्पूर्ण जनताको जीवन सुखमय बनाउन सकिने छ ।

यसैकारण बुद्धले ‘ईश्वर’ वा ‘आत्मा’ को कुरा गरी मानिसलाई अल्मलाउन चाहेनन् । दुःखलाई बिर्सेर भोको पेट लिएर जाडोमा थरथर कामेर दुःख निरोध हुँदैन । खुट्टालाई काटेर जुत्ताको आवश्यकता पूरा हुँदैन । यसैकारण लोक माथी अनुकम्पा गर्ने हो भने लोकको दुःख, दरिद्रताको मूल कारण पत्ता लगाएर यसको जरा उखेल्न जरुरी छ, शोषक र अत्याचारी समाजलाई बदलेर एक नयाँ समाजको निर्माण गर्नु जरुरी छ । अनि मात्र बुद्धको उपदेशले मूर्त रूप लिनेछ । दुङ्गामा गहुँ फल्न सक्दैन, यसको निमित्त उपयुक्त माटोको जरुरत छ । बुद्धको उपदेशलाई साकार पारी हुर्काउनको निमित्त पनि साम्यवादी समाजको जरुरत छ । अनि गएर नै ‘सम्यक दृष्टि’ इत्यादीको माने ‘ठीक दृष्टि’ भन्ने कुरोमा सीमित नगरी ‘सबै एक बराबर’ हेर्ने ‘दृष्टि’ इत्यादीको अर्थ लाग्ने छ, र यो अर्थ सार्थक बन्ने छ ।

जबसम्म शोषक समाज रहन्छ, हाम्रो धर्मगुरुहरूको आर्थिक आधार साम्राज्यवाद, नव-उपनिवेशवाद, विदेशी एकाधिकार पूँजीपति वर्ग, सामन्तहरू र पूँजीपतिवर्गले दिने दान र अनुदानमा निर्भर हुने हुँदा वहाँहरूले अक्सर यी शोषकहरूको दमनकारी व्यवस्थाहरूमा

आँच नआउने गरी अर्थ लगाएर धर्म प्रचार गर्नुपर्ने हुन्छ र यसैकारण मार्क्सको मित्र मैयर्सको सल्लाह अनुरूप आफ्नो कलम र बचन बदल्नु पर्ने बाध्यता वहाँहरूको अगाडि छ ।

यस समाजमा बुद्धको शिक्षाको मर्मलाई अगाडि ल्याउने हो भने वहाँहरू निम्ति पनि आर्थिक शुद्धताको आवश्यकता पर्दछ, शोषकहरूको दान अनुदानबाट अलग गरेर कसैको डर, त्रास, भय र लोभबाट मुक्त भएर नै वहाँहरूबाट बुद्धको शिक्षाको सही अर्थ अगाडि आउने छ ।

शोषकहरूलाई दिने लाख रुपैयाँले हामीलाई कमजोर पार्छ र मेहनतकश जनताले दिने एक पैसाले हाम्रो शक्ति बढाउँछ, भन्ने लेनिनको भनाई हाम्रो धर्मगुरुहरूलाई पनि लागू हुन्छ, यसरी नै वहाँहरूबाट हामी बुद्धको शिक्षाको सही अर्थको आशा गर्न सक्ने छौं ।

प्रज्ञाको विकास :

बुद्धको शिक्षा हो, “परिवर्तनबाट कुनै कुरो स्वतन्त्र छैन, हर कुरो परिवर्तनशील छ ।” मानिसको प्रज्ञा पनि अपरिवर्तनीय र स्थीर होइन । यो पनि परिवर्तनशील छ र यसको पनि विकास भएर गइरहेको हुन्छ । दुष्ट मानिसहरूले यसलाई उल्टो दिशामा घुमाउनु खोज्छन् भने महामानवहरूले यसलाई मानव समाजलाई कसरी अझ वैज्ञानिक र उपयोगी बनाउने भन्ने कुरोमा चिन्तनशील भई यसलाई प्रगतिपथमा अझ विकास गर्ने दिशामा लागिरहेको हुन्छ । तथ्य र तथ्यलाई केलाउँदै यस भित्रका अनुपयोगी वस्तुहरू फ्याँकी नयाँ आयामहरू थप्दै मानव समाजलाई अझ सही ढङ्गले बाटो देखाउन सक्ने बनाउँछन् ।

मनुष्य समाजमा परिवर्तन भएपछि एक समाजमा उपयुक्त ज्ञान अर्को समाजमा नपुग्ने हुन जान्छ । लोकको हीत गर्ने, लोकलाई सुख दिने र लोकको कल्याण गर्ने प्रज्ञा सत्य भएर पनि परिवर्तित समाजमा यसलाई कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने तरिकामा अझ परिवर्तनको जरुरी पर्न जान्छ ।

गौतम बुद्धको बेला दास समाज थियो । दासहरू माथी दया गर्नु, गरिब माथी करुणा गर्नु र दान दिनु सबैसँग मैत्री भाव राख्नु, चरित्र ठीक राख्नु सत्य बोल्नु भन्ने दिव्य उपदेशले चाम चलन सक्थ्यो । त्यसबेला काम गरी खाने साधन, काम गरी खाने किसान, कालिगड, व्यापारी इत्यादीको व्यक्तिगत सम्पत्तिको रूपमा थियो । दासहरू भने यी कमाउने साधनबाट बञ्चित थिए ।

आज विश्वमा यति परिवर्तन आइसकेको छ कि काम गर्ने साधन सम्पूर्ण मेहनतकश जनताको हातबाट खोसी मुटुभर पूँजीपतिहरूको बगान र ठूलठूला कारखानाहरूमा

बदलिसकेको छ । व्यापार पनि ठूलठूला एकाधिकार पूँजीपतिहरूको हातमा छन् । त्यसबेला दासहरू पालन दासका मालिकहरूलाई कर लाग्थ्यो भने आज मेहनतकश जनतालाई काम दिने कर पूँजीपति वर्गलाई छैन । त्यसबेला दासलाई काम नदिए कहीं गएर जमिन आवाद गरी जीवन निर्वाह गर्न सकिन्थ्यो र दासहरू नै दासका मालिकहरूको सम्पत्तिको रूपमा थिए र काम गराउनको निम्ति पालिराख्न करै लाग्थ्यो भने दयालु मालिकहरूले दासहरूलाई अलि राम्रै ख्वाउनु पनि सक्थ्यो ।

तर आज त्यो हालत छैन । बेकारीको शिकारमा परेका लाखौं करोडौं जनतालाई पाल्ने र ख्वाउने आज कुनै मालिक छैन र हुन पनि सक्दैन । यिनीहरूलाई कामको ग्यारेण्टी दिने हो भने आज सामन्ती र पूँजीपति वर्गले उनीहरूको हातबाट खोसी राखेको काम गरी खाने साधन अर्थात् उत्पादनको साधनहरू मुट्टिभर सामन्त र पूँजीपति वर्गको निजी सम्पत्तिको रूपमा रहन नदिई सम्पूर्ण मेहनतकश जनताको साभ्ना सम्पत्ति अर्थात् सार्वजनिक सम्पत्तिको रूपमा बदल्नु सिवाय अर्को कुनै बाटो छैन । विश्वमा बैज्ञानिक साम्यवाद र यसको पहिलो खुद्किलो समाजवादी व्यवस्था स्थापना गरेर नै यो कुरो सम्भव हुनेछ । आजको आवश्यकता पूँजीवादकै अर्को रूपमा देखिने नामधारी प्रजातान्त्रिक समाजवाद होइन, वैज्ञानिक समाजवादको जरुरत परेको छ । यो पनि औद्योगिक रूपले अविकसित देशमा एकैचोटि स्थापना गर्न नसक्ने हुँदा नेपाल जस्तो अविकसित देशको निम्ति पहिलो कदमको रूपमा समाजवादोन्मुख राष्ट्रिय प्रजातन्त्रको जरुरत पर्दछ । कार्ल मार्क्सले एक नयाँ सिद्धान्त दिएर भनेका छन्, “मानिसको चेतनाले मानिसको सामाजिक स्थितिलाई निर्धारित गर्दैन । मानिसको सामाजिक स्थितिले नै मानिसको चेतनालाई निर्धारित गर्दछ ।” यसैकारण जनताको समस्या समाधान गर्ने पहिलो कदमको रूपमा ‘राष्ट्रिय प्रजातन्त्र’ आवश्यक भएको हो ।

त्यसबेला कामहरू साना-साना निजी क्षेत्रमा थिए र मानिसले आ-आफ्नो काम गरी ‘सम्यक् आजीविका’ चलाउन सक्थ्यो । आज सम्पूर्ण काम गरी खाने साधन सामन्त वर्ग अथाव पूँजीपति वर्गको हातमा राखेर काम गरी खाने साधनहीन जनताले कसरी सम्य आजीविका चलाउने ? काम गरी खाउँभन्दा काम गर्ने बाटै छैन भने सम्यक आजीविका कसरी चलाउने ?

आज हाम्रो धर्मगुरुहरूको जीवनको आधार सामन्त र पूँजीपति वर्गले दिएको दान भएको हुँदा हाम्रो धर्मगुरुहरूको जीवन सर्वहारा वर्गको जीवनबाट कटिएको छ र यसै निम्ति वहाँहरू सर्वहारा वर्गको समस्या बुझ्न नसक्ने स्थितिमा हुनु हुन्छ । जन-जीवनसँग सरोकार नभएका र शोषकहरूको दानमा आधारित धर्मगुरुहरू यस जीवनमा सम्पूर्ण प्रकारको दुःख भेली मरेपछि निर्वाण हुने बाटोभन्दा अरू बाटो देखाउन सक्दैन । कारण वहाँहरूको चेतना पनि वहाँहरूको सामाजिक स्थितिमा नै आधारित छन् । जसरी सामन्त र पूँजीपति वर्गलाई

मानव जीवनको विकट संकट याद हुँदैन उस्तै हाम्रा कतिपय धर्मगुरुहरूलाई पनि यसको अनुभव भएको हुँदैन ।

तर शरीर छैन भने धर्म कसरी गर्ने ? भगवान बुद्धको उपदेश हो, “शरीरलाई अन्नले पोस्छ ।” काम छैन र बेकारीको शिकार छ भने यो अन्न कहाँबाट आउने ? नखाईकन मरेर जाने उपदेश गौतम बुद्धले दिएको छैन । यसैकारण सबैको पेट भरनुपर्ने अन्न उब्जने खेत, बगानहरू र यस्तो अन्न किन्ने पैसा कमाउनु पर्ने अरू उत्पादनको साधनहरू जबसम्म सार्वजनिक सम्पत्तिमा परिवर्तन हुँदैन, धर्मको पालन पनि गर्न सकिँदैन । यही कारण हो भगवान बुद्धले शरीर सुकाएर गर्ने सट्टा सुजाताको हातबाट खीर खाएर आफ्नो शरीर बचाए ।

यो कार्यको निम्ति आज हामीलाई नयाँ-नयाँ ज्ञानको उत्तिकै जरूरत छ । वैज्ञानिक विश्लेषणको आधारमा खडा भएको सिद्धान्तले नै हामीले आजको समस्याको समाधान गर्न सक्नेछौं ।

हामीले सामाजिक समस्या समाधान गरी सम्पूर्ण मानव जातिको जीवन बुद्धले भने भैं सुखी, सम्पन्न र शान्तिमय बनाउने हो भने यस विषय पनि हामीले आफ्नो ज्ञानलाई निरन्तर बढाएर लानु पर्नेछ । हामीले प्राकृतिक नियमहरूको ज्ञानलाई पुष्टि गर्न विज्ञानको नयाँ-नयाँ आविष्कारहरूको पनि अध्ययन गर्नु छ । सामाजिक विकारबारे ज्ञान पुष्टि गर्ने हो भने द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद र ऐतिहासिक भौतिकवादको पनि बिना पूर्व धारणा अध्ययन गर्नु छ । यही शास्त्रपछि बन्दको स्थितिमा कसरी बदलेर जान्छ भन्ने कुरो ध्यानमा राखी आफ्नो ज्ञानलाई उत्तरोत्तर विकास गरेर लानु छ । यो विश्व ब्रम्हाण्डमा सम्पूर्ण कुरोहरू परिवर्तनशील छ भने ज्ञान पनि परिवर्तनशील छ र ज्ञानको पनि उत्तरोत्तर विकास भएर गइरहेको हुन्छ ।

जसले यस नियमलाई बुझ्ने, उनी कठमुल्ला वादमा फस्न जान्छ, उसले पढेको विद्या जडसूत्रवादमा परिणत हुन जान्छ ।

गौतम बुद्धको महानता हो कि बुद्धले आफूलाई ‘सर्वज्ञ’ मानेनन् । अरूहरू र आफ्ना अनुयायीहरूले बुद्धलाई ‘सर्वज्ञ’ भन्ने संज्ञा दिन थाल्दा बुद्धले यस कुरोको विरोध गरी भन्नुभयो, ‘म भन्दा ठूलो बुद्धहरू पहिले पनि भएर गएका होलान् र भविष्यमा पनि जन्मन सक्छन् ।’ बुद्धले भने, ‘मेरो उपदेशलाई अन्तिम उपदेशको रूपमा नमान, मैले भनेको हुँदा अथवा शास्त्रमा लेखेका हुँदा नै त्यो कुरो सत्य हो भनेर नमान । सबै कुरोहरू सुनारले सुनलाई कसिमा कसेर, काटेर, बनाएर हो, होइन हेरे जस्तै हेरेर सत्य ठहरे मात्र यसलाई

स्वीकार गर्नु ।’ मार्क्सको शब्दमा वैज्ञानिक विश्लेषण गरेर सत्य र तथ्य पत्ता लगाएर सत्य ज्ञानलाई पुष्टि गर्दै, विकास गर्दै लानु जरुरी छ ।

महापुरुषहरू भूटा मान खोज्दैनन् । गौतम बुद्धले अन्धविश्वास नराख्ने, आफू स्वयम् बुद्ध माथी पनि अन्धविश्वास नराख्ने शिक्षा दिएका थिए । स्पष्टतः बुद्धको शिक्षा जड-सूत्रवाद होइन, मार्ग निर्देशक हो ।

यसैकारण जहाँ हामी बुद्धको दिव्य उपदेशहरूको अध्ययन गरौं, बिना पूर्वधारणा हिन्दू दर्शनहरू होस् वा अन्य दर्शनहरू होस् वा आधुनिक युगको मार्ग दर्शक मार्क्सवादी दर्शन ‘द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शन’ होस् सबै कुरोहरूको गहिरो अध्ययन गरौं, विज्ञानको पनि अध्ययन गरौं, खुल्ला किताबको रूपमा मानव जीवन को विभिन्न पहलुहरूको अध्ययन गरौं, मानव समस्याहरू बुझौं, यसको समाधान गर्ने बाटो पहिल्याऔं । सबै कुरोहरू सम्यक् दृष्टि राखी, सम्यक् ज्ञानको आधारमा केलाएर हेरौं । सत्य कुरो ग्रहण गरौं र बुद्धको मूल शिक्षा बहुजनको हितको निम्ति, बहुजनको सुखको निम्ति, मानव मात्रको कल्याणको निम्ति र आवश्यकता परेमा यस अनुकूलको नयाँ समाज स्थापना गर्नको निम्ति बिना लोभ, मोह र स्वार्थ आ-आफ्नो जीवन अर्पण गरेर काम गरौं ।

उपसंहार :

जाली फटाहाहरूको प्रचार छ कि साम्यवादी संस्कृति हाम्रो आर्य संस्कृति भनौं वा हिन्दू संस्कृति या बौद्ध संस्कृतिसँग मेल खाँदैन, यसै निम्ति यहाँ साम्यवाद हुर्कन सक्दैन ।

मलाई लाग्छ साम्यवादी संस्कृति नै भारत होस् वा नेपालको सनातन संस्कृति हो । आज जसलाई हिन्दू संस्कृति भनिन्छ त्यो संस्कृति दास जमानाको र सामन्ती समाजले दिएको संस्कृति हो । मैत्री, करुणा, उपेक्षा, मुद्रिताको सही अर्थ लगाउने हो भने साम्यवादी समाजमा मात्र राम्रोसँग व्यावहारमा आउन सक्ने संस्कृति हो ।

आर्य संस्कृतिले भन्छ, ‘हामीसँगै खोजौं, सबै मिलेर पराक्रम गरौं, हामीहरू सबैको तेज पराक्रम बढोस्, आपसमा द्वेषभाव नराखौं ।’ यो निश्चित रूपले सामन्ती अथवा पूँजीवादी व्यवस्थामा मेल खाने संस्कृति होइन, साम्यवादी व्यवस्थामा मात्र मेल खाने संस्कृति हो । यस्तै सम्पूर्ण लोकको कल्याण गर्ने बुद्धिले हामीहरूलाई पवित्र पारुन् भनी कामना गर्ने गायत्री मन्त्रले पनि साम्यवादीको समाजमा नै सार्थकता प्राप्त गर्दछ । यो सामन्ती समाज अथवा पूँजीवादी समाजमा मेलखाने कुरो होइन । यी कारण हो आज सामन्तहरूले गायत्री मन्त्र कसैले सुन्न नहुने र सुन्न नपाउनेहरूले अर्थ नबुझ्ने गरी जप गर्ने मन्त्र बनाई दिएका छन् । ‘निर्दोषोहि समं ब्रम्ह’ भन्ने कुरो पनि साम्यवादमा नै लागू

हुने हो । यस सामन्ती समाजले त मासिलाई विभिन्न तहमा बाँडेर एक दोश्रोसँग मिल्न नदिने षड्यन्त्र गरिराखेको छ, जब कि त्यो मन्त्रले सबै मानिस हो र यसै निम्ति बराबर हो र मानिस मानिसमा कुनै दोष छैन भनेर भनेको छ आज भन्ने बेलामा नेपाल एउटा हिन्दू राज्य, बुद्धको देश भनिन्छ तर यो देश शोषण-दमन, अन्याय र अत्याचारले भरिएको छ । यहाँ मानिसको चरित्र पुरानो थोत्रो घर भत्के भैँ भन् भन् नास हुँदैछ, यहाँ चोरी, डकैती, ज्यानमारा, तस्करी, भ्रष्टाचार, मूर्ति चोरी, जाँड, रक्सी, जूवा, स्माइक इत्यादीले व्यापकता लिँदै गइरहेका छन् ।

यहाँ बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय होइन, लोकानुकम्पाय भनी सम्पूर्ण लोकको अनुकम्पाको निम्ति होइन, आफ्नै निजी सुखको निम्ति, आफ्नै निजी हीतको निम्ति सबै काम भइरहेका छन् । कसैलाई कसैको वास्ता छैन । आज यहाँ हामीले चाहेर पनि श्री कृष्णको शिक्षा, बुद्धको उपदेश, सांख्य, योग, मीमांसा अथवा वैशेषिका इत्यादीमा भनेका कुराहरू व्यावहारिक बनाउन सक्ने स्थिति छैन ।

यो विकृत समाजलाई बदलेर नै हामीले बुद्धको उपदेशलाई सार्थक बनाउन सक्नेछौं । यदि यही समाजमा बुद्धको उपदेश लागू हुन सक्छ भने म यस्तो भन्ने धर्मगुरुहरूसँग आज हाम्रो देशमा चलिरहेको जूवा, जाँड, रक्सी, भ्रष्टाचार, स्माइक इत्यादीको चलन बन्द गरी देओस् भन्ने माग गर्दछु । आज नेपालमा १५ हजार मानिसले स्माइक खान्छन् रे । वहाँहरूले १० वर्ष लगाएर नेपालमा स्माइक खानेहरू १५ हजारबाट घटाएर १४ हजार मात्र गर्न सके पनि म वहाँहरूको सफलता स्वीकार्ने छु । आज देशमा चलेको भ्रष्टाचार वहाँहरूबाट बुद्धको उपदेश जनमानसमा फैलाएर बन्द गर्न सके म वहाँहरूको सफलता भन्थान्छु ।

के वहाँहरूले आफ्नो धर्म प्रचारद्वारा भूमिगत गिरोहको कुकर्ममा कुनै कमी ल्याउन सक्छन् ? मलाई लाग्छ वहाँहरूको उपदेश अरण्यरोदन मात्र साबित हुनेछ ।

स्पष्ट छ, सही धर्म प्रचारको निम्ति र यसलाई सार्थक बनाउनको निम्ति पनि उपयुक्त समाजको जरुरत छ र यो अर्धसामन्ती र नवऔपनिवेशिक देशमा यो कुरो सम्भव छैन ।

यसै निम्ति नै मार्क्सले भने भैँ हामीले सर्वप्रथम एउटा नयाँ समाज बनाउनु छ जहाँ मानिस शोषण-दमनबाट मुक्त होस्, जहाँ मानिसको निम्ति सम्यक् आजीविकाको निम्ति कामको ग्यारेण्टी होस्, बुढाबुढीहरूले भत्ता पाउन, सबै केटाकेटीहरूलाई पढ्नेको निम्ति चाहिने खाना, कपडा, किताब, कलम, स्कूल, फिस इत्यादी सम्पूर्ण कुराहरू मुफ्तमा प्रबन्ध होस् । सम्पूर्ण विरामीले डाक्टर, औषधी, उपचार मुफ्त पाऊन् र विरामी रहनु, जेल विरामी

भत्ता पाऊन् । सुत्केरीले सुत्केरी भत्ता पाऊन् । यस्तो समाजमा भूठ बोल्ने, चोर्ने, व्यभिचार गर्ने, भ्रष्टाचार गर्ने, भ्रष्टाचार गर्ने कुराहरू गर्ने कुराहरू आपसे आप मेटिएर जान्छ ।

सोभियत समाजमा आज मैत्री, करुण, मुदिता, उपेक्षा स्वतः व्यापक छ । संकुचित भावना खतम भएको छ । यहाँ श्री कृष्ण अथवा बुद्धको उपदेश सजिलै संग्रहण गर्न सकिन्छ र त्यहाँको समाजले स्वतः यसलाई व्यावहारिक रूप दिन लाउँछ ।

यस्तो समाजले सही दर्शनको माग गर्दछ र कुनै दर्शन माथी पूर्वाग्रह नलिई अध्ययन गरी यसबाट सकारात्मक गुणहरू ग्रहण गर्ने काम गर्दछ । हामीले बिना पूर्वाग्रह विभिन्न दर्शनहरूको अध्ययन गरी यसको निचोड निकालेर सकारात्मक कुराहरू ग्रहण गरी नकारात्मक कुरा फ्याँक्नु छ । यसरी नै हामीले आफ्नो ज्ञानलाई विकास गर्दै त्यस ज्ञानलाई उपयोगी जनाउन सकिनेछ ।

पुरानो भनी सबै कुरा त्याग्न सजिलो छ, यसको गहिरो अध्ययन गरी सकारात्मक र नकारात्मक कुराहरू छुट्याएर सकारात्मक कुरो ग्रहण गर्नु र नकारात्मक कुरो त्याग्नु गाह्रो छ ।

मानिस आफ्नो शारीरिक विकासको निम्ति भोजन गर्दछ, त्यस भोजनबाट शरीरलाई चाहिले सबै कुराहरू आत्मसात गर्छ र काम नलाग्ने कुराहरू त्याग्छ, आफ्नै शरीरको पनि टुटफुट भएर निस्केका काम नलाग्ने कुराहरू अनेक तरिकाले त्याग्छ, यी कसरहरू शरीरमा राखेपछि शरीर रोगी बन्न जान्छ ।

यस्तै ज्ञानको विकासको सवालमा पनि हामीले पढेका सकारात्मक कुराहरू फ्याँक्नु पर्ने हुन्छ र साथै आफूले लिएर आएको कतिपय कुराहरू गलत र काम नलाग्ने साबित भएपछि त्याग्नु जरुरी छ । अनि मात्र हाम्रो ज्ञान सजीव भएर विकसित हुन्छ ।

ज्ञानको कुरोमा, दर्शनको सवालमा आफ्नो र अर्काको भन्न हुँदैन । जुन दर्शन वा ज्ञान आत्मविकासको निम्ति, समाजको विकासको निम्ति मानवताको सेवाको निम्ति काम लाग्ने हुन्छ, त्यसलाई ग्रहण गरेर आत्मसात गरिलिनु आवश्यक छ, भने काम नलागी सकेको कुराहरूलाई आफूले अधिदेखि लिएर आएको भएता पनि त्याग्नु जरुरी हुन जान्छ, होइन भने हाम्रो ज्ञान थुनिएको पानी भैँ कालान्तरमा सड्छ । यो कुरो निर्विवाद सत्य हो कि ज्ञान विकासशील छ र यसलाई विकास गर्दै लाग्नु छ ।

एकातिर कतिपय आफूलाई कम्युनिष्ट भन्नेहरू यान्त्रिक भौतिकवादको चक्करमा परी पुरानो कुनै कुरो पढ्ने पक्षमा देखिँदैन । अर्कातिर पुराणा पन्थीहरू कुनै नयाँ कुरोबाट सिक्न

चाहँदैनन् । र उनीहरू विज्ञान र द्वन्द्वात्मक भौतिकवादबाट पन्छिन खोज्छन् । यही कारण हो आज उनीहरूको ज्ञान जनमानसमा प्रभावकारी नभई संकुचित घेरा भित्र खुम्चेर थुनिएको पानी भएँ पिउन अयोग्य भई मानवताको निम्ति काम नलाग्ने र महत्वहीन हुन गएको छ ।

अर्कातिर कम्युनिष्टहरूले पुराना कुराहरूको अध्ययन प्रति ह्येय दृष्टि राखेर जनमानसबाट टाढा पुग्छन् ।

दुरिङ्गमत खण्डनमा डुहरिङ्गद्वारा आफ्नो पूर्वजहरूलाई अत्यन्त तिरस्कारको साथ चर्चा गरेको गरेकोमा एंगेल्सले डुहरिङ्गको घोर विरोध गरेका छन् । डुहरिङ्गको मतलाई खण्डन गर्दै एंगेल्स भन्नुहुन्छ, 'मीठा मीठा गालीहरू जसलाई प्रयोग गरेर यदि श्री डुहरिङ्ग सँग अलिकति पनि शिक्षा भएको भए कुनै पनि कुरोलाई संकुचित र घृणित सम्झने साहस हुने थिएन ।'

स्पष्टतः हरेक व्यक्ति जसलाई ज्ञानको वृद्धि र विकास गर्नुछ उसले नपुराना कुराहरू अध्ययन गर्न छोड्छन्, न त उनीहरू त्यसप्रति घृणा नै गर्ने साहस गर्दछन् । अर्कातिर मानवको कल्याण चाहनेहरूले आफूलाई सामन्ती तथा पूँजीवादी शोषकहरूद्वारा दिइने कु-अन्नबाट पर रहेर नै आफ्नो विचारलाई पुरानै शास्त्रसम्म सीमित नराखी नयाँ नयाँ विज्ञान र दर्शनहरू र द्वन्द्वात्मक दर्शन समेत अध्ययन गरेर सामन्त र पूँजीवादको पक्ष लिने सट्टा बुद्धको दुःख निरोध गामिनी 'सम्यक् ज्ञान' आदि पहिलो ८ आर्य सत्य अनुकूल साम्यवादको तरफदारी गरेर नै पुरानो शास्त्रहरूले मानवको निम्ति उपयोगी भूमिका खेल्न सक्नेछन् ।

पुराना दर्शनहरूलाई नकानु सजिलो छ । यो 'यान्त्रिक भौतिकवादी' तरिका हो, तर तिनीहरूको गहिरो अध्ययन गरी त्यसबाट काम लाग्ने कुराहरू र काम नलाग्ने कुराहरू ग्रहण गर्नु गाह्रो छ । निश्चित रूपले हामीले भौतिकवादी कुरा गर्दा 'यान्त्रिक भौतिकवाद' र 'द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद' को फरकलाई पनि याद गर्नु छ । जहाँ 'यान्त्रिक भौतिकवाद' मानिसलाई यन्त्र सम्झने र पूँजीवादको सेवा गर्ने मानवतारहित भौतिकवाद हो, मानवता नै द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको केन्द्रबिन्दु हो । सबै कुरा मानिसद्वारा, मानिसको निम्ति, मानव जातिको हीत नै आफ्नो पनि हीत हो भन्ने कुरो नै द्वन्द्वात्मक भौतिकवादले सिकाउँछ, सम्पूर्ण मानवको कल्याणको निम्ति सही मानेमा लोभ, मोह, तृष्णा, डर, भय, त्रास छोडेर काम गर्ने कुराको कर्तव्य बोध गराउँछ ।

आजको आवश्यकता पुरान पन्थी धर्मगुरुहरूले पनि बिना पूर्वाग्रह विज्ञान तथा विज्ञानमा आधारित द्वन्द्वात्मक दर्शनको अध्ययन गर्नु र आफूलाई मार्क्सवादी भन्नेहरूले पनि हाम्रो ऋषिमुनिहरू तथा महापुरुषहरूको उपदेश र शिक्षालाई गहिरो अध्ययन गरी यसबाट सकारात्मक कुराहरू ग्रहण गरुन् । द्वन्द्वात्मक भौतिकवादका सोभियत संघको एक महान् विद्वान् र विशेषज्ञ प्रोफेसर श्री अलेक्जेण्डर स्पिरिकिन आफ्नो 'द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद' नामक

पुस्तकको अन्तिम पन्नाहरूमा भन्नु हुन्छ, हरेक कुरालाई विज्ञानको सूक्ष्म चक्कुले चिरफार गरेर हेर्ने पाश्चात्य मनलाई बिना विश्लेषण, बिना तर्क मनद्वारा सत्य पत्ता लगाउने शक्ति भएको पूर्वेली स्पिरिट (भावना) सँग मिलाएर यसलाई अझ धेरै उन्नत गर्न सकिन्छ । हाम्रा ऋषिमुनि तथा महापुरुषहरूद्वारा प्रतिपादन गरेका दर्शनहरूले पनि द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शनको उपयोग गरी आजको संकुचित घेराबन्दी द्वारा मुक्त भएर नयाँ जीवन प्राप्त गर्ने छ, र पुराना दर्शनहरूको भावना अझ छर्लङ्ग हुनेछ, र मानव समाजमा स्थायी सुख, शान्ति स्थापना गर्ने कार्यमा सार्थक र सक्षम बन्नेछ ।

[समाप्त]